ओं नमः शिवाय

अथ शिवसूत्रविमर्शिनी

प्रथम उन्मेषः

———:o:———

रुद्र-[1]क्षेत्रज्ञवर्गः समुदयति यतो यत्र विश्रान्तिमृच्छेद्
यत्तत्त्वं यस्य विश्वं स्फुरितमयमियद्यन्मयं विश्वमेतत् ।
स्वाच्छन्द्या-[2]नन्दवृन्दो-[1]च्छलदमृतमयानुत्तरस्पन्दतत्त्वं[3]
चैतन्यं शाङ्करं तज्जयति यदखिलं द्वैतभासा-[4]द्वयात्म ।।

———:o:———

आसमञ्जस्यमालोक्य[2] वृत्तीना-[5]मिह तत्त्वतः ।
शिवसूत्रं व्याकरोमि गुर्वाम्नायविगानतः[6] ।।

इह कश्चित्[7] शक्तिपातोन्मिष-[8]न्माहेश्वरभक्त्यतिशयात् अनङ्गीकृताधरदर्शनस्थ-नागबोध्या-[9]दि-सिद्धादेशनः शिवाराधनपरः पारमेश्वर-नानायोगिनी-सिद्ध-[6]सत्संप्रदाय-पवित्रितहृदयः *श्रीमहादेवगिरौ* [10]महामाहेश्वरः श्रीमान् *वसुगुप्त*नामा गुरुरभवत् ।

कदाचिच्च असौ 'द्वैतदर्शनाधिवासितप्राये जीवलोके रहस्यसंप्रदाय[11] मा विच्छेदि' इत्याशयतः अनुजिघृक्षापरेण परमशिवेन स्वप्ने अनुगृह्य उन्मिषितप्रतिभः[12] कृतः यथा "अत्र महीभृति महति शिलातले रहस्यम् अस्ति तत् अधिगम्य अनु-

१, २, ३ etc—cf. App—I. 1. -च्छन्दो-(D); 2. -च्य(E); 3. (A & D); शिवशक्तिपातोन्मिषन्महेश्वर-(B, C & E).

ग्रहयोग्येषु प्रकाशय" इति । प्रबुद्धश्च असौ अन्विष्यन् तां महतीं शिलां करस्पर्शनमात्र[4]परिवर्तनतः संवादी[13]कृतस्वप्नां प्रत्यक्षी कृत्य, इमानि शिवोपनिषत्[14]संग्रहरूपाणि शिवसूत्राणि ततः समाससाद[15]। एतानि च सम्यक् अधिगम्य *भट्टश्रीकल्लटाद्येषु* सच्छिष्येषु प्रकाशितवान् स्पन्दकारिकाभिश्च संगृहीतवान् । तत्पारम्पर्य[16]प्राप्तानि स्पन्दसूत्राणि अस्माभिः *स्पन्दनिर्णये* सम्यक् निर्णीतानि । शिवसूत्राणि तु निर्णीयन्ते ॥

तत्र प्रथमं नरेश्वरभेदवादि[17]प्रातिपक्ष्येण चैतन्यपरमार्थतः शिव एव विश्वस्य आत्मा इति आदिशति—

चैतन्यमात्मा[18] ॥१॥

इह अचेतितस्य[19] कस्यापि सत्त्वाभावात्, चितिक्रिया सर्वसामान्य[20]रूपा इति, चेतयते इति चेतनः सर्वज्ञानक्रियास्वतन्त्रः, तस्य भावः चैतन्यं[21] सर्वज्ञानक्रियासंबन्ध[22]मयं परिपूर्णं स्वातन्त्र्यम् उच्यते । तच्च परमशिवस्यैव भगवतः अस्ति, अनाश्रितान्तानां[23] तत्परतन्त्रवृत्तित्वात् । स च यद्यपि नित्यत्वव्यापकत्वामूर्तत्वाद्यनन्तधर्मात्मा, तथापि नित्यत्वादीनाम् अन्यत्रापि[24] संभाव्यमान[5]त्वात्, अन्यासंभविनः स्वातन्त्र्यस्यैव उद्धुरीकारप्रदर्शनमिदम् । इत्थं धर्मान्तरप्रतिक्षेपतश्च, चैतन्यमिति भावप्रत्ययेन दर्शितम्[25] । तदेतत्[26] आत्मा, न पुनरन्यः कोऽपि भेदवाद्यभ्युपगतो भिन्न[6]भिन्नस्वभावः । तस्य[27] अचैतन्ये जडतया अनात्मत्वात् । चिद्रात्मत्वे भेदानुपपत्तेः, चितो देशकालाकारैः चिद्व्यतिरेकात् अचेत्यमानत्वेन[28] असद्भिः, चेत्यमानत्वेन तु चिदा[29]त्मभिः, भेदस्य[30] आधातुम् अशक्यत्वात्, चिन्मात्रत्वे तु आत्मनां[7] स्वभावभेदस्य अघटनात्, वक्ष्यमाणनीत्या[31]

---

4. -मात्रे (C); 5. (A & B); संभाव्यत्वात् (C & E);
6. भिन्नस्वभावः (B & D); 7. आत्मनः (D).

अव्यतिरिक्तमलसंबन्धयोगेनापि भेदस्य अनुपपत्तेः, प्राङ्[32] मलस्य सत्त्वेऽपि मुक्तिदशायां तदुपशमनात् नानात्मवादस्य वक्तुम् अशक्यत्वात्, मलसंस्कार[33]संभवे वा, अनादिशिवात् कथंचित् अपकर्षे[34] वा, मुक्तशिवाः संसारिण एव स्युरिति। यथोक्तम्

'चैतन्यमेक एवात्मा········ ·· ·····'

इति नानात्मवादस्य अनुपपत्तिः सूचिता[35]।

अथ च 'आत्मा[36] क' इति जिज्ञासून् उपदेश्यान् प्रति बोधयितुं, न शरीर-प्राण-बुद्धि-शून्यानि लौकिक-चार्वाक-वैदिक-योगाचार-माध्यमिकाद्यभ्युपगतानि आत्मा, अपि तु यथोक्तं चैतन्यमेव[37]। तस्यैव शरीरादि[38]कल्पितप्रमातृपदेऽपि अकल्पिताहंविमर्शमय-सत्यप्रमातृत्वेन स्फुरणात्। तदुक्तं *मृत्युजिद्भट्टारके*[8]

'परमात्मस्वरूपं तु सर्वोपाधिविवर्जितम्।
चैतन्यमात्मनो[39] रूपं सर्वशास्त्रेषु पठ्यते।'

इति। *श्रीविज्ञानभैरवेऽपि*[9]

'चिद्धर्मा[40] सर्वदेहेषु विशेषो नास्ति कुत्रचित्।
अतश्च तन्मयं सर्वं भावयन् भवजिज्जनः॥'

इति। एतदेव

'यतः करणवर्गोऽयं········ ···············।'

इति कारिकाद्वयेन संगृह्य उपदेश्यान् प्रति साभिज्ञानं[41] गुरुणा उपदिष्टं *श्रीस्पन्दे*[10]।

किंच यदेतत् चैतन्यम् उक्तं स एव आत्मा, स्वभावः, विशेषाचोदनात्[42] भावाभावरूपस्य विश्वस्य जगतः। नहि

---

8. (८ अ० २८ श्लो०); 9. (१०० श्लो०);

10. (१ नि०, का०); श्रीस्वच्छन्दे (B)-obviously incorrect.

अचेत्यमानः[४३] कोऽपि कस्यापि कदाचिदपि स्वभावो भवति। चेत्यमानस्तु स्वप्रकाशचिदेकीभूतत्वात् चैतन्यात्मैव[४४]। तदुक्तं *श्रीमदुच्छुष्मभैरवे*

'यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये।
वेदकं वेद्यमेकं तु तत्त्वं नास्त्यशुचिस्ततः[४५]॥'

इति। एतदेव

'यस्मात्सर्वमयो जीवः·········· ········ ···।'

इति कारिकाद्वयेन संगृहीतम्।

यतः चैतन्यं विश्वस्य स्वभावः तत एव तत्साधनाय प्रमाणादि वराकम् अनुपयुङ्क्ते[11], तस्यापि[४७] स्वप्रकाशचैतन्याधीन सिद्धिकत्वात्, चैतन्यस्य च प्रोक्तयुक्त्या केनापि आवरीतुम् अशक्यत्वात् सदाप्रकाशमानत्वात्। यदुक्तं *श्रीत्रिकहृदये*

'स्वपदा स्वशिरश्छायां यद्वल्लङ्घितुमीहते।
पादोद्देशे शिरो न स्यात्तथेयं बैन्दवी कला॥'

इति। यो लङ्घितुम् ईहते तस्य यथा पादोद्देशे शिरो न स्यात् तथा इयमिति अत्र संबन्धः। अनेनैव आशयेन स्पन्दे[12]

'यत्र स्थितम्·························· ·····।'

इत्यादि उपक्रम्य

'···················तदस्ति परमार्थतः॥'

इत्यन्तेन महता ग्रन्थेन शङ्करात्मक-स्पन्दतत्त्वरूपं चैतन्यं सर्वदा स्वप्रकाशं परमार्थसत् अस्ति इति प्रमाणीकृतम्॥ १॥

यदि जीवजडात्मनो विश्वस्य परमशिवरूपं चैतन्यमेव स्वभावः तत् कथम् अयं बन्ध इत्याशङ्काशान्तये संहितया इतरथा[४८] च अकारप्रश्लेषाप्रश्लेषपाठतः सूत्रम् आह—

---

11. (A & D); अनुपयुक्तम्[४६] (B, C & E); 12. (१ नि० २का०).

ज्ञानं बन्धः ॥२॥

इह उक्तयुक्त्या चित्प्रकाशव्यतिरिक्तं न किञ्चिद् उपपद्यत इति[४६] मलस्यापि का सत्ता कीदृग् वा तन्निरोधकत्वं[५०] स्यादिति भेदवादोक्तप्रक्रिया[५१] परिहारेण

'मल[५२]मज्ञानमिच्छन्ति संसाराङ्कुरकारणम् ॥'

इति।

'अज्ञानाद्बध्यते लोकस्ततः सृष्टिश्च संहृतिः ॥'

इति *श्रीमालिनीविजय*[13]श्रीसर्वाचारोक्तस्थित्या यः परमेश्वरेण स्वस्वातन्त्र्यशक्त्याभासितस्वरूपगोपना[14]रूपया महामाया[५३]शक्त्या स्वात्मन्याकाश[५४]कल्पेऽनाश्रितात्[५५]प्रभृति मायाप्रमात्रन्तं संकोचोऽवभासितः स एव शिवाभेदाख्यात्यात्मका[५६]ज्ञानस्वभावोऽपूर्णम्मन्यतात्मकाणवमलसतत्त्वसंकुचितज्ञानात्मा बन्धः। यथा च व्यतिरिक्तस्य मलस्यानुपपन्नत्वं तथा अस्माभिः *श्रीस्वच्छन्दोद्योते* पञ्चमपटलान्ते दीक्षाविचारे वितत्य दर्शितम्। एष च सूत्रार्थः

'निजाशुद्ध्यासमर्थस्य.....................।'

इति कारिकाभागेन संगृहीतः। एव[५७]मात्मनि अनात्मताभिमानरूपाख्याति[५८]लक्षणाज्ञानात्मकं ज्ञानं केवलं बन्धो, यावद् अनात्मनि शरीरादौ आत्मताभिमानात्मकम् अज्ञानमूलं[५९] ज्ञानमपि बन्ध एव। एतच्च

'परामृतरसापाय........................।'

इति कारिकायां[15] संगृहीतम्।

एवं चैतन्यशब्देनोक्तं यत्किञ्चित् स्वातन्त्र्यात्मकं रूपं, तत्र

---

13. (१ अ० २३ श्लो०);
14. -गोपनया (C & E);
15. कारिकया (B, C & E).

चिदात्मन्यपि स्वातन्त्र्याप्रथात्म[16] विज्ञानाकलवद् अपूर्णम्मन्य-तामात्रात्मना रूपेण, स्वातन्त्र्येऽपि देहादौ[६०] अबोधरूपेण अनात्मन्यात्मताभिमानात्मना रूपेण, द्विप्रकारमाणवमलम् अनेन सूत्रेण सूत्रितम्। तदुक्तं *श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्*[17]

'स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता।
द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः॥'

इति ॥ २ ॥

किम् ईदृगाणवमलात्मैव बन्धः? न इत्याह—

योनिवर्गः[६१] कलाशरीरम् ॥ ३ ॥

बन्ध इत्यनुवर्तते, योऽयं योनेर्विश्वकारणस्य मायायाः संबन्धी वर्गः साक्षात् पारम्पर्येण च, तद्धेतुको देहभुवनाद्यारम्भी किञ्चित्कर्तृत्वाद्यात्मककलादिक्षित्यन्तस्तत्त्वसमूहः, तद्रूपं[६२] मायीयम्, तथा कलयति[६३] स्वस्वरूपावेशेन तत्तद् वस्तु परिच्छिनत्तीति कला[६४] व्यापारः, शरीरं स्वरूपं यस्य तत् कलाशरीरं कार्मं मलमपि बन्ध इत्यर्थः। एतदपि

'निजाशुद्ध्यासमर्थस्य कर्तव्येष्वभिलाषिणः।'

इत्यनेनैव संगृहीतम्। यथा चैतत् तथा अस्मदीयात् *स्पन्दनिर्णया*दवबोद्धव्यम्। एषां च कलादीनां[६५] किञ्चित्कर्तृ-त्वादिलक्षणं स्वरूपमाणवमल[६६]भित्तिलग्नं पुंसामावरकतया मलत्वेन[६७] सिद्धमेव। यदुक्तं *श्रीमत्स्वच्छन्दे*[18]

'मल[६८]प्रध्वस्तचैतन्यं कलाविद्यासमाश्रितम्।
रागेण रञ्जितात्मानं कालेन [६९]कलितं तथा॥

---

16. स्वस्वातन्त्र्याप्रथनात्म -(C);
17. (३ अ० २ अ० ४ का०); 18. (२ प० ३८—४०).

नियत्या यमितं भूयः पुंभावेनोपबृंहितम् ।
प्रधानाशयसंपन्नं गुणत्रयसमन्वितम् ॥
बुद्धितत्त्वसमासीनमहङ्कारसमावृतम् ।
मनसा बुद्धिकर्माक्षैस्तन्मात्रैः स्थूलभूतकैः ॥'

इति । कार्म[७०] मलस्याप्यावरकत्वं[७१] *श्रीमालिनीविजये* प्रदर्शितम्

'धर्माधर्मात्मकं कर्म सुखदुःखादिलक्षणम् ।'

इति । तदेतत् मायीयं कार्मं च मलम्

'भिन्नवेद्यप्रथात्रैव[७२] मायाख्यं जन्मभोगदम् ।
कर्तर्यबोधे कार्मं च ....॥'

इति *श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्*[19] आणवमलभित्तिकं संकुचित[७३]विशिष्ट-ज्ञानतयैवोक्तम् ॥ ३ ॥

अथ कथमस्याज्ञानात्मकज्ञान-योनिवर्ग-कलाशरीररूपस्य त्रि-विधस्य मलस्य बन्धकत्वमित्याह—

ज्ञानाधिष्ठानं मातृका ॥ ४ ॥

यदेतत् त्रिविधमलस्वरूपम् अपूर्णम्मन्यताभिन्नवेद्यप्रथाशुभा-शुभवासनात्मक-विविध-ज्ञानरूपमुक्तम्, तस्य आदिक्षान्तरूपा[७४] अज्ञाता माता मातृका[७५] विश्वजननी तत्तत्संकुचितवेद्याभासा-त्मनो ज्ञानस्य 'अपूर्णोऽस्मि[७६], कृशः स्थूलो वास्मि, अग्निष्टो-मयाज्यस्मि, इत्यादितत्तदविकल्पकसविकल्पकावभासपरामर्श-मयस्य[७७]तत्तद्वाचकशब्दानुवेध[७८]द्वारेण शोक-स्मय-हर्ष-रागादि-रूपतामादधाना

[७९]'करन्ध्रचितिमध्यस्था ब्रह्मपाशावलम्बिकाः ।
पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुः ॥'

इति *श्रीतिमिरोद्घाटप्रोक्तनीत्या* वर्ग[८०]कलाद्यधिष्ठातृब्राह्म्यादि-

19. (२ अ० २ आ० ५ का०).

शक्तिश्रेणी[८१]शोभिनी श्रीसर्ववीराद्यागमप्रसिद्धलिपिक्रमसंनिवेशोत्थापिका अम्बा-ज्येष्ठा-रौद्री-वामा[८२]ख्यशक्तिचक्रचुम्बिता शक्तिरधिष्ठात्री, तदधिष्ठानादेव हि अन्तर[८३]भेदानुसंधिवन्ध्यत्वात् क्षणमपि अलब्धविश्रान्तीनि बहिर्मुखान्येव ज्ञानानि, इति युक्तैव एषां[८४] बन्धकत्वोक्तिः। एतच्च

'शब्दराशिसमुत्थस्य ....।'

इति कारिकया,

'स्वरूपावरणे चास्य शक्तयः सततोत्थिताः।'

इति च कारिकया संगृहीतम् ॥ ४ ॥

अथ एतद्बन्धप्रशमोपायमुपेयविश्रान्तिसतत्त्व[८५]मादिशति—

उद्यमो भैरवः ॥ ५ ॥

योऽयं प्रसरद्रूपाया[८६] विमर्शमय्याः संविदो झगिति उच्छलना[८७]त्मकपरप्रतिभोन्मज्जनरूप उद्यमः स एव सर्वशक्तिसामरस्येन[८८] अशेषविश्वभरितत्वात् सकलकल्पनाकुला[20]लंकवलन[८९]मयत्वाच्च भैरवो[९०] भैरवात्मकस्वस्वरूपाभिव्यक्तिहेतुत्वात् भक्तिभाजाम् अन्तर्मुखैतत्तत्त्वाधानधनानां जायते, इत्युपदिष्टं भवति। उक्तं च *श्रीमालिनीविजये*[21]

'अकिंचिच्[९१]चिन्तकस्यैव गुरुणा प्रतिबोधतः।
जायते यः समावेशः शाम्भवोऽसावुदीरितः[22] ॥'

इति। अत्र हि 'गुरुणा प्रतिबोधतः' इत्यत्र गुरुतः स्वस्मान् प्रतिबोधतः इत्यप्यर्थो गुरुभिरादिष्टः। *श्रीस्वच्छन्दे*ऽप्युक्तम्

'आत्मनो भैरवं रूपं[९२]भावयेद्यस्तु पूरुषः।
तस्य मन्त्राः प्रसिध्यन्ति नित्ययुक्तस्य सुन्दरि ॥'

---

20. -कुलांककवलन -(B & E); 21. (२ अ० २३ श्लो०);
22. (A & D), ऽसावुदाहृतः (B), ऽसौ प्रकीर्तितः (C & E).

इति । भावनं हि अन्तर्मुखो[63]द्यन्तृतापदविमर्शनमेव । एतच्च

'एकचिन्ताप्रसक्तस्य यतः स्यादपरोदयः ।
उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुपलक्षयेत् ॥'

इत्यनेन संगृहीतम् ॥ ५ ॥

एवं झगिति परप्रतिभोन्मेषावष्टम्भोपायिकां भैरवसमापत्तिम् अज्ञानबन्धप्रशमैकहेतुं प्रदर्श्य, एतत्परामर्शप्रकर्षाद्[64] व्युत्थानमपि प्रशान्तभेदावभासं भवतीत्याह—

शक्तिचक्रसंधाने विश्वसंहारः ॥ ६ ॥

योऽयं परप्रतिभोन्मज्जनात्मोद्यन्तृतास्वभावो भैरव उक्तः अस्यैव अन्तर्लक्ष्यबहिर्दृष्ट्यात्मतया निःशेषशक्तिचक्रक्रमाक्रामिणी[65] अतिक्रान्तक्रमाक्रमातिरिक्तारिक्ततदुभयात्मतयापि[66] अभिधीयमानापि अनेतद्रूपा अनुत्तरा परा स्वातन्त्र्यशक्तिः काप्यस्ति यया स्वभित्तौ बाह्युल्लासात् प्रभृति परप्रमातृविश्रान्त्यन्तं श्रीमत्सृष्ट्या[67]दिशक्तिचक्रस्फारणात्मा क्रीडेयमादर्शिता । तस्यैतदाभासितस्य शक्तिचक्रस्य रहस्याम्नायाम्नातनीत्या यत्संधानं यथोचितक्रमविमर्शनं[68] तस्मिन् सति, कालाग्न्यादेश्चरमकलान्तस्य विश्वस्य संहारो, देहात्मतया बाह्यतया च अवस्थितस्यापि सतः परसंविदग्निसाद्भावो भवतीत्यर्थः । उक्तं च *श्रीभर्गशिखायाम्*

'मृत्युं च कालं च कलाकलापं
　विकारजालं प्रतिपत्तिसात्म्यम् ।
ऐकात्म्य[69]नानात्म्यविकल्पजातं
　तदा स सर्वं कवलीकरोति ॥'

इति । *श्रीमद्वीरावलावपि*

'यत्र सर्वे[100] लयं यान्ति दह्यन्ते तत्त्वसंचयाः ।
तां चितिं पश्य कायस्थां कालानलसमत्विषम् ॥'

इति *श्रीमालिनीविजयेऽपि*[23]

> 'उच्चाररहितं वस्तु[101] चेतसैव विचिन्तयन् ।
> यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥'

इत्युक्त्या एतदेव भङ्ग्या निरूपितम् । एतच्च सद्गुरुचरणोपासनया[102] अभिव्यक्तिमायातीति नाधिक[103]मुन्मीलितम् ।

एतदेव

> 'यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां ·· ·· ····· ······ ।'

इति,

> 'यदा त्वेकत्र संरूढः ·················· ।'

इति च प्रथमचरमश्लोकाभ्यां संगृहीतम् ॥ ६ ॥

एवमुपसंहृतविश्वस्य न समाधिव्युत्थानभेदः कोऽपि इत्याह—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तभेदे तुर्याभोगसंभवः ॥ ७ ॥

समनन्तरनिरूपयिष्यमाणानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां भेदे नानारूपे पृथक्त्वावभासे 'उद्यमो भैरवः' (१—५) इति लक्षितस्य[104] स्फुरत्तात्मनः सर्वदशानुस्यूतस्य तुर्यस्य य आभोगश्चमत्कारमयत्वं प्रोक्तमहायोगयुक्तस्य भवतीत्यर्थः । केचित् संभव इत्यत्र[105] संविदिति स्पष्टार्थं पठन्ति । एतच्च

> 'यथेन्दुः[106] पुष्पसंकाशः समन्तादवभासते ।
> आह्लादनसमूहेन जगदाह्लादयेत्क्षणात् ॥
>
> तद्वद्देवि महायोगी यदा पर्यटते महीम् ।
> ज्ञानेन्दुकिरणैः सर्वैर्जगच्चक्रं समस्तकम् ॥
>
> आह्लादयेत्समन्तात्तदवीच्यादशिवान्तकम् ।'

---

23. (२ अ० २२ श्लो०).

इति *श्रीचन्द्रज्ञाने* जागरादौ तुर्याभोगमयत्वं महायोगिना दर्शितम्। *स्पन्दे*[24] तु

'जागरादिविभेदेऽपि ....।'

इति कारिकया संगृहीतम् ॥ ७ ॥

एतज्जाग्रदादित्रयं सूत्रत्रयेण लक्षयति—

ज्ञानं जाग्रत् ॥ ८ ॥

स्वप्नो विकल्पाः ॥ ९ ॥

अविवेको मायासौषुप्तम् ॥ १० ॥

सर्वसाधारणार्थ[१०७]विषयं बाह्येन्द्रियजं ज्ञानं लोकस्य जाग्रत् जागरावस्था। ये तु मनोमात्रजन्या असाधारणार्थविषया विकल्पाः स एव स्वप्नः स्वापावस्था, तस्य एवं-विधविकल्पप्रधानत्वात्। यस्तु अविवेको विवेचनाभावोऽख्यातिः, एतदेव मायारूपं मोह-मयं सौषुप्तम्। सौषुप्तं लक्षयता प्रसङ्गात् उच्छेद्याया मायाया अपि स्वरूपमुक्तम्[१०८]।

इत्थं च ईदृशेनाप्यनेन लक्षणेन तिसृष्वपि जागरादिदशासु त्रैरूप्यमस्तीति दर्शितम्। तथा चात्र यद्यत् स्वप्नदशोचितं प्रथ-ममविकल्पकं ज्ञानं सा जागरा। ये तु तत्र विकल्पाः स स्वप्नः। तत्त्वाविवेचनं सौषुप्तम्। सौषुप्ते यद्यपि विकल्पा न संचेत्यन्ते, तथापि तत्प्रविविक्तायां[१०९] तथोचितजाग्रज्ज्ञानमिव तदनन्तरं संस्कारकल्पविकल्परूपस्तदुचितः स्वप्नोऽप्यस्त्येव।

किं च योग्यभिप्रायेण प्रथमं तत्तद्धारणारूपं[११०] ज्ञानं जाग्रत्, ततः तत्प्रत्ययप्रवाहरूपा विकल्पाः स्वप्नः, ग्राह्यग्राहकभेदासंचेतन-रूपश्च समाधिः सौषुप्तम्, इत्यनया वचोयुक्त्या दर्शितम्।

24. (१ नि० ३ का०)

अत एव च पूर्वशास्त्रे जागरादीनां परस्परा[111]नुवेधकृतो योग्य-भिप्रायेणापि

'.......... अबुद्धं बुद्धमेव च ।
प्रबुद्धं सुप्रबुद्धं च .... ॥'

इत्यादिना[112] भेदो निरूपितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एवं लोकयोग्यनुसारेण व्याख्याते जागरादित्रये शक्तिचक्र-संधानाद्विश्वसंहारेण यस्य तुर्याभोगमयत्वमभेदव्याप्त्यात्मकं स्फुरति, स तद्वाराधिरोहेण तुर्यातीतं पूर्वोक्तं चैतन्यमाविशन्–

त्रितयभोक्ता वीरेशः ॥ ११ ॥

एतज्जागरादित्रयं शक्तिचक्रानुसंधानयुक्त्या तुर्यानन्दाच्छुरितं यः तत्परामर्शानुप्रवेशप्रकर्षाद्विगलितभेदसंस्कारमानन्दरसप्रवाह-मयमेव पश्यति, स त्रितयस्यास्य भोक्ता चमत्कर्ता ।
तत एव

'त्रिषु[113] धामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥'

इति नीत्या निःसपत्नस्वात्मसाम्राज्योऽयं परमानन्दपरिपूर्णो भवभेदग्रसनप्रवणानां वीराणामिन्द्रियाणामीश्वरः स्वामी, श्री मन्थान[114]भैरवसत्तानुप्रविष्टो महाम्नायेषूच्यते । यस्तु एवंविधो न भवति, स जागराद्यवस्थाभिर्भुज्यमानो लौकिकः पशुरेव । योग्यपि इमां धारामन[25]धिरूढो न वीरेश्वरः, अपि तु मूढ एवेत्युक्तं[115] भवति ।

एतच्च

'योगी स्वच्छन्दयोगेन स्वच्छन्द[116]गतिचारिणा ।
स स्वच्छन्दपदे युक्तः स्वच्छन्दसमतां व्रजेत् ॥'

---

25. -मनारूढो (B–D).

इत्यादिना *श्रीस्वच्छन्दा*[26]दिशास्त्रेषु वितत्य दर्शितम् । *स्पन्दे*[27]ऽपि

'[117]तस्योपलब्धिः सततं त्रिपदा[118]व्यभिचारिणी ।'

इति कारिकया संगृहीतमेतत् ॥ ११ ॥

किमस्य महायोगिनः काश्चित् तत्त्वाधिरोहप्रत्यासन्ना[119] भूमिकाः सन्ति ? याभिस्तत्त्वोर्ध्ववर्तिनी भूमिर्लक्ष्यते । सन्ति, इत्याह—

विस्मयो योगभूमिका ॥ १२ ॥

यथा सातिशयवस्तुदर्शने कस्यचित् विस्मयो भवति तथा अस्य महायोगिनो नित्यं तत्तद्वेद्यावभासा[120]मर्शाभोगेषु निःसामान्यातिशयनवनवचमत्कारचिद्घनस्वात्मावेशवशात् [121]स्मेरस्मेरस्तिमितविकसितसमस्तकरणचक्रस्य यो विस्मयोऽनवच्छिन्नानन्दे स्वात्मनि अपरितृप्तत्वेन मुहुर्मुहुराश्चर्यायमाणता, ता एव योगस्य परतत्त्वैक्यस्य संबन्धिन्यो भूमिकाः, तदध्यारोहविश्रान्तिसूचिकाः परिमिता भूमयो, न तु [122]कन्दबिन्द्वाद्यनुभववृत्तयः । तदुक्तं *श्रीकुलयुक्तौ*

'आत्मा चैवात्मना ज्ञातो यदा भवति साधकैः ।
तदा विस्मयमात्मा वै आत्मन्येव प्रपश्यति ॥'

इति । एतच्च

'तमधिष्ठातृभावेन स्वभावमवलोकयन् ।
स्मयमान इवास्ते यस्तस्येयं कुसृतिः कुतः ॥'

इति कारिकया संगृहीतम् ॥ १२ ॥

ईदृग्योग[123]भूमिकासमापन्नस्यास्य[28]—

---

26. (७ प० २५० उ० २५८ पू०);　　27. (१ नि० १७ का०);
28. + योगिनः (C).

इच्छा शक्तिरुमा कुमारी ॥ १३ ॥

योगिनः परभैरवतां समापन्नस्य या इच्छा सा शक्तिरुमा, परैव पारमेश्वरी स्वातन्त्र्यरूपा, सा च कुमारी विश्वसर्गसंहार-क्रीडापरा 'कुमार क्रीडायम्' इति पाठात् ।

अथ च कुं भेदोत्थापिकां मायाभूमिं मारयति अनुद्भिन्नप्रसरां करोति तच्छीला कुमारी । कुमारी च परानुपभोग्या भोक्त्रै[124] कात्म्येन स्फुरन्ती ।

अथवा यथा उमा[125] कुमारी परिहृतसर्व[29]सङ्गा महेश्वरै-कात्म्यसाधनाराधनाय नित्योद्युक्ता तथैव अस्येच्छा, इत्यस्मद्-गुरुभिरित्थमेव पाठो दृष्टो व्याख्यातश्च ।

अन्यैस्तु 'शक्तितमा'[126] इति पठित्वा ज्ञानक्रियापेक्षो ऽस्याः[127] प्रकर्षो व्याख्यातः ।

एवं न लौकिकवद् अस्य योगिनः स्थूलेच्छा, अपि तु परा शक्तिरूपैव सर्वत्राप्रतिहता । तदुक्तं *श्रीस्वच्छन्दे*[30]

> 'सा[128] देवी सर्वदेवीनां नामरूपैश्च तिष्ठति ।
> योगमायाप्रतिच्छन्ना कुमारी लोकभाविनी ॥'

इति । *श्रीमृत्युञ्जयभट्टारके*[31]ऽपि

> 'सा ममेच्छा पराशक्तिरवियुक्ता[129] स्वभावजा ।
> वह्नेरूष्मेव विज्ञेया रश्मिरूपा रवेरिव ॥
> सर्वस्य जगतो वापि सा शक्तिः कारणात्मिका ।'

इति । तदेतत्

> 'नहीच्छानोदनस्यायं प्रेरकत्वेन वर्तते ।
> अपि त्वात्मबलस्पर्शात्पुरुषस्तत्समो भवेत् ॥'

---

29. -सर्वासङ्गा (E);

30. (१० प० ७२३–२४ श्लो०); 31. (१ अ० २५–२६ श्लो०)

इति कारिकया भङ्ग्या प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

ईदृशस्य महेच्छस्य[130]—

दृश्यं शरीरम्[131] ॥ १४ ॥

यद्यद् दृश्यं बाह्यमाभ्यन्तरं वा, तत्तत् सर्वम् 'अहमिदम्' इति सदाशिववन्महासमापत्त्या स्वाङ्गकल्पमस्य[132] स्फुरति, न भेदेन ।

शरीरं च देहधीप्राणशून्यरूपं नीलादिवद् दृश्यं, न तु पशुवत्द्रष्टृतया[133] भाति । एवं देहे बाह्ये च सर्वत्रास्य मयूराण्डरसवदविभक्तैव प्रतिपत्तिर्भवति[134] । यथोक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[32]

'जलस्येवोर्मयो वह्नेर्ज्वालाभङ्गाः[135] प्रभा रवेः ।
ममैव भैरवस्यैता विश्वभङ्गयो विनिर्गताः ॥'

इति । एतच्च

'भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः[136] ।'

इत्यनेन संगृहीतम्[33] ॥ १४ ॥

यच्चेदं सर्वस्य दृश्यस्य शरीरतया, शून्यान्तस्य च दृश्यतया एकरूपं प्रकाशनमुक्तं नैतत् दुर्घटम्, अपि तु—

हृदये चित्तसंघट्टाद्दृश्यस्वापदर्शनम् ॥ १५ ॥

विश्वप्रतिष्ठास्थानत्वात् चित्प्रकाशो हृदयं, तत्र चित्त[137]संघट्टात् चलतश्चलतः तदेकाग्रभावनात् दृश्यस्य, नीलदेहप्राणबुद्ध्यात्मनः, स्वापस्य च, एतदभाव[138]रूपस्य शून्यस्य, दर्शनं, त्यक्तग्राह्यग्राहकविभेदेन यथावस्तु स्वाङ्गकल्पतया प्रकाशनं

32. (११० श्लो०);
33. स्पन्दे (३ नि० २ का०).

भवति। चित्प्रकाशतामभिनिविशमानं हि चित्तं तदाच्छुरितमेव विश्वं पश्यति। तदुक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[34]

'हृद्याकाशे[139] निलीनाक्षः पद्मसंपुटमध्यगः।
अनन्यचेताः सुभगे परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥'

इति। परं हि अत्र सौभाग्यं विश्वेश्वरतापत्तिः। तत्त्ववृत्तिसमापन्नं महायोगिनमुद्दिश्य *श्रीमत्स्वच्छन्देऽपि*[35]

'स च[140] सर्वेषु भूतेषु भावतत्त्वेन्द्रियेषु च।
स्थावरं जङ्गमं चैव चेतनाचेतनं स्थितम् ॥
अध्वानं व्याप्य सर्वं तु सामरस्येन संस्थित.।'

इति[141]। *स्पन्दे*[36] तु

'तथा स्वात्मन्यधिष्ठानात्सर्वत्रैव भविष्यति ॥'

इत्यनेनैव एतत्संगृहीतम् ॥ १५ ॥

अत्रैव उपायान्तरमाह—

शुद्धतत्त्वसंधानाद्वाऽपशुशक्ति ॥ १६ ॥

शुद्धं[142] तत्त्वं परमशिवाख्यं, तत्र यदा विश्वमनुसंधत्ते[143] 'तन्मयमेव एतत्' इति, तदा अविद्यमाना पश्वाख्या बन्धशक्तिर्यस्य तादृगयं सदाशिववत् विश्वस्य जगतः पतिर्भवति। तदुक्तं *श्रीमल्लक्ष्मीकौलार्णवे*

'दीक्षासिद्धौ तु ये प्रोक्ताः प्रत्ययाः स्तोभपूर्वकाः[144]।
संधानस्यैव ते देवि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥'

---

34. (४९ श्लो०); 35. (४ प० ३०७–८ श्लो०);
36. (३ नि० ७ का०).

इति । *श्रीविज्ञानभैरवे*[37] तु

'सर्व[145]देहं चिन्मयं हि जगद्वा परिभावयेत् ।
युगपन्निर्विकल्पेन मनसा परमोद्भवः ॥'

इति । तदेतत्

'इति वा यस्य संवित्तिः क्रीडात्वेनाखिलं जगत् ।
स पश्यन्सततं युक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥'

इति कारिकया[38] संगृहीतम् ॥१६॥

ईदृग्ज्ञानरूपस्य अस्य योगिनः—

वितर्क आत्मज्ञानम् ॥१७॥

'विश्वात्मा शिव एवास्मि' इति यो वितर्को विचारः, एतदेव अस्य आत्मज्ञानम् । तदुक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[39]

'सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः परमेश्वरः ।
स एवाहं शैवधर्मा इति दार्ढ्याच्छिवो भवेत्[146] ॥'

इति । *स्पन्देऽपि*

' ....अयमेवात्मनो ग्रहः ।'

इत्यनेन एतदुक्तम् । तत्र हि आत्मनो ग्रहणं ग्रहो ज्ञानम् एतदेव, यद्विश्वात्मकशिवाभिन्नत्वम्, एषोऽपि अर्थो विवक्षितः ॥१७॥

किं च अस्य—

लोकानन्दः समाधिसुखम् ॥१८॥

लोक्यते इति लोको, वस्तुग्रामः, लोकयति इति च लोको, ग्राहकवर्गः, तस्मिन्स्फुरति[147] सति

37. (६३ श्लो०); 38. -स्पन्दे (२ नि० ५ का०);
39. (१०६ श्लो०).

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनाम् ।
योगिनां तु विशेषोऽयं संबन्धे[148] सावधानता ॥'

इति[40] *श्रीविज्ञानभट्टार*कनिरूपितनीत्या प्रमातृपदविश्रान्त्यवधान[41]तश्चमत्कारमयो य आनन्द एतदेव अस्य समाधिसुखम् । तदुक्तं तत्रैव[42]

'सर्वं[149] जगत्स्वदेहं वा स्वानन्दभरितं स्मरेत् ।
युगपत्स्वामृतेनैव परानन्दमयो भवेत् ॥'

इति । एतच्च

'इयमेवामृतप्राप्तिः ·· ·· ········ ·········· ।'

इत्यनेन[43] संगृहीतम्[44] ।

अथ च यत् अस्य स्वात्मारामस्य समाधिसुखं, तदेव[150] तत्तादृशम् अवलोकयतां लोकानाम् आनन्दसंक्रमणयुक्त्या स्वानन्दाभिव्यक्तिपर्यवसायि[151] भवति । एतदपि *श्रीचन्द्रज्ञानग्रन्थेन* प्रागुक्तेन (सू० ७) सुसंवादम् ॥१८॥

अथ ईदृशस्य अस्य योगिनो विभूतियोगं[152] दर्शयति –

शक्तिसंधाने शरीरोत्पत्तिः ॥१९॥

'इच्छा शक्तिरुमा कुमारी' (१—१३) इति सूत्रेण या अस्य शक्तिरुक्ता, तामेव यदा अनुसंधत्ते, दार्ढ्येन[153] तन्मयीभवात्, तदा तद्वशेन अस्य यथाभिमतं शरीरमुत्पद्यते । तदुक्तं *श्रीमृत्युञ्जयभट्टारके*[45]

'ततः प्रवर्तते शक्तिर्लक्ष्य[154]हीना निरामया ।
इच्छा सा तु विनिर्दिष्टा ज्ञानरूपा क्रियात्मिका ॥'

---

40. विज्ञानभैरवे (१०६ श्लो०); 41. –वधानाच् चमत्कारमयो (C&D);
42. विज्ञानभैरवे (६५ श्लो०); 43. स्पन्दे (२ नि० ७ का०);
44. संगृहीतवान् (B—E); 45. (७ अ० ३९—४० श्लो०).

इत्युपक्रम्य

'सा योनिः सर्वदेवानां शक्तीनां चाप्यनेकधा ।
अग्नीषोमात्मिका योनिस्तस्यां सर्वं[155] प्रवर्तते ॥'

इति । शक्तिसंधानमाहात्म्यं *श्रीलक्ष्मीकौलार्णवे*

'न[156] संधानं विना दीक्षा न सिद्धीनां च साधनम् ।
न मन्त्रो मन्त्रयुक्तिश्च न योगाकर्षणं तथा ॥'

इत्यादिना प्रतिपादितम् । एतच्च

'यथेच्छाभ्यर्थितो धाता जाग्रतोऽर्थान्हृदिस्थितान् ।
सोमसूर्योदयं कृत्वा संपादयति देहिनः[157] ॥'

इत्यनेन संगृहीतम् । देहिनः अत्यक्तदेहवासनस्य योगिनो हृदि स्थितान् अर्थान् तत्तदपूर्वनिर्माणादिरूपान् धाता महेश्वरः प्रकाशानन्दात्मतया सोमसूर्यरूपवाहोन्मीलनेन[158] सोमसूर्य-सामरस्यात्मनश्च शक्ते[159]रुदयं कृत्वा बहिर्मुखत्वेन तामासाद्य सपादयति, इति हि अस्यार्थः

'तथा स्वप्नेऽप्यभीष्टार्थान् ···· ················ ।'

इत्येतच्छ्लोकप्रतिपादितस्वप्नस्वातन्त्र्यं प्रति दृष्टान्ते योजितः, इति *स्पन्दनिर्णये*[46] मयैव दर्शितम् ॥१९॥

अन्या अपि अस्य यथाभिलषिताः सिद्धय एतन्माहात्म्येनैव घटन्ते इत्याह—

भूतसंधानभूतपृथक्त्वविश्वसंघट्टाः ॥२०॥

भूतानि शरीरप्राणभावाद्यात्मकानि, तेषां क्वचित् आप्याय-नादौ संधानं, परिपोषणं, व्याध्याद्युपशमादौ पृथक्त्वं, शरीरा-

46. (३ नि० २ का०).

देर्विश्लेषणं[१६०], देशकालादि[१६१] विप्रकृष्टस्य च विश्वस्य संघट्टो, ज्ञानविषयीकार्यत्वादिकः, अस्य पूर्वोक्तशक्तिसंधाने सति जायते। एतच्च सर्वागमेषु साधनाधिकारेषु अस्ति। तदेव स्पन्दे[47]

'दुर्बलोऽपि[१६२] तदाक्रम्य यतः कार्ये प्रवर्तते।
आच्छादयेद्बुभुक्षां च तथा योऽतिबुभुक्षितः॥'

इति।

'ग्लानिर्विलुण्ठिका देहे तस्याश्चाज्ञानतः सृतिः।
तदुन्मेष[१६३]विलुप्तं चेत्कुतः सा स्यादहेतुका॥'

इति।

'यथा ह्यर्थोऽस्फुटो दृष्टः सावधानेऽपि चेतसि।
भूय. स्फुटतरो भाति स्व[१६४]बलोद्योगभावितः॥

तथा[१६५] यत्परमार्थेन येन यत्र यथा स्थितम्।
तत्तथा बलमाक्रम्य न चिरात्संप्रवर्तते॥'

इत्यादिना विभूतिस्पन्दे सोपपत्तिकं दर्शितम्॥२०॥

यदा तु मितशक्ती[48]रनभिलष्यन् विश्वात्मप्रथामिच्छति तदा अस्य—

शुद्धविद्योदयाच्चक्रेशत्वसिद्धिः॥२१॥

वैश्वात्म्यप्रथावाञ्छया यदा शक्तिं संधत्ते तदा 'अहमेव सर्वम्' इति शुद्धविद्याया उदयात् विश्वात्मकस्वशक्तिचक्रेशत्वरूपं माहेश्वर्यमस्य सिद्ध्यति। तदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे[49]

'तस्मात्[१६६]सा तु परा विद्या यस्मादन्या[१६७] न विद्यते।
विन्दते ह्यत्र युगपत्सार्वज्ञ्यादिगुणान्परान्[१६८]॥

---

47. (३ नि० ६, ८, ४, ५ का०); 48. (A & D),-सिद्धी-(B, C & E); 49. (४ प० ३९१-९३ श्लो०).

वेद[१६९]नानादिधर्मस्य परमात्मत्वबोधना ।
वर्जनापरमात्मत्वे तस्माद्विधेति सोच्यते ॥

तत्रस्थो[१७०] व्यञ्जयेत्तेजः परं परमकारणम् ।
परस्मिंस्तेजसि व्यक्ते तत्रस्थः शिवतां व्रजेत् ॥'

इति । तदेतत्

'दिदृक्षयेव सर्वार्थान्यदा व्याप्यावतिष्ठते ।
तदा किं बहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते ॥'

इत्यनेनैव[50] संगृहीतम् ॥२१॥

यदा तु स्वा[१७१]त्मारामतामेव इच्छति तदा अस्य—

महाह्रदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभवः ॥२२॥

पराभट्टारिकारूपा संवित् इच्छाशक्तिप्रमुखं स्थूलमेयपर्यन्तं विश्वं वमन्ती, खेचरीचक्राद्यशेषवाहप्रवर्तकत्व-स्वच्छत्वानावृतत्व-गभीरत्वादिधर्मयोगान्महाह्रदः[१७२], तस्यानुसंधानात्, अन्तर्मुखतया अनारतं तत्तादात्म्यविमर्शनात्, वक्ष्यमाणस्य शब्द[१७३]राशिस्फारात्मकपराहन्ताविमर्शमयस्य मन्त्र[१७४]वीर्यस्यानुभवः, स्वात्मरूपतया स्फुरणं भवति । अत एव *श्रीमालिनीविजये*[51]

'या सा शक्तिर्जगद्धातुः..................... ।'

इत्युपक्रम्य इच्छा[52]दिप्रमुखजगत्पञ्चाशद्[१७५]भेदरूपतया मातृका-मालिनी[१७६]रूपताम् अशेषविश्वमयीं शक्तेः प्रदर्श्य, तत एव मन्त्रोद्धारो दर्शितः, इति परैव शक्तिर्महाह्रदः, ततः तदनुसंधानात्[१७७] मातृका-मालिनीसतत्त्वमन्त्रवीर्यानुभव इति युक्तमुक्तम् ।

---

50. –स्पन्दे (३ नि० ११ का०); 51. (३ अ० ५ मात् १३ शान्तम्),

52. इच्छाशक्तिप्रमुखपञ्चाशद्—(C).

एतदेव

'तदाक्रम्य बलं मन्त्राः .... ,'

इत्याद्युक्त्या[53] भङ्ग्या प्रतिपादितम् ।

तदेवं 'चैतन्यमात्मा' (१—१) इत्युपक्रम्य तत्स्वातन्त्र्यावभासिततदख्याति[178]मयं सर्वमेव बन्धं यथोक्तोद्यमात्मकभैरवसमापत्तिः प्रशमयन्ती, विश्वं स्वानन्दामृतमयं करोति, सर्वाश्च सिद्धीः मन्त्रवीर्यानुप्रवेशान्ता ददाति, इति शाम्भवो[179]पायप्रथनात्मा अयं प्रथम उन्मेष उक्तः । अत्र तु मध्ये शक्तिस्वरूपमुक्तं, तत् शाम्भवरूपस्य शक्तिमत्ता[180]प्रदर्शनाभिप्रायेणेति शिवम् ॥२२॥

इति शिवसूत्रविवृत्तौ

शाम्भवोपायप्रकाशनः

प्रथम उन्मेषः ॥ १ ॥

—:०:—

53. स्पन्दे (२ नि० २ का०).

शिवसूत्रविमर्शिनी

—)०(—

अथ द्वितीय उन्मेषः

इदानीं शाक्तोपायः प्रदर्श्यते। तत्र शक्तिः[१] मन्त्रवीर्यस्फाररूपा, इति प्रथमोन्मेषान्तसूत्रिततत्स्वरूपविवेचनपुरःसरमुन्मेषान्तरमारभमाणो मन्त्रस्वरूपं तावत् निरूपयति—

चित्तं मन्त्रः ॥१॥

चेत्यते विमृश्यते अनेन परं तत्त्वम् इति चित्तं, पूर्णस्फुरत्तासतत्त्वप्रासाद-प्रणवादिविमर्शरूपं संवेदनम्, तदेव मन्त्र्यते[२] गुप्तम्, अन्तर् अभेदेन विमृश्यते परमेश्वररूपम् अनेन, इति कृत्वा मन्त्रः। अत एव च परस्फुरत्तात्मकमननधर्मात्मता, भेदमयसंसारप्रशमनात्मक-त्राणधर्मता च अस्य निरुच्यते।

अथ च मन्त्रदेवताविमर्शपरत्वेन प्राप्ततत्सामरस्यम्[3] आराधकचित्तमेव मन्त्रः न तु विचित्रवर्णसंघट्टनामात्रकम्। यदुक्तं *श्रीमत्सर्वज्ञानोत्तरे*[1]

'उच्चार्यमाणा ये मन्त्रा न मंत्राश्चापि तान्विदुः।
मोहिता देवगन्धर्वा मिथ्याज्ञानेन गर्विता.॥'

इति। *श्रीतन्त्रसद्भावेऽपि*

'मन्त्राणां जीवभूता तु या स्मृता शक्तिर[४]व्यया।
तया हीना वरारोहे निष्फलाः शरदभ्रवत्॥'

१, २, ३ etc.—cf. App.—I.   1 (१६—१७ श्लो०).

इति । *श्रीश्रीकण्ठीसंहितायां* तु

'पृथङ्मन्त्रः पृथङ्मन्त्री न सिद्ध्यति कदाचन ।
ज्ञानमूलमिदं सर्वमन्यथा नैव सिद्ध्यति[५] ॥'

इत्युक्तम् । एतच्च स्पन्दे[2]

'सहा[3]राधकचित्तेन तेनैते शिवधर्मिणः[६] ॥'

इति भङ्ग्या प्रतिपादितम् ॥ १ ॥

अस्य च—

प्रयत्नः साधकः ॥२॥

यथोक्तरूपस्य मन्त्रस्य अनुसंधित्सा[७]प्रथमोन्मेषावष्टम्भ-प्रयतनात्मा अकृतको यः प्रयत्नः स एव साधको, मन्त्रयितुर्मन्त्र-देवतातादात्म्यप्रदः । तदुक्तं *श्रीतन्त्रसद्भावे*

'आमिषं तु यथा खस्थः संपश्यन्शकुनिः प्रिये ।
क्षिप्रमाकर्षयेद्यद्वद्वेगेन सहजेन तु ॥
तद्वदेव हि योगीन्द्रो मनो बिन्दुं विकर्षयेत्[८] ।
यथा शरो धनुःसंस्थो यत्नेनाताड्य धावति ॥
तथा बिन्दुर्वरारोहे उच्चारेणैव धावति ॥'

इति । अन्यत्रापि

'तद्ग्रहो[९] मन्त्रसद्भावः .... ।'

इति । अत्र हि तद्वत्, अकृतकनिजोद्योगबलेन योगीन्द्रो मनः कर्म, बिन्दुं विकर्षयेत् परप्रकाशात्मतां प्रापयेत् इति । तथा बिन्दुः परप्रकाशः अकृतकोद्यन्तृतात्मना उच्चारेण[१०] धावति, प्रसरति इत्यर्थः । एतच्च स्पन्दे[4]

---

2. (२ नि० २ का०);
3. तदाराधक—(E), obviously corrupt;
4. (२ नि० ६ का०).

'अयमेवोदयस्तस्य ध्येयस्य ध्यायिचेतसि ।
तदात्मतासमापत्तिरिच्छतः साधकस्य या[11] ॥'

इत्यनेनोक्तम् ॥ २ ॥

ईदृशसाधकसाध्यस्य मन्त्रस्य पूर्वोपक्षिप्तं वीर्यं लक्षयति—

विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम् ॥३॥

विद्या पराद्वयप्रथा, शरीरं स्वरूपं, यस्य स विद्याशरीरो भगवान् शब्दराशिः, तस्य या सत्ता, अशेषविश्वाभेदमयपूर्णाहं-विमर्शनात्मा, स्फुरत्ता, सा मन्त्राणां रहस्यम्[12], उपनिषत् । यदुक्तं *श्रीतन्त्रसद्भावे*

'सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ॥'

इति । तत्रैव[13] च अयमर्थः अतिरहस्योऽपि वितत्य स्फुटी-कृतः[14] । तथा च

'न जानन्ति गुरुं देवं शास्त्रोक्तान्समयांस्तथा ।
दम्भकौटिल्यनिरता लौल्यार्थाः[15] क्रिययोज्झिताः ॥

अस्मात्तु कारणाद्देवि मया वीर्यं प्रगोपितम् ।
तेन गुप्तेन ते गुप्ताः शेषा वर्णास्तु केवलाः ॥'

इति पीठिकाबन्धं[16] कृत्वा

'या सा तु मातृका देवि परतेजः[17]समन्विता ।
तया व्याप्तमिदं विश्वं सब्रह्मभुवनान्तकम्[18] ॥

तत्रस्थं[19] च यदा देवि व्यापितं च सुरार्चिते ।
अवर्णस्थो यथा वर्णः स्थितः सर्वगतः प्रिये ॥

तथाहं कथयिष्यामि निर्णयार्थं स्फुटं तव ।'

इत्युपक्रम्य

'या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा निराचारेति कीर्तिता ॥
हृद्बिन्दुं वेष्टयित्वान्तः सुषुप्तभुजगाकृतिः[२०] ।
तत्र सुप्ता महाभागे न किञ्चिन्मन्यते उमे ॥
चन्द्राग्निरविनक्षत्रैर्भुवनानि चतुर्दश[२१] ।
क्षिप्त्वोदरे तु या देवी विषमूढेव सा गता ॥
प्रबुद्धा सा निनादेन[२२] परेण ज्ञानरूपिणा ।
मथिता[5] चोदरस्थेन बिन्दुना वरवर्णिनि ॥
तावद्दै भ्रमवेगेन मथनं शक्तिविग्रहे ।
भेदात्तु प्रथमोत्पन्ना विन्दवस्तेऽतिवर्चसः ॥
उत्थिता[२३] तु यदा तेन कला सूक्ष्मा तु कुण्डली ।
चतुष्कलमयो विन्दुः शक्तेरुदरगः प्रभुः ॥
मथ्यमन्थनयोगेन ऋजुत्वं जायते प्रिये ।
ज्येष्ठाशक्तिः स्मृता सा तु विन्दुद्वयसुमध्यगा ॥
विन्दुना क्षोभमायाता रेखैवामृतकुण्डली ।
रेखिणी नाम सा ज्ञेया उभौ विन्दू यदन्तगौ ॥
त्रिपथा सा समाख्याता रौद्री नाम्ना तु गीयते ।
रोधिनी[6] सा समुद्दिष्टा मोक्षमार्गनिरोधनात्[7] ॥
शशाङ्कशकलाकारा अम्बिका चार्धचन्द्रिका ।
एकैवेत्थं परा शक्तिस्त्रिधा[२४] सा तु प्रजायते ॥
आभ्यो युक्तवियुक्ताभ्यः संजातो नववर्गकः ।
नवधा च स्मृता सा तु नववर्गोपलक्षिता ॥
पञ्चमन्त्रगता देवि सद्य[२५] आदिरनुक्रमात् ।
तेन पञ्चविधा प्रोक्ता ज्ञातव्या सुरनायिके ॥
स्वरद्वादशगा देवि द्वादशस्था उदाहृता ।
अकारादिक्षकारान्ता स्थिता पञ्चाशता भिदा ॥

---

5. शोधिता (E); मथिता given as a gloss on the margin.

6. बोधिनी (C & E). 7. निबोधनात् (C & E).

> हृत्स्था[२६] एकाणवा प्रोक्ता कण्ठे प्रोक्ता द्वितीयका ।
> त्रिराणवा तु ज्ञातव्या जिह्वामूले सदा श्रिता ॥
>
> जिह्वाग्रे वर्णनिष्पत्तिर्भवत्यत्र न संशयः ।
> एवं शब्दस्य निष्पत्तिः शब्दव्याप्तं चराचरम् ॥'

इत्यादिना ग्रन्थेन परभैरवीयपरवाक्शक्त्यात्मकमातृका, अत एव ज्येष्ठा-रौद्री-अम्बाख्यशक्तिप्रसरसंभेदवैचित्र्येण सर्ववर्णोदयस्य उक्तत्वात्, वर्णसंघट्टनाशरीराणां मन्त्राणां सैव भगवती व्याख्यातरूपा विद्याशरीरसत्ता रहस्यम्— इति प्रदर्शितम् । प्रत्यागमं च मातृकामालिनीप्रस्तारपूर्वकं मन्त्रोद्धारकथनस्य अयमेव आशयः । रहस्यागमसारसंग्रहरूपत्वात् शिवसूत्राणाम् आगमसंवादे भरः अस्माभिः कृत इति नास्मभ्यम् असूयितव्यम् । एवमपि संवादिते आगमे यदि रहस्यार्थो न बुद्ध्यते, तस्मात् सद्गुरुसपर्या कार्या । एष च सूत्रार्थः

> 'तदाक्रम्य[२७] बलं मन्त्राः........................ ।'

इत्यनेन कारिकाद्वयेन *स्पन्दे*[8] दर्शितः ॥ ३ ॥

येषां तु एवंविधमेतन्मन्त्रवीर्यं प्रोक्तमहाह्रदानुसंधानौपयिकमपि परमेश्वरेच्छात एव न हृदयङ्गमीभवति, अपि तु आनुषङ्गिकमात्रबिन्दुनादादिकलाजनितासु मितसिद्धिषु चित्तं रोहति, तेषाम्—

गर्भे चित्तविकासोऽविशिष्टविद्यास्वप्नः ॥ ४ ॥

गर्भः अख्यातिर्महामाया, तत्र तदात्मके मितमन्त्रसिद्धिप्रपञ्चे यश्चित्तस्य विकासः, तावन्मात्रे प्रपञ्चे संतोषः, असावेव

---

8. (२ नि० १ का०).

अविशिष्टो, सर्वजनसाधारणी विद्या, किञ्चिज्ज्ञत्वरूपा अशुद्धविद्या, सैव स्वप्नो, भेदनिष्ठो विचित्रो विकल्पात्मा भ्रमः। तदुक्तं पातञ्जले

'ते[२८] समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥' (३-३७)

इति। तदेतत्

'अतो विन्दुरतो[२९] नादो रूपमस्मादतो रसः।
प्रवर्तन्तेऽचिरेणैव क्षोभकत्वेन देहिनः ॥'

इत्यनेन[9] दर्शितम् ॥ ४ ॥

यदा तु आगतामपि मितसिद्धिं खिलीकृत्य परामेव स्थिति-मवष्टभ्नाति योगी ततः—

विद्यासमुत्थाने स्वाभाविके खेचरी शिवावस्था ॥५॥

प्राङ्निर्दिष्टसतत्त्वाया विद्यायाः स्वाभाविके समुत्थाने, परमेशेच्छामात्रघटिते मितसिद्धिन्यग्भाविनि सहजे समुन्मज्जने, खे बोधगगने चरति इति खेचरी मुद्रा अभिव्यज्यते। कीदृशी खेचरी, शिवस्य चिन्नाथस्य अवस्थातुः संबन्धिनी अवस्था, स्वानन्दोच्छलत्[10]तात्मस्फुरत्तारूपा। न तु

'बद्ध्वा पद्मासनं योगी नाभावक्षेश्वरं न्यसेत्।
दण्डाकारं तु तावत्तन्नयेद्यावत्क[३०]खत्रयम् ॥
निगृह्य तत्र तत्तूर्णं प्रेरयेत् खत्रयेण तु।
एता बद्ध्वा महायोगी खे गतिं प्रतिपद्यते ॥'

इत्येवं संस्थानविशेषानुसरणरूपा, अपि तु

---

9. (३ नि० २ का०);
10. (A–D & F); स्वानन्दोच्छलत्तारूपा (E).

'............................ पराम् ।
गनिमेत्यर्थभावेन कुल[31]मार्गेण नित्यशः ॥
चरते सर्वजन्तूना खेचरी नाम सा स्मृता ।'

इति *श्रीतन्त्रसद्भाव*निरूपितपरसंवित्तिस्वरूपा । एवमिह भेदात्मकमायीयसमस्तक्षोभप्रशान्त्या चिदात्मकस्वरूपोन्मज्जनैकरूपं मन्त्रवीर्यं मुद्रावीर्यं च आदिष्टम् । तदुक्तं *श्रीमत्कुलचूडामणौ*

'एकं सृष्टिमयं[32] बीजमेका मुद्रा च खेचरी ।
द्वावेतौ यस्य जायेते सोऽतिशान्तपदे स्थितः ॥'

इति । *स्पन्दे* तु मन्त्रवीर्यस्वरूपनिरूपणेनैव मुद्रावीर्यं संगृहीतम् ।

'यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा स्यात्परमं पदम् ।'

इत्यर्धेन[11] अन्यपरेणापि चूडामण्युक्तं खेचरीस्वरूपं भङ्ग्या सूचितम् ॥५॥

तदत्र मुद्रामन्त्रवीर्यासादनेऽपि —

गुरुरुपायः ॥ ६ ॥

गृणाति उपदिशति तात्त्विकमर्थमिति गुरुः, सोऽत्र व्याप्ति[33]-प्रदर्शकत्वेन उपायः । उक्तञ्च *श्रीमालिनीविजये*[12]

'स गुरुर्मत्समः प्रोक्तो मन्त्रवीर्यप्रकाशकः ।'

इति । *स्पन्दे* तु एवमा[34]दिप्रसिद्धत्वात् न संगृहीतम् ।

'अगाधसंशयाम्भोधिसमुत्तरणतारिणीम् ।
वन्दे विचित्रार्थपदां चित्रां तां गुरुभारतीम् ॥'

---

11. (१ नि० १ का०); 12. (२ अ० १० श्लो०).

इति पार्यन्तिकोक्त्या[13] च एतदपि संगृहीतमेव ।

गुरुर्वा पारमेश्वरी अनुग्राहिका शक्तिः । यथोक्तं *श्रीमालिनीविजये*

'शक्तिचक्रं तदेवोक्तं गुरुवक्त्रं तदुच्यते ।'

इति । *श्रीमन्त्रिशिरोभैरवे*ऽपि

'गुरोर्गुरुतरा शक्तिर्गुरुवक्त्रगता भवेत् ।'

इति । सैव अवकाशं ददती उपायः ॥ ६ ॥

तस्माद्गुरोः प्रसन्नात्—

मातृकाचक्रसंबोधः ॥ ७ ॥

शिष्यस्य भवतीति शेषः । श्रीपरात्रिंशकादिनिर्दिष्टनीत्या अहंविमर्शप्रथमकला[35] अनुत्तराकुलस्वरूपा, प्रसरन्ती आनन्दस्वरूपा[36] सती, इच्छे[37]शनभूमिकाभासनपुरःसरं, ज्ञानात्मिकामुन्मेषदशां ज्ञेयाभासासूत्रणाधिक्येन च ऊनतां[38]प्रदर्श्य, इच्छामेव द्विरूपां[39] विद्युद्विद्योतनकल्पतेजोमात्ररूपेण, स्थैर्यात्मना च एषणीयेन रञ्जितत्वात् र-लश्रुत्या आरूषितेन, अत एव स्वप्रकाशात्मीकृतमेयाभासत्वतः अमृतरूपेण, मेयाभासारूषणमात्रतश्च बीजान्तरप्रसवासमर्थतया, षण्ढाख्यबीजचतुष्टयात्मना रूपेण प्रपञ्च्य, प्रोक्तानुत्तरानन्देच्छासंघट्टेन त्रिकोणबीजम्[40], अनुत्तरानन्दोन्मेषयोजनया च क्रिया[41]शक्त्युपगमरूपमोकारं, प्रोक्तै[42]तद्बीजद्वयसंघट्टेन षट्कोणं शूलबीजं[43] च, इच्छाज्ञानशक्तिव्याप्तपूर्णक्रियाशक्तिप्रधानत्वात् शक्तित्रयसंघट्टनमयं प्रदर्श्य, इयत्पर्यन्तविश्वैकवेदनरूपं बिन्दुमुन्मील्य, युगपदन्तर्बहिर्विसर्ज-

13. (३ नि० २० का०).

नमयबिन्दुद्वयात्मानं विसर्गभूमिमुद्दर्शितवती, अत एव अन्तर्विमर्शनेन अनुत्तरे एव एतद्विश्वं विश्रान्तं दर्शयति, बहिर्विमर्शेन तु कादि-मान्तं पञ्चकपञ्चकं अ-इ-उ-ऋ-लृशक्तिभ्यः[४४] पुरुषान्तं समस्तं प्रपञ्चयति। एकैकस्याश्च शक्तेः पञ्चशक्तित्वमस्ति, इत्येकैकतः पञ्चकोदयः। आभ्य एव शक्तिभ्यः[४५] शिवोक्त[४६]संज्ञानुसारेण अन्तः-पुंभूमौ नियत्यादिकञ्चुकत्वेन अवस्थानात् अन्तस्थाख्यान्प्रमातृभूमिधारणेन विश्वधारणात् धारणाशब्देन आम्नायेषु उक्तान्, तदुपरि भेदविगलनेन अभेदापत्त्या उन्मिषितत्वात् ऊष्माभिधानान् चतुरो वर्णानाभासितवती। अत्र[४७] च अन्ते सर्वसृष्टिपर्यन्तवर्ति परिपूर्णममृत[४८]वर्णं प्रदर्श्य, तदन्ते प्राणबीजप्रदर्शनं कृतम्, तद् अनुत्तरशक्त्याप्यायितानाहतमयम्[४९], इयद्वाच्य[५०]वाचकरूपं षडध्वस्फारमयं विश्वम्, इति प्रत्यभिज्ञापयितुम्। अत एव प्रत्याहारयुक्त्या अनुत्तरानाहताभ्यामेव शिवशक्तिभ्यां गर्भीकृतम् एतदात्मकमेव विश्वम्, इति महामन्त्रवीर्यात्मनोऽहंविमर्शस्य तत्त्वम्। यथोक्त[14]मस्मत्परमेष्ठि *श्रीमदुत्पलदेवपादैः*

> 'प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावो हि कीर्तितः।
> उक्ता सैव च विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः॥
> स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि च।'

इति। तदियत्पर्यन्तं यन्मातृकायास्तत्त्वं तदेव ककार[५१]-सकार-प्रत्याहारेण अनुत्तरविसर्गसंघट्टसारेण[15] कूटबीजेन प्रदर्शितमन्ते, इत्यलं रहस्यप्रकटनेन। एवंविधश्च

> '.......................न विद्या मातृकापरा।'

इत्याम्नायसूचितप्रभावाया मातृकायाः संबन्धिनश्चक्रस्य प्रोक्तानुत्तरानन्देच्छादिशक्तिसमूहस्य चिदानन्दघनस्वरूपसमावेशमयः

---

14. अजडप्रमातृसिद्धौ (२२-२३); 15. द्वारेण (B).

सम्यक् बोधो भवति । एतच्चेह दिङ्मात्रेणोट्टङ्कितम्[५२] । विततं तु अस्मत्प्रभुपादैः श्रीपरात्रिंशकाविवरण-तन्त्रालोकादौ प्रकाशितम् । उक्तं च *श्रीसिद्धामृते*

'सात्र[५३] कुण्डलिनी बीजजीवभूता चिदात्मिका ।
तज्जं अ(?) वेच्छोन्मेषाख्यं त्रिकं वर्णास्ततः पुनः ॥
आ इत्यवर्णादित्यादि[५४] यावद्वैसर्गिकी कला ।
ककारादिसकारान्ताद्विसर्गात्पञ्चधा स च ॥
बहिश्चान्तश्च हृदये नादेऽथ परमे पदे ।
बिन्दुरात्मनि मूर्धान्ते हृदयाद्व्यापको हि सः ॥
आदि[५५]मान्त्यविहीनास्तु मन्त्राः स्युः शरदभ्रवत् ।
गुरो[५६]र्लक्षणमेतावदादिमान्त्यं च वेदयेत् ॥
पूज्यः सोऽहमिव ज्ञानी भैरवो देवतात्मकः ।
श्लोकगाथादि[५७] यत्किञ्चिदादिमान्त्ययुतं यतः ॥
तस्माद्विदंस्तथा सर्वं मन्त्रत्वेनैव पश्यति ।'

इति । एतच्च *स्पन्दे*[16]

'सेयं[५८] क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी ।
बन्धयित्री..........................' इत्युपक्रम्य
'स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिका ॥'

इत्यनेनैव भङ्ग्या सूत्रितम्[17] ॥ ७ ॥

ईदृशस्य अस्य मातृकाचक्रसंबोधवतः—

शरीरं हविः ॥ ८ ॥

सर्वैश्वर्य[18]प्रमातृत्वेन अभिषिक्तं स्थूलसूक्ष्मादिस्वरूपं शरीरं तत् महायोगिनः परस्मिन् चिदग्नौ हूयमानं हविः, शरीरप्रमातृ-

---

16. (३नि० १६ का०), 17. (A & B); सूचितम् (C–F),
18. सर्वैश्वर्यप्रमातृ—(Ch).

ताप्रशमनेन सदैव चिन्मातृताभिनिविष्टत्वात्। यदुक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[19]

'महाशून्यालये वह्नौ भूताक्षविषयादिकम्।
हूयते मनसा सार्धं स होमः स्रुक्च चेतना ॥'

इति। *श्रीतिमिरोद्घाटेऽपि*

'यः प्रियो यः सुहृद्बन्धुर्यो दाता योऽतिवल्लभः।
तदङ्गभक्षणाद्देवि ह्युत्पतेद्गगनाङ्गना ॥'

इति। अत्र हि देहप्रमातृताप्रशमनमेव पिण्डार्थः। *श्रीमद्भगवद्गीतास्वपि*[20]

'सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥'

इति। स्पन्दे[21] तु

'यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा स्यात्परमं पदम्।'

इत्यनेनैव संगृहीतम्। क्षोभो देहाद्यहंप्रत्ययरूपः इति हि तद्वृत्तौ *भट्टश्रीकल्लटः* ॥८॥

अस्य च—

ज्ञानमन्नम् ॥९॥

यत्पूर्वं 'ज्ञानं बन्धः' (१—२) इत्युक्तं तत् अद्यमानत्वात्, ग्रस्यमानत्वात् योगिनामन्नम्। यत्संवादितं प्राक्[22]

'मृत्युं च कालं च कलाकलापं
विकारजातं प्रतिपत्तिसाम्यम्।

---

19. (१४९ श्लो०); 20. (४ अ० २९ श्लो०);
21. (२ नि० ६ का०); 22. (१ उ० ६ सू०).

ऐकात्म्य - नानात्म्यवितर्कजातं
तदा स सर्वं कवलीकरोति ॥'

इति ।

अथ[६२] च यत्स्वरूपविमर्शात्मकं ज्ञानं तत् अस्य अन्नं, पूर्ण-परितृप्तिकारितया स्वात्मविश्रान्तिहेतुः । तदुक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[23]

'अत्रैकतम[६३] युक्तिस्थे योत्पद्येत दिनादिनम् ।
भरिताकारिता सात्र तृप्तिरत्यन्तपूर्णता ॥'

इति । युक्तिर्हि[६४] तत्र द्वादशोत्तरशतभूमिकाज्ञानरूपैव । एतच्च स्पन्दे[24]

'प्रबुद्ध.[६५] सर्वदा तिष्ठेत् .... ।'

इत्यनयैव कारिकया दर्शितम् ॥९॥

यदा तु एवं सततावहितो न भवति, तदा ज्ञानवतोऽपि अस्य अवधानावलेपात्—

विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम् ॥१०॥

प्रोक्तज्ञानस्फाररूपायाः शुद्धविद्यायाः संहारे, निमज्जने, तदुत्थस्य, क्रमात्क्रमन्यक्कृतविद्यासंस्कारस्य स्वप्नस्य, भेदमयस्य विकल्पप्रपञ्चरूपस्य दर्शनं, स्फुटम् उन्मज्जनं भवति । तदुक्तं *श्रीमालिनीविजये*

'न चैतदप्रसन्नेन शङ्करेणोपदिश्यते ।
कथञ्चिदुपदिष्टेऽपि वासना नैव जायते ॥'

इत्युपक्रम्य

'वासनामात्रलाभेऽपि योऽप्रमत्तो न जायते ।
तमनित्येषु भोगेषु योजयन्ति विनायकाः[६६] ॥'

---

23. (१४८ श्लो०); 24. (३ नि० १२ का०).

इति । तदेतत्

'अन्यथा तु स्वतन्त्रा स्यात्सृष्टिस्तद्धर्मकत्वतः ।
सततं लौकिकस्येव जाग्रत्स्वप्नपदद्वये[६७] ॥'

इत्यनेन स्पन्दे[25] संगृहीतम् । अतश्च नित्यं शुद्धविद्याविमर्शन-परेणैव योगिना भाव्यम् इत्युपदिष्टं भवति । यथोक्तम्

'तस्मान्न तेषु संसक्तिं कुर्वीतोत्तमवाञ्छया ।'

इति श्री पूर्वे । स्पन्देऽपि

'अतः सततमुद्युक्तः स्पन्दतत्त्वविविक्तये[26] ।
जाग्रदेव निजं भावमचिरेणाधिगच्छति[६८] ॥'

इति । एवं 'चित्तं मन्त्रः' (२-१) इत्यतः प्रभृति मन्त्रवीर्य-मुद्रा-वीर्यानुसंधिप्रधानम्

'उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन्[६९] ।
यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥'

इत्याम्नातं शाक्तोपायं विविच्य, अवधानावलिप्तं प्रति 'विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम्' (२-१०) इति सूत्रेण एतद्[७०]नुषङ्गेण आणवोपायप्रतिपादनस्य अवकाशो दत्तः । इति शिवम् ॥ १० ॥

इति श्री शिवसूत्रविवृत्तौ शाक्तोपायप्रकाशनं

द्वितीय उन्मेषः ॥ २ ॥

[आदितः सूत्रसंख्या ॥ ३२ ॥]

---

25. (३ नि० ३ का०); 26. (A—C); विविक्तये (D & F); विमुक्तये (E). obviously corrupt.

शिवसूत्रविमर्शिनी

अथ

तृतीय उन्मेषः

—:o:—

इदानीमाणव[1]ोपायं प्रतिपिपादयिषुः, अणोः तावत्स्वरूपं दर्शयति—

आत्मा चित्तम् ॥ १ ॥

यदेतत् विषयवासनाच्छुरितत्वात् नित्यं तद[2]ध्यवसायादिव्यापारबुद्ध्यहङ्कृन्मनोरूपं चित्तं, तदेव अतति[3], चिदात्मकस्वस्वरूपाख्यात्या सत्त्वा[4]दिवृत्त्यवलम्बनेन योनीः संचरति, इति आत्मा अणुरित्यर्थः। न तु चिदेकरूपस्य अस्य अतनमस्ति[5]। अत एव 'चैतन्यमात्मा' (१-१) इति-स्वभावभूतत्वाच्चिकैतत्स्वरूपप्रतिपादनाशयेन पूर्वमात्मा लक्षितः। इदानीं तु एतदीयसंकोचावभासप्रधानाणवदशौचित्येन, इति न पूर्वापरवैषम्यम् ॥ १ ॥

अस्य चित्तस्वरूपस्य अणवात्मनः—

ज्ञानं बन्धः ॥ २ ॥

सुखदुःखमोहमयाध्यवसाया[6]दिवृत्तिरूपं तदुचितभेदावभासनात्मकं यत् ज्ञानं, तत् बन्धः। तत्पाशितत्वादेव हि अयं संसरति। तदुक्तं *श्रीतन्त्रसद्भावे*

> 'सत्त्वस्थो राजसस्थश्च तमस्थो गुणवेदकः।
> एवं पर्यटते देही स्थानात्स्थानान्तरं व्रजेत्[1] ॥'

१, २, ३ etc.—cf. App. 1.　　　1. व्रजन् (Ch)

इति। एतदेव

'तन्मात्रो[७]दयरूपेण मनोऽहंबुद्धिवर्तिना ।
पुर्यष्टकेन संरुद्धस्तदुत्थं प्रत्ययोद्भवम् ॥
भुङ्क्ते परवशो भोगं तद्भावात्संसरेत्...।'

इत्यनेना[२]नूदितम् ।

'.. ....अत· ।
संसृतिप्रलयस्या[८]स्य कारणं संप्रचक्ष्महे ॥'

इत्येतत्[९]प्रतिविधानाय स्पन्दशास्त्रे ॥ २ ॥

ननु च

'ज्ञानं प्रकाशकं सर्वम्[3] आत्मा चैव प्रकाशकः ।
अनयोरपृथग्भावाज्ज्ञाने ज्ञानी प्रकाशते[१०] ॥'

इति-*श्रीविज्ञानभैर*[4]वोक्तदृष्ट्या ज्ञानमपि प्रकाशमयमेव, इति-कथमस्य बन्धरूपत्वम् । सत्यमेतत्, यदि परमेश्वरप्रसादादेवं प्रत्यभिज्ञायेत, यदा तु तन्मायाशक्तितो नैवं विमर्शस्तदा—

कलादीनां तत्त्वानामविवेको माया ॥ ३ ॥

किञ्चित्कर्तृतादिरूपकलादिक्षित्यन्तानां तत्त्वानां कञ्चुक-पुर्यष्टक-स्थूलदेहत्वेन अवस्थितानां योऽयमविवेकः[११], पृथक्त्वा-भिमतानामेव अपृथगात्मत्वेन प्रतिपत्तिः, सा माया तत्त्वाख्या-तिमयः प्रपञ्चः । तदुक्तं *श्रीतन्त्रसद्भावे*

'कालो[१२]द्दलितचैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः ।
रागेण रञ्जितात्मासौ बुद्ध्यादिकरणैर्युतः ॥
एवं मायात्मको बन्धः प्रोक्तस्तस्योदरात्मकः ।

2. स्पन्दे (३ नि० १७–१८ का); 3. लोके (Ch).
4. (१३७ श्लो०).

तदाश्रयगुणो धर्मोऽधर्मश्चैव समासत ॥
तत्रासौ संस्थित· पाश्यः पाशितस्तैस्तु तिष्ठति ।'

इति । स्पन्दे[5] तु

'अप्र[13]बुद्धधियस्त्वेते स्वस्थितिस्थगनोद्यता. ।'

इत्यनेन एतत् भङ्ग्या उक्तम् ॥ ३ ॥

अतश्च एतत्प्र[14]शमाय—

शरीरे संहारः कलानाम् ॥ ४ ॥

महाभूतात्मकं, पुर्यष्टकरूपं, समनान्तं यत् स्थूलं, सूक्ष्मं, परं शरीरं, तत्र याः पृथिव्यादिशिवान्ततत्त्वरूपाः कला भागाः, तासां संहारः, स्वकारणे लयभा[15]वनया दाहादिचिन्तन[16]यु-क्त्या वा ध्या[6]तव्यः, इति शेषः । यदुक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*

'भुवनाध्वा[17]दिरूपेण चिन्तयेत्क्रमशोऽखिलम् ।
स्थूलसूक्ष्मपरस्थित्या यावदन्ते मनोलय· ॥'

इति । तथा

'कालाग्निना कालपदा[18]दुत्थितेन स्वकं पुरम् ।
प्लुष्टं विचिन्तयेदन्ते शान्ताभासः प्रजायते ॥'

इति । एवमादि च सर्वागमेष्वस्ति । अत एव

'उच्चार[19]करणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः ।
यो भवेत्स समावेशः सम्यगाणव उच्यते ॥'

इति *श्रीपूर्वशास्त्रे* ध्यानादि एव आणवत्वेन उक्तम् । एतच्च स्थूलत्वात् शाक्तोपायप्रकाशात्मनि स्पन्दशास्त्रे न संगृहीतम् । यत्तु अत्र पर्यव[20]सानभङ्ग्या शाक्तादि अस्ति, तत् अस्माभिः अत्रापि स्पन्दग्रन्थात् संवादितं, संवादयिष्यते च किंचित् ॥ ४ ॥

---

5. (२नि० २० का०);
6. (A & E); ध्यातव्यः (B D, F & Ch); व्याख्यातव्यः (C).

एवं व्यानाख्यमाणवमुपायं प्रदर्श्य, तदेकयोगक्षेमान्[21] प्राणायाम-धारणा-प्रत्याहार-समाधीन् प्रदर्शयति—

नाडीसंहार-भूतजय-भूतकैवल्य-भूतपृथक्त्वानि ॥ ५ ॥

योगिना भावनीयानि इति शेषः । नाडीनां प्राणापानादिवाहिनीनां सुषीर्णां संहारः, प्राणापानयुक्त्या[22] एकत्र उदानवह्न्यात्मनि मध्यनाड्यां विलीनता[23]पादनम् । यदुक्तं श्रीमत्स्वच्छन्दे[7]

> 'अपसव्येन[24] पूर्येत[8] सव्येनैव तु रेचयेत्[9] ।
> नाडीना शोधनं ह्येतन्मोक्षमार्गपथस्य च ॥
> रेचनात्पूरणाद्रोधात्प्राणायामा[25]स्त्रिधा स्मृता. ।
> सामान्या बहिरेते तु पुनश्चाभ्यन्तरे त्रयः ॥
> आभ्यन्तरेण[26] रेच्येत पूर्येताभ्यन्तरेण तु ।
> निःस्पन्दं कुम्भकं कृत्वा कार्याश्चाभ्यन्तरास्त्रयः ॥'

इति । भूतानां पृथिव्यादीनां जयो धारणाभिर्वशीकारः । यथोक्तं तत्रैव[10]

> 'वायवी[27] धारणाङ्गुष्ठे आग्नेयी नाभिमध्यतः ।
> माहेयी[11] कण्ठदेशे तु वारुणी घण्टिकाश्रिता ॥
> आकाशधारणा मूर्ध्नि सर्वसिद्धिकरी स्मृता ।'

इति । भूतेभ्यः कैवल्यं, चित्तस्य ततः प्रत्याहरणम् । यदुक्तं तत्रैव

> 'नाभ्या[28] हृदयसचारान्मनश्चेन्द्रियगोचरात् ।
> प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुशान्त इति स्मृतः ॥'

इति । हृदयान्नाभौ प्राणस्य, विषयेभ्यो मनसश्च तत्रैव संचारणादित्यर्थः । भूतेभ्यः पृथक्त्वं, तदनुपरक्तस्वच्छस्वच्छन्दचिदात्मता । यदुक्तं तत्रैव

---

7. (७ पा० २९१–९३ श्लो); 8. रेच्येत (E & Ch), 9. पूरयेत् (E & Ch), 10. (२९६–९७ श्लो०), 11. माहेन्द्री(C-E).

'भित्त्वा[२९] क्रमेण सर्वाणि उन्मनान्तानि यानि च ।
पूर्वोक्तलक्षणैर्देवि त्यक्त्वा स्वच्छन्दता व्रजेत् ॥'

इति । 'भूतसंधानभूतपृथक्त्वविश्वसंघट्टाः' (१-२०) इति यत् पूर्वमुक्तम्, तत् शाम्भवोपायसमाविष्टस्य अयत्नतो भवति । इदं तु आणवोपायप्रयत्नसाध्यमिति विशेषः ॥ ५ ॥

एवं देह[३०]शुद्धि-भूतशुद्धि-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान समाधिभिर्या तत्तत्तत्त्वरूपा सिद्धिर्भवति सा मोहावरणात्, न तु तत्त्वज्ञानादित्याह—

मोहावरणात्सिद्धिः ॥ ६ ॥

मोहयति इति मोहो, माया, तत्कृतादावरणात् प्रोक्तधारणा[३१]दिक्रमसमासादिता तत्तत्तत्त्वभोगरूपा सिद्धिर्भवति । न तु परतत्त्वप्रकाशः । यदुक्तं *श्रीलक्ष्मीकौलार्णवे*

'स्व[३२]यम्भूर्भगवान्देवो जन्मसंस्कारवर्जितः ।
निर्विकल्पं परं धाम अनादिनिधनं शिवम् ॥
प्रत्यक्षं सर्वजन्तूनां न च पश्यति मोहितः ।'

इति । विगलितमोहस्य तु

'मध्यम[३३] प्राणमाश्रित्य प्राणापानपथान्तरम् ।
आलम्ब्य ज्ञानशक्तिं च तत्स्थं चैवासनं लभेत् ॥
प्राणा[३४]दिस्थूलभावं तु त्यक्त्वा सूक्ष्ममथान्तरम् ।
सूक्ष्मातीतं तु परमं स्पन्दनं लभ्यते यतः ॥
प्राणायामः स निर्दिष्टो यस्मान्न च्यवते पुनः ।
शब्दा[३५]दिगुणवृत्तिर्या चेतसा ह्यनुभूयते ॥
त्यक्त्वा तां परमं धाम प्रविशेत्तत्स्वचेतसा ।
प्रत्याहार इति प्रोक्तो भवपाशनिकृन्तनः ॥
धी[३६]गुणान्समतिक्रम्य निर्ध्येयं परमं विभुम् ।
ध्यात्वा ध्येयं स्वसंवेद्यं ध्यानं तच्च विदुर्बुधाः ॥

धारणा[37] परमात्मत्वं धार्यते येन सर्वदा ।
धारणा सा विनिर्दिष्टा भवपाशनिवारिणी ॥
स्वपरस्थेषु भूतेषु जगत्यस्मिन्समानधीः ।
शिवोऽहमद्वितीयोऽह समाधिः स परः स्मृतः[38] ॥'

इति *श्रीमन्मृत्युजिद्भट्टारक*निरूपितनीत्या धारणादिभिरपि परतत्त्वसमावेश एव भवति, न तु मितसिद्धिः ॥ ६ ॥
तदाह—

मोहजयादनन्ताभोगात्सहजविद्याजयः ॥ ७ ॥

मोहस्य, अख्यात्यात्मकसमनान्तपाशात्मनो मायाया जयाद्, अभिभवात् । कीदृशात् ? अनन्तः, संस्कारप्रशमपर्यन्तः आभोगो, यस्य तादृशात्

'वेदनानादिधर्मस्य··· ······ ················ ।'

इत्यादिना[12] निरूपितरूपायाः सहजविद्याया जयो, लाभो भवति । आणवोपायस्यापि शाक्तोपायपर्यवसानादित्युक्त[39]त्वात् । तथा च *श्रीस्वच्छन्दे*[13]

'समनान्तं[40] वरारोहे पाशजालमनन्तकम् ।'

इत्युपक्रम्य

'पाशा[41]वलोकनं त्यक्त्वा स्वरूपालोकन हि यत् ।
आत्मव्याप्तिर्भवत्येषा शिवव्याप्तिस्ततोऽन्यथा ॥
सर्व[14]ज्ञा[42]दिगुणा येऽर्था व्यापकान्भावयेद्यदा ।
शिवव्याप्तिर्भवेदेषा[15] चैतन्ये हेतुरूपिणी ॥'

इति ग्रन्थेन आत्मव्याप्त्यन्तस्य मोहस्य जयात् उन्मनाशिवव्या-

---

12. स्वच्छन्दे (४ पा० ३६२ श्लो०); 13. (४ पा० ४२७–३१ श्लो०);
14. सार्वज्ञ्यादि—(Ch); 15. भवत्येषा (Ch).

त्यात्मनः सहजविद्यायाः प्राप्तिरुक्ता । यदुक्तं तत्रैव[16]

'आत्मतत्त्वं ततस्त्यक्त्वा विद्यातत्त्वे नियोजयेत् ।
उन्मना सा तु विज्ञेया मनः संकल्प उच्यते ॥
संकल्पात्क्रमतो ज्ञानमुन्मनं युगपत्स्थितम्[४३] ।
तस्मात्सा च परा विद्या यस्मादन्या न विद्यते ॥
विन्दते ह्यत्र युगपत् सर्वज्ञादि गुणान्परान् ।
वेदनानादिधर्मस्य परमात्मत्वबोधना ॥
वर्जनापरमात्मत्वे तस्माद्विद्येति चोच्यते ।
तत्रस्थो[४४] व्यञ्जयेत्तेजः परं परमकारणम् ॥'

इति ॥ ७ ॥

एवमयमासादितसहजविद्यः—

जाग्रद्द्वितीयकरः ॥ ८ ॥

लब्ध्वापि शुद्धविद्यां तदैक[ध्य][४५]व्याप्तौ[17] जागरूकः, पूर्णविमर्शात्मकस्वाहन्तापेक्षया यत् द्वितीय[४६]मिदन्तावमृश्यं वेद्यावभासात्मकं जगत्, तत् करो रश्मिर्यस्य तथाविधो भवति । विश्वमस्य स्वदीधितिकल्पं स्फुरति इत्यर्थः । यथोक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[18]

'यत्र[४७] यत्राक्षमार्गेण चैतन्यं व्यज्यते विभो ।
तस्य तन्मात्रधर्मित्वाच्चिल्लयाद्भरितात्मता ॥'

इति । *श्रीसर्वमङ्गलायामपि*

'शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते ।
शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ॥'

16. (४ प० ३८९–९२ श्लो०),

17. (D & F); तदैकव्याप्तौ (A & B), तदैकध्याप्तौ (C & E),

18. (११७ श्लो०).

इति ॥ ८ ॥

ईदृशश्चायं सर्वदा स्वस्वरूपविमर्शाविष्टः—

नर्तक आत्मा ॥ ९ ॥

नृत्यति, अन्तर्निगूहितस्वस्वरूपावष्टम्भमूलं तत्तज्जागरादि[४८]-नानाभूमिकाप्रपञ्च स्वपरिस्पन्दलीलयैव स्वभित्तौ प्रकटयति इति नर्तक आत्मा। तदुक्तं *श्रीनैश्वासदेवीमहेश्वरनर्तकाख्ये* सप्तम-पटले देवीकृतस्तवे

'त्वमेकाशेनान्तरात्मा[४९] नर्तकः कोशरक्षिता ॥'

इति। *भट्टश्रीनारायणे*नापि[19]

'विसृ[५०]ष्टाशेषसद्बीजगर्भं त्रैलोक्यनाटकम्।
प्रस्ताव्य हर संहर्तुं त्वत्तः कोऽन्यः कविः क्षमः ॥'

इति। सर्वागमोपनिषदि *श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्*[20]

संसारनाट्यप्रवर्तयिता सुप्ते जगति जागरूक एक एव परमेश्वरः ॥'

इति ॥ ९ ॥

एवं-विधस्य अस्य जगन्नाट्यनर्तकस्य भूमिकाग्रहण-पदबन्ध-स्थानरङ्गमाह—

रङ्गोऽन्तरात्मा ॥ १० ॥

रज्यतेऽस्मिन् जगन्नाट्यक्रीडाप्रदर्शनाशयेनात्मना इति रङ्गः, तत्तद्भूमिकाग्रहणस्थानम् अन्तरात्मा, संकोचावभाससतत्त्वः शून्यप्रधानः प्राणप्रधानो वा पुर्यष्टकरूपो देहापेक्षया[५१] अन्तरो जीवः। तत्र हि अयं कृतपदः स्वकरणपरि[५२]स्पन्दक्रमेण जग-न्नाट्यमाभासयति। उक्तं च *श्रीस्वच्छन्दे*[21]

19. स्तवचिन्तामणौ (५९ श्लो०),
20. टीकायाम्, 21. (११ प० ८६ श्लो०).

'पुर्यष्टकसमावेशाद्विच[43]रन्सर्वयोनिषु ।
अन्तरात्मा स विज्ञेय......... .. . . ॥'

इति ॥ १० ॥

इत्थं अन्तरात्मरङ्गे नृत्यतोऽस्य—

प्रेक्षकाणीन्द्रियाणि ॥ ११ ॥

योगिनश्चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि हि संसारनाट्यप्रकटनप्रमोद-निर्भरं स्वस्वरूपम् अन्तर्मुखतया साक्षात्कुर्वन्ति, तत्प्रयोगप्ररूढ्या विगलितविभागा[22]श्चमत्काररससंपूर्णतामापाद[44]यन्ति । यच्छ्रुतिः

'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षद् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमश्नन् ॥'
(कठोपनिषदि अ० २ । व० ४ । मं० १) ।

इति ॥ ११ ॥

धीवशात्सत्त्वसिद्धिः ॥ १२ ॥

धीः, तात्त्विकस्वरूपविमर्शनविशदा[23] धिषणा तद्वशात् सत्त्वस्य स्फुरत्तात्मनः सूक्ष्मस्य आन्तरपरिस्पन्दस्य सिद्धिरभि-व्यक्तिर्भवति । नाट्ये च सात्त्विकाभिनयसिद्धिर्बुद्धि[45]कौशलादेव लभ्यते ॥ १२ ॥

एवं स्फुरत्तात्मकसत्त्वा[46]सादनादेव अस्य योगिनः—

सिद्धः स्वतन्त्रभावः ॥ १३ ॥

सिद्धः, संपन्नः, स्वतन्त्रभावः, सहजज्ञत्व-कर्तृत्वात्मकम् अशेषविश्ववशीकारि स्वातन्त्र्यम् । यदुक्तं *श्रीश्रीनाथपादैः*

'श्रयेत्स्वातन्त्र्य[47]शक्तिं स्वां सा श्रीकाली परा कला ।'

इति । *श्रस्वच्छन्देऽपि*[24]

---

22. (A & F); —विभागां च (B—D);—विभागं (E & Ch);
23. विशारदा (D, E & Ch); 24. (७ प० २४२ श्लो०).

'सर्वतत्त्वानि[५८] भूतानि मंत्रवर्णाश्च ये स्मृता. ।
नित्यं तस्य वशास्ते वै शिवभावनया सदा ॥'

इति ॥ १३ ॥

एष स्वतन्त्रभावोऽस्य—

यथा तत्र तथान्यत्र ॥ १४ ॥

यत्र देहे योगिनः स्वाभिव्यक्तिर्जाता तत्र यथा, तथा अन्यत्र सर्वत्र सदावहितस्य सा भवति[५९] । यथोक्तं *श्रीस्वच्छन्दे*[25]

'स्वच्छन्दश्चैव स्वच्छन्द. स्वच्छन्दो विचरेत्सदा[६०] ।'

इति । *श्रीस्पन्देऽपि*[26]

'लभते तत्[६१]प्रयत्नेन परीक्ष्यं तत्त्वमादरात् ।
यतः स्वतन्त्रता तस्य सर्वत्रेयमकृत्रिमा ॥'

इति ॥ १४ ॥

न चैवमपि उदासीनेन अनेन भाव्यम् अपि तु—

बीजावधानम् ॥ १५ ॥

कर्तव्यमिति शेषः बीजं विश्वकारणं स्फुरत्तात्मा परा शक्तिः । यदुक्तं *श्रीमृत्युजिद्भट्टारके*[27]

'सा योनिः सर्वदेवाना शक्तीना चाप्यनेकधा ।
अग्नीषोमात्मिका योनिस्तत.[६२] सर्वं प्रवर्तते ॥'

इत्यादि । तत्र परशक्त्यात्मनि बीजे, अवधानं भूयो भूयश्चित्त-निवेशनं कार्यम् ॥ १५ ॥

एवं हि सति असौ योगी—

---

25. (७ प० २५२ श्लो०); 26. (१ नि० ७ का०),
27. (७ अ० ४० श्लो०).

आसनस्थः सुखं ह्रदे निमज्जति ॥ १६ ॥

आस्यते, नित्यमैकात्म्येन स्थीयते अस्मिन् इति आसनं, परं शाक्तं बलम्, यस्तत्र तिष्ठति, परिहृतपरापरध्यानधारणादिसर्व[63]क्रियाप्रयासो नित्यमन्तर्मुखतया तदेव परामृशति यः, स सुखमनायासतया, ह्रदे, विश्वप्रवाहप्रसरहेतौ स्वच्छो[64]च्छलत्तादियोगिनि परामृतसमुद्रे निमज्जति, देहादिसंकोचसंस्कारब्रोडनेन तन्मयीभवति । यदुक्तं *श्रीमृत्युजिद्भट्टारके* [28] एव

'नोर्ध्वे[65] ध्यानं प्रयुञ्जीत नाधस्तान्न च मध्यत. ।
नाग्रतः पृष्ठतः किञ्चिन्न पार्श्वे नोभयोरपि ॥
नान्तः शरीर[66]संस्थं तु न बाह्ये भावयेत्क्वचित् ।
नाकाशे बन्धयेल्लक्ष्य नाधो दृष्टि निवेशयेत् ॥
न चक्षुर्मीलनं[67] किञ्चिन्न किंचिद्दृष्टिबन्धनम् ।
अवलम्बं निरालम्बं सालम्बं नैव भावयेत् ॥
नेन्द्रियाणि[68] न भूतानि शब्दस्पर्शरसादय· ।
एवं त्यक्त्वा समाधिस्थ केवलं तन्मयीभवेत् ॥
सावस्था[69] परमा प्रोक्ता शिवस्य परमात्मन. ।
निराभासं पदं तत्तु तत्प्राप्य न निवर्तते[29] ॥'

इति ॥ १६ ॥

तदेवं नाडीसंहाराद्याणवोपायक्रमासादितमोहजयोन्मज्जच्छुद्धविद्यात्मकशाक्तबलासादनप्रकर्षाद् आत्मीकृतपरामृतह्रदात्मकशाम्भवपदो योगी—

स्वमात्रानिर्माणमापादयति ॥ १७ ॥

स्वस्य चैतन्यस्य संबन्धिनी मात्रा चिद्रसाश्यानतात्मा अंशः,

---

28. (२ अ० ३६-४४ श्लो०);

29. विनिवर्तते (E—Marginally)

तद्रूपं यथेष्टवेद्यवेदकावभासात्मकं निर्माणमापादयति, निर्मितत्वेन दर्शयति। यदुक्तं *श्रीस्वच्छन्दे*[30]

'तदेव[70] भवति स्थूलं स्थूलोपाधिवशात्प्रिये।
स्थूलसूक्ष्मविभेदेन तदेकं सव्यवस्थितम्॥'

इति। *प्रत्यभिज्ञायामपि*[31]

'आत्मानमत[71] एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति।
ज्ञेयं न तु.......... .... ॥'

इति। *आगमेऽपि*

'जलं[72] हिमं च यो वेद गुरुवक्त्रागमात्प्रिये।
नास्त्येव तस्य कर्तव्य तस्यापश्चिमजन्मता॥'

इति अनेनैव आशयेन उक्तम्। एतदेव

'इति वा यस्य संवित्तिः क्रीडात्वेनाखिलं जगत्।
स पश्यन्सततं युक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः॥'

इति अनेन *स्पन्दे*[32] प्रतिपादितम्॥ १७॥

न चैवं स्वशक्तिनिर्मितभूत[73]भावशरीरवतोऽस्य जन्मादि-बन्धः कश्चिदित्याह—

विद्याऽविनाशे जन्मविनाशः॥ १८॥

प्रोक्ताया: सहजविद्याया अविनाशे सततोन्मग्नतया स्फुरणे, जन्मनः अज्ञान[74]सहकारिकर्महेतुकस्य दुःखमयस्य देहेन्द्रियादिसमुदायस्य, नाशो विध्वंसः संपन्न एव। यदुक्तं श्री *श्रीकण्ठ्याम्*

'सप्रपञ्चं परित्यज्य हेयोपादेयलक्षणम्।
तृणादिकं तथा पर्णं पाषाणं सचराचरम्॥

---

30 (४ प० २३३ श्लो०);
31. (१ अ० ५ आ० १५ का०), 32. (२ नि० का०).

शिवाद्यवनिपर्यन्तं भावाभावोपबृंहितम् ।
सर्वं शिवमयं[७५] ध्यात्वा भूयो जन्म न चा[३३]ऽनुयात् ॥'

इति । *श्रीस्वच्छन्दे*

'स्वनिर्वाणं[७६] परं शुद्धं गुरुपारम्परागतम् ।
तद्विदित्वा विमुच्येत गत्वा भूयो न जायते ॥'

इति । *श्रीमृत्युजित्यपि*

'तत्त्वत्रय[७७]विनिर्मुक्तं शाश्वतं त्वचलं ध्रुवम् ।
दिव्येन योगमार्गेण दृष्ट्वा भूयो न जायते ॥'

इति ॥ १८ ॥

यदा तु शुद्धविद्यास्वरूपम् अस्य निमज्जति तदा—

कवर्गादिषु माहेश्वर्याद्याः पशुमातरः ॥ १९ ॥

अधिष्ठात्र्यो[७८] भवन्ति इति शेषः ।

'या सा[७९] शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी ।
इच्छात्वं तस्य सा देवि सिसृक्षोः प्रतिपद्यते ।
सैकापि सत्यनेकत्वं यथा गच्छति तच्छृणु ॥
एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति सुनिश्चितम् ।
ज्ञापयन्ती जगंत्यत्र[३४] ज्ञानशक्तिर्निगद्यते[८०] ॥
एवं भूतमिदं वस्तु भवत्विति यदा पुनः ।
जाता तदैव तत्तद्वत्कुर्वन्त्यत्र क्रियोच्यते[८१] ॥
एवं सैषा द्विरूपापि पुनर्भेदैरनन्तताम् ।
अर्थोपाधिवशात्प्राप्ता चिन्तामणिरिवेश्वरी ॥
तत्र तावत्समापन्नमातृ[८२]भावा विभिद्यते ।
द्विधा च नवधा[८३] चैव पञ्चाशद्वा च मालिनी ॥

---

33 प्राप्नुयात् (Ch);

34 (A & E), जगत्यत्र (B—D & F).

> बीजयोन्यात्मकाद्भेदाद् द्विधा बीजं स्वनामत[35] ।
> कादिभिश्च स्मृता योनिर्नवधा वर्गभेदत. ॥
>
> बोजमत्र शिव· शक्तिर्योनिरित्यभिधीयते ।
> वर्गाष्टकविभेदेन माहेश्वर्यादि चाष्टकम् ॥
>
> प्रतिवर्णविभेदेन शतार्धं[84] किरणोज्ज्वला ।
> रुद्राणा वाचकत्वेन तत्संख्याना निवेशिता ॥'

इति *श्रीमालिनीविजय*[36]-निरूपितनीत्या पारमेश्वरी परावाक् प्रसरन्ती, इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपतां श्रित्वा, बीजयोनि-वर्ग-वर्ग्यादिरूपा शिव-शक्ति-माहेश्यादि[37]-वाचक-आदि-क्षान्तरूपां मातृकात्मतां श्रित्वा, सर्वप्रमातृषु अविकल्पक-सविकल्पक-तत्तत्सवेदनदशासु, अन्तः परामर्शात्मना स्थूलसूक्ष्मशब्दानुवेधं विदधाना, वर्ग-वर्ग्यादिदेवताधिष्ठानादिद्वारेण स्मय-हर्ष-भय-राग-द्वेषादि-प्रपंचं प्रपञ्चयन्ती, असंकुचितस्वतन्त्रचिद्घनस्वरूपमावृण्वाना संकुचितपरतन्त्रदेहादिमयत्वमापादयति । तदुक्तं *श्रीतिमिरोद्घाटेपि*

> 'करन्ध्र[85]चितिमध्यस्था ब्रह्मपाशावलम्बिकाः ।
> पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्त्यो मुहुर्मुहु· ॥'

इति पूर्वमपि संवादितम् । 'ज्ञानाधिष्ठानं मातृका' (१—४—) इति सामान्येन उक्तम्, इदं तु प्राप्ततत्त्वोऽपि प्रमाद्यन् माहेश्यादिभिः पशुजनाधिष्ठातृभूताभिरपि शब्दानुवेधद्वारेण मोह्यते इत्याशयेन, इति विशेषः ॥ १६ ॥

यत एवम्, अतः शुद्धविद्यास्वरूपमुक्तयुक्तिभिरासादितमपि यथा न नश्यति, तथा सर्वदशासु योगिना सावधानेन भवितव्यम् इत्याह—

---

35 (A & C); स्वरा मत।· (B D—F & Ch);
36. (३ अ० ५-१३ श्लो०), 37. (A-D & F) माहेश्वर्यादि (E & Ch)

त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यम् ॥ ॥ २० ॥

त्रिषु जागरादिषु पदेषु, चतुर्थं शुद्धविद्याप्रकाशरूपं तुर्यानन्द-रसात्मकं धाम, तैलवदिति, यथा तैलं क्रमेण अधिकमधिकं प्रसरद् आश्रयं व्याप्नोति तथा आसेच्यम्। त्रिष्वपि पदेषु उन्मेषोपशान्त्यात्मकाद्यन्तकोट्योः परिस्फुरता तुर्यरसेन मध्य-दशामपि अवष्टम्भयुक्त्या व्याप्नुयात् येन तन्मयीभावमाप्नु-यात्[८६]। 'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु तुर्याभोगसंभवः' (१—७) इत्यनेन उद्यम-शक्तिचक्रानुसंध्यवष्टम्भभाजः स्वरसप्रसरज्जागरादिपदेषु सत्तामात्रं तुर्यस्योक्तम्। 'त्रितयभोक्ता वीरेशः' (१—११) इति शाम्भवोपायानुगुणहठपाक[८७]-युक्त्या जागरादिसंहारो दर्शितः। अनेन तु सूत्रेण आणवोचितावष्टम्भयुक्त्या दलकल्पं[८८] जागरा-दित्रयं तुर्यरसासिक्तं कार्यम् इत्युक्तम्, इति विशेषः॥

अत्रो[८९]पायमाह—

मग्नः स्वचित्तेन प्रविशेत् ॥ २१ ॥

'प्राणादिस्थूल[९०]भावं तु त्यक्त्वा सूक्ष्ममथान्तरम्।
सूक्ष्मातीतं तु परमं स्पन्दनं लभ्यते यतः॥'

इत्युपक्रम्य

'........................ ....प्रविशेत्तत्स्वचेतसा॥'

इति *श्रीमृत्युजिद्भट्टारक*[३८]निरूपितनीत्या प्राणायाम-ध्यान-धारणा-दिस्थूलोपायान् परित्यज्य, स्वचित्तेन[९१], अविकल्पकरूपेण अन्तर्मुखान्तरविमर्शचमत्कारात्मना संवेदनेन, प्रविशेत् समा-विशेत्। कीदृक्? मग्नः शरीरप्राणादिप्रमातृतां तत्रैव चिच्चम-त्काररसे मज्जनेन प्रशमयन्। तदुक्तं *श्रीस्वच्छन्दे*[३९]

---

38. (८ अ० १२ श्लो०), 39. (४ प० ४३२ श्लो०).

'व्यापारं मानसं त्यक्त्वा बोधमात्रेण[40] योजयेत् ।
तदा शिवत्वमभ्येति पशुर्मुक्तो भवार्णवात् ॥'

इति । *श्रीविज्ञानभट्टारकेऽपि*[40a]

'मानसं चेतना शक्तिरात्मा चेति चतुष्टयम् ।
यदा प्रिये परिक्षीणं तदा तद्भैरवं वपुः[62] ॥'

इति । एतदेव *ज्ञानगर्भे स्तोत्रे*

'विहाय सकलाः क्रिया जननि मानसीः सर्वतो
विमुक्तकरणक्रियानुसृतिपारतन्त्र्योज्ज्वलम् ।
स्थितैस्त्वदनुभावतः सपदि वेद्यते सा परा
दशा नृभिरतन्द्रितासमसुखामृतस्यन्दिनी[63] ॥'

इत्यनेन महागुरुभिर्निबद्धम् ॥ २१ ॥

इत्थं च परमपदप्रविष्टस्य अस्य वस्तुस्वाभाव्यात्[64] यदा पुनः प्रसरणं भवति तदा—

प्राणसमाचारे समदर्शनम् ॥ २२ ॥

परस्फुरत्तात्मकशाक्तपरिमलसंस्कृतस्य प्राणस्य, सम्यक् इति विकसितसमग्रग्रन्थ्यात्मकान्तरावष्टम्भ[65]बलात्, आ ईषत् बहिर्मन्दमन्दं चारे प्रसरणे, समं चिदानन्दघनात्मतया एकरूपं, दर्शनं संवेदनम्[66], अर्थात् सर्वदशासु अस्य भवति इत्यर्थः । उक्तं च *श्रीमदानन्दभैरवे*

'उत्सृज्य लौकिकाचारमद्वैतं मुक्तिदं श्रयेत् ।
स समं सर्वदेवानां[67] तथा वर्णाश्रमादिके ॥
द्रव्याणां समतादर्शी स मुक्तः सर्वबन्धनैः ।'

इति । अत एव *श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्*[41]

---

40. रूपेण (Ch) ?; 40a. (१३= श्लो०), 41. टीकायाम्.

'बुद्धिप्राणप्रसरेऽपि बाह्यदेशाद्युपादानानाहित[९८]संकोचात्
विश्वात्मस्वरूपलाभ एव ॥'

इत्युक्तम् ॥ २२ ॥

यदा तु अन्तमु‍र्खतुर्यावधानावष्टम्भप्रकर्षलभ्यं तुर्यातीतपदम् एवमयं न समाविशति, अपि तु पूर्वापरकोटिसवेद्यतुर्यचमत्कारमात्रे एव संतुष्यन्नास्ते, तदा अस्य—

मध्येऽवरप्रसवः ॥ २३ ॥

पूर्वापरकोट्योस्तुर्यरसमास्वादयतो, मध्ये मध्यदशायाम्, अवरः अश्रेष्ठः, प्रसवो व्युत्थानात्मा कुत्सितः सर्गो जायते। न तु 'विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम्' (२—१०) इत्युक्तसूत्रार्थनीत्या सदा व्यामुह्यति इत्यर्थः। उक्तं च *श्रीमालिनीविजये*

'वासनामात्रलाभेऽपि योऽप्रमत्तो[१००] न जायते ।
तमनित्येषु भोगेषु योजयन्ति विनायकाः ॥
तस्मान्न तेषु संसक्तिं कुर्वीतोत्तमवाञ्छया ।'

इति प्रागपि[४२]संवादितम् ॥ २३ ॥

एवमेव प्रसवेऽपि प्रवृत्ते यदि तुर्यरसावष्टम्भेन मध्यपदं सिञ्चति पुनरपि, तदा—

मात्रास्वप्रत्ययसंधाने नष्टस्य पुनरुत्थानम् ॥ २४ ॥

मात्रासु[१०१] पदार्थेषु स्वप्रत्ययसंधानम् ।

'चक्षुषा यच्च मवानं[१०२] वाचा वा यश्च गोचरः ।
मनश्चिन्तयते यानि बुद्धिश्चैवाध्यवस्यति ॥

---

42. (२ उ० १० सू०).

'अहंकृतानि यान्येव यच्च वेद्यतया स्थितम्[103]।
यश्च नास्ति स तत्रैव तत्त्वेष्टव्य' प्रयत्नतः ॥'

इति *श्रीस्वच्छन्द*[43]निरूपितनीत्या 'विश्वमिदम अहम्' इति चिद्घनात्मरूपतां सर्वत्र अनुसंदधतः[104], पूर्वोक्तावरप्रसवात् नष्टस्य, अपहारिततुर्यैकघनचमत्कारमयस्वभावस्य, पुनरुत्थानम् उन्मज्जनं तदैक्यसंपत्संपूर्णत्वं योगिनो भवति इत्यर्थः। तदुक्तं *श्रीस्वच्छन्दे*[44]

'प्रमह्य चञ्चलीत्येव[105] योगिनामपि यन्मनः।'

इत्युपक्रम्य

'यस्य[106] ज्ञेयमयो भावः स्थिरः पूर्णः समन्ततः।
मनो न चलते[45] तस्य सर्वावस्थागतस्य तु ॥
यत्र यत्र मनो[107] याति ज्ञेयं तत्रैव चिन्तयेत्।
चलित्वा यास्यते कुत्र सर्वं शिवमयं यतः ॥'

इति।

'विषयेषु च सर्वेषु इन्द्रिया[108]र्थेषु च स्थितम्।
यत्र यत्र निरूप्येत नाशिवं विद्यते क्वचित् ॥'

इति च ॥ २४ ॥

इत्थमासादितप्रकर्षो योगी—

शिवतुल्यो जायते ॥ २५ ॥

तुर्यपरिशीलनप्रकर्षात् प्राप्ततुर्यातीतपदः परिपूर्णस्वच्छस्वच्छन्दचिदानन्दघनेन शिवेन भगवता तुल्यो, देहकलाया अविगलनात् तत्समो जायते[110]। तद्विगलनेन साक्षाच्छिव एव असौ इत्यर्थः। तथा च *श्रीकालिकाक्रमे*

43. (१२ प० १६०–६१ श्लो०); 44 (४ प० ३०८–११ श्लो०);
45. (A—F); चलितं (Ch).

'तस्मान्नित्यमसंदिग्धं बुद्ध्वा योगं गुरोर्मुखात् ।
अविकल्पन[111]भावेन[46] भावयेत्तन्मयत्वतः ॥
यावत्तत्समतां याति भगवान्भैरवोऽब्रवीत् ।'

इति ॥ २५ ॥

एवमपि च 'येनेदं तद्धि भोगतः' इत्याम्नायो[47]क्तरीत्या उपनतभोगातिवाहनमात्रप्रयोजनात् देहस्थितिः अस्य न अतिक्रमणीया इत्याह—

शरीरवृत्तिर्व्रतम् ॥ २६ ॥

प्रोक्तदृशा शिवतुल्यस्य योगिनः शिवाहंभावेन वर्तमानस्य, शरीरे वृत्तिर्वर्तनं यत्, तदेव व्रतम्, स्वस्वरूपविमर्शात्मकनित्योदितपरपूजातत्परस्य नियमेन अनुष्ठेयम् अस्य । तथा च *श्रीस्वच्छन्दे*[48]

'सुप्रदीप्ते[113] यथा वह्नौ शिखा दृश्येत चाम्बरे ।
देहप्राणस्थितोऽप्यात्मा तद्वल्लीयेत तत्पदे ॥'

इत्युक्त्या देहप्राणाद्यवस्थितस्यैव शिवसमाविष्टत्वमुक्तम् । न पुनस्तस्य देहस्थितिव्यतिरिक्तं व्रतमुपयुक्तम् । यदुक्तं *श्रीत्रिकसारे*

'देहोत्थिताभिमुद्राभिर्यः सदा मुद्रितो बुधः ।
स तु मुद्राधरः[114] प्रोक्तः शेषा वै अस्थिधारकाः ॥'

इति । *श्रीकुलपञ्चाशिकायामपि*

'अव्यक्तलिङ्गिनं दृष्ट्वा संभाषन्ते मरीचयः[115] ।
लिङ्गिनं नोपसर्पन्ति अतिगुप्ततरा यतः ॥'

इति ॥ २६ ॥

---

46. (A-C, E & F); अविकल्पेन (D & Ch);
47. (A-F); इत्याद्युक्त—(Ch) obviously corrupt;
48. (४ प० ३६४ श्लो०).

एवं-विधस्य अस्य—

कथा जपः ॥ २७ ॥

'अहमेव परो हंसः शिवः परमकारणम् ।'

इति-*श्रीस्वच्छन्द*[49]निरूपितनीत्या नित्यमेव पराहंभावना-मयत्वात् ।

'तस्य देवातिदेवस्य परबोधस्वरूपिणः ।
विमर्शः परमा शक्तिः सर्वज्ञ[50] ज्ञानशालिनी ॥'

इति-*श्रीकालिकाक्रम*निरूपितनीत्या महामन्त्रात्मकाकृत-काहंविमर्शारूढस्य यद्यदालापादि तत्तदस्य स्वात्मदेवताविमर्शान-वरतावर्तनात्मा जपो जायते[११६] । यदुक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[51]

'भूयो भूयः परे भावे भावना भाव्यते हि या ।
जपः सोऽत्र स्वयं नादो मन्त्रात्मा जप्य ईदृशः[११७] ॥'

इति । तथा—

'सकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः ।
हंस-हंसेत्यतो[52] मंत्रं जीवो जपति नित्यशः ॥

षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
जपो देव्या विनिर्दिष्टः सुलभो दुर्लभो जडैः ॥'

इति ॥ २७ ॥

ईदृग्जपव्रतवतोऽस्य चर्यामाह[११८]—

दानमात्मज्ञानम् ॥ २८ ॥

प्रोक्तचैतन्यरूपस्य आत्मनो यत् ज्ञानं, साक्षात्कारः, तत् अस्य दानम्, दीयते परिपूर्णं स्वरूपम्, दीयते खण्ड्यते विश्वभेदः[११९],

---

49. (४ प० ३९५ श्लो०);　50. (A-F); सर्वज्ञा (Ch) ?;
51. (१४५ श्लो०);　52. (A-F);—त्यमुं (Ch) ?.

दायते शोध्यते मायास्वरूपम्, दीयते रच्यते लब्धः शिवात्मा स्वभावश्च अनेन इति कृत्वा[120]।

अथ च दीयते इति दानम्; आत्मज्ञानमेव अनेन अन्तेवासिभ्यो दीयते। तदुक्तम्

'दर्शनात्स्पर्शनाद्वापि वितताद्भवसागरात्।
तारयिष्यन्ति योगीन्द्राः[121] कुलाचारप्रतिष्ठिताः ॥'

इति ॥२८॥

यथोक्तदृशा[53] शिवतुल्यतया नित्यमेवं व्रत-जपचर्यानिष्ठत्वात् निजशक्तिचक्रारूढः[122] स एव तत्त्व उपदेश्यानां प्रतिबोधक[123] इत्याह—

योऽविपस्थो ज्ञाहेतुश्च ॥ २९ ॥

अवीन् पशून् पाति इति अविपं 'कवर्गादिषु माहेश्वर्याद्याः पशुमातरः' (३-१९) इत्यभिहितदृशा माहेश्वर्यादिशक्तिचक्रं, तत्र तिष्ठति विदितस्वमाहात्म्यत्वात्[124] प्रभुत्वेन यः प्रतपति, स ज्ञाहेतुः; जानाति इति ज्ञा ज्ञानशक्तिः, तस्या हेतुः, उपदेश्यान् ज्ञानशक्त्या प्रतिबोधयितुं[125] क्षमः। अन्यस्तु शक्तिचक्रपरतन्त्रीकृतत्वात् स्वात्मनि अप्रभविष्णुः[126] कथमन्यान् प्रबोधयेत्। यच्छब्दापेक्षया सूत्रेऽत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः। च शब्दो ह्यर्थे। योऽयमविपस्थः स यस्मात् ज्ञानप्रबोधनहेतुस्तस्माद्युक्तमुक्तम् 'दानमात्मज्ञानम्, (३-२८) इति।

अन्ये तु 'अक्षरसारूप्यात्[127] प्रब्रूयात्' इति निरुक्तस्थित्या 'यो' इति योगीन्द्रः, 'वि' इति विज्ञानम्, 'प' इति

53. (A—F); नीत्या (Ch).

पदम्, 'स्थ' इति पदस्थः इत्यस्य अन्तमक्षरम्[54]। 'ज्ञ' इति ज्ञाता, 'हे' इति हेयः, 'तु' इति तुच्छता, विसर्जनीयेन विसर्गशक्तिः[१२८], चकारेण अनुक्तसमुच्चयार्थेन कर्ता परामृश्यते इत्याश्रित्य, यो योगीन्द्रो विमर्शशक्त्या स्वस्वरूपात्मविज्ञानपदस्थः, स ज्ञाता कर्ता च अवगन्तव्यः; तदा च अस्य हेयतां तुच्छतां निःसारतां, न तु उपादेयतामासादयति इति व्याचक्षते। एतच्च न नः प्रतिभाति, पदार्थसंगतेर्नातिचारुत्वात्; प्रतिसूत्रं च ईदृशी[55] व्याख्याक्रमस्य सहस्रशो दर्शयितुं शक्यत्वात् ॥२९॥ अस्य च—

स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विश्वम् ॥ ३० ॥

यतोऽयं शिवतुल्य उक्तस्ततो यथा—

'शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नम्'..................... ।'

इत्याम्नाय[56]दृष्ट्या[57] शिवस्य विश्वं स्वशक्तिमयं, तथा अस्यापि स्वस्याः संविदात्मनः शक्तेः, प्रचयः क्रियाशक्तिस्फुरणारूपो विकासो, विश्वम्। यदुक्तं *श्रीमृत्युजिति*[58]

'यतो ज्ञानमयं[१३०] देवि ज्ञेयं च बहुधा स्थितम्।
नियन्त्रिताना सर्वेषा त्राणात्तन्नेत्रमुच्यते[59] ॥'

कालिकाक्रमेऽपि

'तत्तद्रूपतया[१३१] ज्ञानं बहिरन्तः प्रकाशते।
ज्ञानादृते नार्थसत्ता ज्ञानरूपं ततो जगत् ॥

---

54. (A—F); अन्त्य (Ch), a better reading no doubt;
55. (A—F); ईदृश—(Ch); 56. (सर्वमङ्गलायाम् ?);
57. (A—F); इत्याद्याम्नाय—(Ch), 58 (६ अ० १० श्लो०),
59. (A—F); the version given in Ch is obviously corrupt.

न हि ज्ञानादृते भावाः केनचिद्विषयीकृताः ।
ज्ञानं तदात्मतां प्राप्त[60] मेतस्मादवसीयते[132] ॥
अस्तिनास्तिविभागेन निषेधविधियोगतः ।
ज्ञानात्मता ज्ञेयनिष्ठा भावानां भावनाबलात् ॥
युगपद्वेदनाज्ज्ञानज्ञेययोरेकरूपता[133] ।'

इति ॥ ३० ॥

न केवलं सृष्टिदशायां निजशक्तिविकासोऽस्य विश्वं, यत् तत्पृष्ठपातिनौ—

स्थितिलयौ ॥ ३१ ॥

'स्वशक्तिप्रचयः' इत्यनुवर्तते । क्रियाशक्त्याभासितस्य विश्वस्य तत्तत्प्रमात्रपेक्षं किंचित्कालं बहिर्मुखत्वावभासनरूपा या स्थितिः, चिन्मयप्रमातृविश्रान्त्यात्मा च यो लयः, तावेतौ एतस्य स्वशक्तिप्रचय एव, तत्तद्वेद्यं हि आभासमानं विलीयमानं च निजसंविच्छक्त्यात्मकमेव, अन्यथा अस्य संवेदानुपपत्तेः[134] । अत एव *श्रीकालिकाक्रमे*

'अस्तिनास्तिविभागेन...... .... ।'

इत्यादि स्थितिलयपरत्वेनोक्तम् । तथा

'सर्वं शुद्धं निरालम्बं[135] ज्ञानं स्वप्रत्ययात्मकम् ।
यः पश्यति स मुक्तात्मा जीवन्नेव न संशयः ॥'

इति ॥ ३१ ॥

नन्वेवं सृष्टिस्थितिलयावस्थासु अन्योन्यभेदावभासमयीषु अस्य स्वरूपान्यथात्वमायातम्[136] । इत्याशङ्काशान्त्यर्थमाह—

---

60. (A—D & F), तदात्मतायातम् (E), तदात्मतां यातम् (Ch).

तत्प्रवृत्तावप्यनिरासः संवेत्तृभावात् ॥ ३२ ॥

तेषां सृष्ट्यादीनां प्रवृत्तावपि उन्मज्जनेऽपि, नास्य योगिनः संवेत्तृभावात् तुर्यचमत्कारात्मकविमर्शमयात् उपलब्धृत्वात्, निरासश्चलनम्, तन्निरासे कस्यचिदप्यप्रकाशनात्। यदुक्तं तत्रैव

'नाशे[137] ऽविद्याप्रपञ्चस्य स्वभावो न विनश्यति।
उत्पत्तिध्वंसविरहात्तस्मान्नाशो न वास्तवः ॥

यतोऽविद्या समुत्पत्तिध्वंसाभ्यामुपचर्यते।
यत्स्वभावेन नो[61] नष्टं तन्नष्टं कथमुच्यते ॥'

इति। एतदेव स्पन्दे[62]

'अवस्था[138] युगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम्।
कार्यता क्षयिणी तत्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् ॥'

तथा[63]

'कार्योन्मुखः प्रयत्नो यः केवलं सोऽत्र लुप्यते।
तस्मिंल्लुप्ते विलुप्तोऽस्मीत्यबुधः प्रतिपद्यते[139] ॥

न तु योऽन्तर्मुखो भावः सर्वज्ञत्वगुणास्पदम्।
तस्य लोपः कदाचित्स्यादन्यस्यानुपलम्भनात्[140] ॥'

इत्यनेनोक्तम् । ३२ ॥

अस्य योगिनः—

सुखदुःखयोर्बहिर्मननम् ॥ ३३ ॥

वेद्यस्पर्शजातयोः सुखदुःखयोर्बहिरिव नीलादिवत् इदन्ताभासतया मननं संवेदनं, न तु लौकिकवत् अहन्तास्पर्शनेन, अस्य

---

61 (A—F); नष्टं न (Ch) ? 62. (१ नि० १४ का०);
63. (१ नि० २-३ का०)

हि 'स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विश्वम्' (३-३०) इत्युक्तसूत्रार्थनीत्या सर्वम् अहन्ताच्छादितत्वेन स्फुरति, न तु नियतं सुखदुःखादि[64] इत्येवंपरमेतत्। योगी हि प्रशान्तपुर्यष्टकप्रमातृभावः कथं सुख-दुःखाभ्यां स्पृश्यते तथा च *श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याम्।*

> 'ग्राहकभूमिकोत्तीर्णानां वास्तवप्रमातृदशाप्रपन्नानां तत्तत्स्वहेतू-पस्थापित [१४१] सुखदुःखसाक्षात्कारेऽपि न तेषां सुखदुःखादि, नोत्पद्यत एव वा सुखादि हेतुवैकल्यात्,[१४२] सहजानन्दाविर्भावस्तु तदा स्यात्॥'

इत्युक्तम्। अत एव

> 'न दुःखं न सुखं यत्र न ग्राह्यं ग्राहको न च।
> न चास्ति मूढभावोऽपि तदस्ति परमार्थतः[१४३]॥'

इति *स्पन्दे*[65] निरूपितम्। ३३॥

यतश्च उत्तीर्णपुर्यष्टकप्रमातृभावस्य योगिनो नान्तःसुखदुःख-संस्पर्शः, अत एवासौ—

तद्विमुक्तस्तु केवली ॥ ३४ ॥

ताभ्यां सुखदुःखाभ्यां विशेषेण मुक्तः संस्कारमात्रेणापि अन्तर् असंस्पृष्टः, केवली, केवलं चिन्मात्रप्रमातृतारूपं यस्य। तदुक्तं *श्रीकालिकाक्रमे*

> 'सुखदुःखादिविज्ञानविकल्पानल्पकल्पितम्।
> भित्त्वा द्वैतमहामोहं योगी योगफलं लभेत्॥'

इति। तु-शब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया विशेषद्योतकः, एवमुत्तरसूत्र-गतोऽपि एतत्सूत्रापेक्षया॥ ३४॥

---

64 (A—F); —धेव (Ch)? 65. (१ नि० ५ का०).

यदाह—

मोहप्रतिसंहतस्तु कर्मात्मा ॥ ३५ ॥

मोहेन अज्ञानेन, प्रतिसंहृतः तदेकघनः, तत एव सुखदुःखाद्याश्रयो यः, स पुनः कर्मात्मा नित्यं शुभाशुभकलङ्कितः। तदुक्तं तत्रैव

'यदाविद्यावृततया विकल्पविधियोगतः।
शिवादीन्नैव झटिति समुद्भावयतेऽखिलान् ॥
ततः शुभाशुभा भावा लक्ष्यन्ते तद्वशत्वतः।
अशुभेभ्यश्च भावेभ्यः परं दुःखं प्रजायते[144] ॥'

इति ॥ ३५ ॥

एवमीदृशस्यापि कर्मात्मनो यदा अनर्गलमाहेशशक्तिपातवशोन्मिषितसहजस्वातन्त्र्ययोगो भवति, तदा अस्य—

भेदतिरस्कारे सर्गान्तरकर्मत्वम् ॥ ३६ ॥

शरीरप्राणाद्यहन्ताभिमानात्मनः सकलप्रलयाकालादिप्रमातृचितस्य[145] भेदस्य, तिरस्कारे स्थितस्यापि चिद्घनस्वभावोन्मज्जनाद् अपहस्तने सति, क्रमेण मन्त्र-मन्त्रेश्वर-मन्त्रमहेश्वरात्मकस्वमाहात्म्यावाप्तौ, सर्गान्तरकर्मत्वं यथाभिलषितनिर्मेयनिर्मातृत्वं भवति। तथा च *श्रीस्वच्छन्दे*[66]

'त्रिगुणेन[146] तु जप्तेन स्वच्छन्दसदृशो भवेत्।'

इति स्वच्छन्दसादृश्येन भेदतिरस्कारमस्य उक्त्वा

'ब्रह्मविष्ण्विन्द्रदेवानां सिद्धदैत्योरगेशिनाम्[147] ॥
भयदाता च हर्ता च शापानुग्रहकृद्भवेत्।
दर्पं हरति कालस्य पातयेद्भूधरानपि ॥'

---

66. (६ प० ५४ - ५५ श्लो०).

इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

न च एतदस्य असंभाव्यम् , यतः —

करणशक्तिः स्वतोऽनुभवात् ॥ ३७ ॥

स्वतः स्वस्मादेवानुभवात् संकल्पस्वप्नादौ, करणशक्ति.[१४८] तत्तदसाधारणार्थनिर्मातृत्वम् आत्मनः सिद्धमेव । अनेनैव आशयेन *श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्*[67]

> 'अत एव यथाभीष्ट[१४९] समुल्लेखावभासनात् ।
> ज्ञानक्रिये स्फुटे एव सिद्धे सर्वस्य जीवतः ॥'

इत्युक्तम् । तथासंभवात् यदि चैतत् गाढाभिनिवेशेन विमृशति, तदा सर्वसाधारण[१५०] अभीष्टार्थनिर्मातृतापि भवति । तदुक्तं *तत्त्वगर्भे*

> 'यदा[१५१] तु तेऽपि सुव्यक्तस्वसामर्थ्यगुणोज्ज्वलाः ।
> भवेद्दृढतरादूरदारिता दार्ढ्यदीनता ।
> तदा च तेषां संकल्पः कल्पपादपतां व्रजेत् ॥'

इति ॥ ३७ ॥

यतश्च करणशक्तिशब्दोक्त्या तुर्यात्मा स्वातन्त्र्यशक्तिरेव बोधरूपस्य प्रमातुः सारम्[१५२], अतो मायाशक्त्यपहस्तिततत्स्व-रूपोत्तेजनाय —

त्रिपदाद्यनुप्राणनम् ॥ ३८ ॥

त्रयाणां भावौन्मुख्यतदभिष्वङ्गतदन्तर्मुखीभावनामयानां सृष्टिस्थितिलयशब्दोक्तानां पदानामवस्थानां, यद् आदि प्रधानं त्रिचमत्कृतित्वेन आनन्दघनं तुर्याख्यं पदं मायाशक्त्याच्छादि-

---

67. (१ अ० ६ आ० १० का०).

समपि तत्तद्विषयोपभोगाद्यवसरेषु विद्युद्वदाभासमानं, तेन तत्तदव-सरेषु क्षणमात्रोदितेनापि, अनुप्राणनम् अन्तर्मुखतद्विमर्शावस्थि-तितारतम्येन अनुगततया प्राणनम्, आत्मनरतेनैव जीवितेनापि जीवितस्य उत्तेजनं कुर्यात्[153]। तदुक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[68]

'अन्तःस्वानुभवानन्दा[154] विकल्पोन्मुक्तगोचरा।
यावस्था भरिताकारा भैरवी भैरवात्मनः॥
तद्वपुस्तत्त्वतो ज्ञेयं विमलं विश्वपूरणम्।'

इत्याद्युपक्रम्य

'शक्ति[155] संगमसंक्षुब्धशक्त्यावेशावसानिकम्।
यत्सुखं ब्रह्मतत्त्वस्य तत्सुखं स्वाक्यमुच्यते॥
लेहना[156] मन्थनाकोटैः स्त्रीसुखस्य भरात्स्मृतेः।
शक्त्यभावेऽपि देवेशि भवेदानन्दसंप्लवः॥
आनन्दे महति प्राप्ते दृष्टे वा बान्धवे चिरात्।
आनन्दमुद्गतं ध्यात्वा तन्मयस्तल्लयीभवेत्॥
जग्धिपानकृतोल्लासरसानन्दविजृम्भणात्।
भावयेद्भैरवं भावं महानन्दमयो[157] भवेत्॥
गीतादि[158]विषयास्वादासमसौख्यैकतात्मनः।
योगिनस्तन्मयत्वेन मनोरूढेस्तदात्मता॥'

इत्यादिना उपायप्रदर्शनेन प्रपञ्चितम्। एतच्च

'अतिक्रुद्ध[159] प्रहृष्टो वा किं करोमीति वा मृशन्।
धावन्वा यत्पदं गच्छेत्तत्र स्पंदः प्रतिष्ठितः॥'

इत्यादिना

'......................प्रबुद्धः स्यादनावृतः॥'

इत्यन्तेन[69] प्रदर्शितम्। एतत् *स्पन्दनिर्णये* निराकांक्षं[160] मयैव निर्णीतम्। 'त्रिषु चतुर्थम् ' (३—२०) इति सूत्रेण जागरादौ

68. (२५—२६ श्लो०);　　　69. (६६—७३ श्लो०).

तुर्यानुप्राणनमुक्तम् । अनेन सर्वदशा[70]गतादिमध्यान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरूपितया भङ्ग्या निरूपितेषु इति विशेषः[161] ॥३८॥

एतच्च त्रिपदाद्यनुप्राणनमन्तर्मुखत्वावष्टम्भत्वदशायामेवासाद्य न संतुष्येत्, अपि तु—

चित्तस्थितिवच्छरीरकरणबाह्येषु ॥ ३९ ॥

'त्रिपदाद्यनुप्राणनम्' इत्येव । यथा अन्तर्मुखरूपायां चित्तस्थितौ तुर्येणानुप्राणनं कुर्यात्, तथा शरीरकरणबाह्याभासात्मिकायां बहिर्मुखतायामपि अन्तर्विमर्शावष्टम्भबलात् क्रमात्क्रमतारतम्यभाजा तेन अनुप्राणनं कुर्यात्[162] । यदुक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[71]एव[72]

> 'सर्वं जगत्स्वदेहं वा स्वानन्दभरितं स्मरेत् ।
> युगपत्स्वामृतेनैव परानन्दमयो भवेत्[163] ॥'

इति । एवं हि आनन्दात्मा स्वातन्त्र्यशक्तिः सर्वदशासु स्फुटीभूता सती यथेष्टनिर्माणकारिणी भवति ॥ ३९ ॥

यदा अयमेव आन्तरीं तुर्यदशाम्[164] आत्मत्वेन न विमृशति, तदा देहादिप्रमातृताभावाद् अपूर्णंमन्यतात्मकाणवमलरूपात् –

अभिलाषाद्बहिर्गतिः संवाह्यस्य ॥ ४० ॥

शक्तिचक्राधिष्ठितैः कञ्चुका[165]न्तःकरणबहिष्करणतन्मात्रभूतैः सह, संवाह्यते योनेर्योन्यन्तरं नीयते इति संवाह्यः, कर्मात्मरूपः पशुः तस्य

> ....'अभिलाषो[166]मलोऽत्र तु ।'

---

70. (A—F),—दशानुगत—(Ch); 71. (६५ श्लो); 72. (A—F), but omitted by Ch.

इति श्रीस्वच्छन्दोक्तनीत्या अपूर्णमन्यतात्मकाविद्याख्याणवमल-रूपाद् अभिलाषाद्धेतोर्बहिर्गतिः, विषयोन्मुखत्वमेव भवति, न तु अन्तर्मुखस्वरूपा[73]वहितत्वं जातुचित्। यदुक्तं *कालिकाक्रमे*

> 'यदविद्यावृततया विकल्पविधियोगतः।
> शिवादीन्नैव झटिति समुद्भावयतेऽखिलान्॥
> ततः शुभाशुभा भावा लक्ष्यन्ते तद्वशत्वतः।
> अशुभेभ्यश्च भावेभ्यः परं दुःखं प्रजायते[167]॥
> अतथ्यां कल्पनां कृत्वा पच्यन्ते नरकादिषु।
> स्वोत्थैर्दोषैश्च दह्यन्ते वेणवो वह्निना यथा॥
> मायामयैः सदा भावैरविद्या परिभुञ्जते।
> मायामयीं तनुं यान्ति ते जना. क्लेशभाजनम्[168]॥'

इति ॥ ४० ॥

यदा तु पारमेशशक्तिपातवशोन्मिषितं स्वं स्वभावमेव विमृशति, तदा अभिलाषाभावाद् न अस्य बहिर्गतिः, अपि तु आत्मारामतैव[169] नित्यमित्याह—

तदारूढप्रमितेस्तत्क्षयाज्जीवसंक्षयः ॥४१॥

तदिति पूर्वनिर्दिष्टसंवेत्रात्मनि तुर्यपदे, आरूढा तद्विमर्शनपरा प्रमितिः संवित् यस्य योगिनस्तस्य। तदिति अभिलाषक्षयात्, जीवस्य संवाह्यात्मनः पुर्यष्टकप्रमातृभावस्य, क्षयः प्रशमः; चित्प्रमातृतयैव स्फुरति इत्यर्थः। यदुक्तं तत्रैव

> 'यथा स्वप्नानुभूतार्थान्[170] बुद्धो नैव पश्यति।
> तथा भावनया योगी संसारं नैव पश्यति॥'

इति। तथा

> 'निरस्य सदसद्वृत्तीः संश्रित्य पदमान्तरम्।
> विहाय कल्पनाजालमद्वैतेन परापरम्॥'

---

73. (A–F); –मुखरूपाव—(Ch) ?

य: स्वात्मनिरतो नित्यं कालग्रासैकतत्पर: ।
कैवल्यपदभाग्योगी स निर्वाणपदं लभेत्[१७२] ॥'

इति । कैवल्यपदभागिति इन्द्रियतन्मात्राभिरसंवाह्य: ॥ ४१ ॥

नत्वेवं[74] जीवसंक्षये सति अस्य देहपात: प्राप्त:, न च असौ सुप्रबुद्धस्यापि देहिन: सद्य एव दृश्यते, तत्कथमयं तदारूढ-प्रमिति:[172] ? इत्याशङ्क्याह—

भूतकञ्चुकी तदा विमुक्तो भूय:
पतिसम: पर: ॥४२॥

तदेति अभिलाषक्षयात्, जीवसंक्षये पुर्यष्टकप्रमातृताभि-मानविगलने सति, अयं भूतकञ्चुकी, शरीरारम्भाणि[75] भूतानि कञ्चुकमिव व्यतिरिक्तं प्रावरणमिव, न तु अहन्ता-पदस्पर्शीनि[173] यस्य, तथाभूत: सन् विमुक्तो निर्वाणभाक्, यतो भूयो बाहुल्येन पतिसम: चिद्घनपारमेश्वरस्वरूपाविष्ट:, तत एव पर: पूर्ण:, 'शरीरवृत्तिर्व्रतम्[76]' (३-२६) इत्युक्तसूत्रार्थनीत्या दल[174]कल्पे देहादौ स्थितोऽपि, न तत्प्रमातृतासंस्कारेणापि स्पृष्ट: । तदुक्तं *श्रीकुलरत्नमालायां*

'यदा गुरुवर: सम्यक् कथयेत्तु[७७]न संशय: ।
मुक्तस्तेनैव कालेन यन्त्रस्तिष्ठति केवलम् ॥
किं पुनश्चैकतानस्तु[१७५] परे ब्रह्मणि य: सुधी: ।
क्षणमात्रस्थितो योगी स मुक्तो मोचयेत्प्रजा: ॥'

इति । *श्रीमृत्युजित्यपि*[78]

'निमेषोन्मेषमात्रं तु तत्त्वं यद्युपलभ्यते ।
तदैव किल मुक्तोऽसौ न पुनर्जन्म चाप्नुयात् ॥'

---

74. (A—F); नत्वेवं (Ch), obviously corrupt;
75. (A—F);—रम्भीणि (Ch) ?
76. शरीरवृत्तिव्रतम् (A—F) a common oversight ?
77. (A—F); कथयेत्तन्न (Ch) ? 78. (८ अ० ८ श्लो०).

इति। *कुलसारेऽपि*

> 'अहो तत्त्वस्य माहात्म्यं ज्ञातमात्रस्य सुन्दरि ।
> श्रोत्रान्तरं तु संप्राप्ते तल्लयादेव मुच्यते ॥'

इति ॥४२॥

ननु भूतकञ्चुकित्वमपि अस्य कस्मात् तदैव न निवर्तते! इत्याह—

नैसर्गिकः प्राणसंबन्धः ॥४३॥

निसर्गात् स्वातन्त्र्यात्मनः स्वभावात् आयातो नैसर्गिकः, प्राणसंबन्धः, संवित् किल भगवती विश्ववैचित्र्यम् अवबिभासयिषुः संकोचावभासपूर्वकं संकुचदशेषविश्वस्फुरत्तात्मकप्राणनारूपग्राहकभूमिकां श्रित्वा ग्राह्यरूपजगदाभासात्मना स्फुरतीति नैसर्गिकः, स्वातन्त्र्यात् प्रथममुद्भासितोऽस्याः प्राणसंबन्धः[176] । तथा *श्रीवाजसनेयायाम्*

> 'या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा व्यापिनी निर्मला शिवा ।
> शक्तिचक्रस्य जननी परानन्दामृतात्मिका ॥
> महाघोरेश्वरी चण्डा सृष्टिसंहारकारिका ।
> त्रिवहं त्रिविधं त्रिस्थं बलात्कालं प्रकर्षति[177] ॥'

इति संविद् एव भगवत्याः प्राणक्रमेण नाडित्रयवाहिसोमसूर्यवह्न्यात्मावस्थितातीतानागतवर्तमानरूपबाह्यकालोल्लासन[178]विलापनकारित्वमुक्तम्। तदुक्तं *श्रीस्वच्छन्देऽपि*[79]

> 'प्राणः[179] प्राणमयः प्राणो विसर्गापूरणं प्रति ।
> नित्यमापूरयत्येष प्राणिनामुरसि स्थितः ॥'

इति। प्राणस्य

> 'हकारस्तु[180] स्मृतः प्राणः सुप्रवृत्तो हलाकृतिः ।'

---

79. (७ प० २५ श्लो०).

इत्युक्तनीत्या श्रीस्वच्छन्दभट्टारक-[80]रूपप्राणमयत्वात् विसर्गापूरतया सृष्टिसंहारकारित्वमभिहितम् इति युक्तमुक्तम् 'नैसर्गिकः प्राणसंबन्धः' इति । अत एव *श्रीभट्टकल्लटेन* प्राणाख्यनिमित्तदार्ढ्यम्

'प्राक् संवित् प्राणे परिणता ।'

इति *तत्त्वार्थचिन्तामणावुक्तम्* ॥४३॥

अतश्च स्थितेऽपि नैसर्गिके प्राणसंबन्धे यस्तदारूढ[181] आन्तरीं कलां विमृशन्नास्ते स लोकोत्तर एव इत्याह—

नासिकान्तर्मध्यसंयमात् किमत्र सव्यापसव्यसौषुम्नेषु ॥४४॥

सर्वनाडीचक्रप्रधानरूपेषु सव्यापसव्यसौषुम्नेषु दक्षिणवाममध्यनाडीपदेषु, या नासिका, नसते कौटिल्येन वहति इति कृत्वा, कुटिलवाहिनी प्राणशक्तिः, तस्याः अन्तरिति आन्तरी संवित्, तस्या अपि मध्यं सर्वान्तरतमतया प्रधानम् ।

'तस्य देवातिदेवस्य परबोधस्वरूपिणः ।
विमर्शः परमा शक्तिः सर्वज्ञानशालिनी[81] ॥'

इति *श्रीकालिकमोक्तनीत्या* यत् विमर्शमयं रूपं तत्संयमात् अन्तर्निभालन-[182]प्रकर्षात्, किमत्र उच्यते, अयं हि सर्वदशासु देदीप्यमानो निव्युत्थानः परः समाधिः । तदुक्तं *श्रीविज्ञानभैरवे*[82]

'ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनाम् ।
योगिनां तु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानता[183] ॥'

इति ॥४४॥

---

80. (४ प० २५५ श्लो०)

81 as in 50 (ante); 82. (१०६ श्लो०).

एवमीदृशस्य योगफलं दर्शयन् प्रकरणमुपसंहरति—

भूयः[184] स्यात्प्रतिमीलनम् ॥४५॥

चैतन्यात्मनः स्वरूपात् उदितस्य अस्य विश्वस्य भूयः पुनः, विगलितभेदसंस्कारात्मना बाहुल्येन च प्रतिमीलनम्, चैतन्याभिमुख्येन निमीलनं, पुनरपि चैतन्यात्मस्वस्वरूपोन्मीलनरूपं परयोगाभिनिविष्टस्य योगिनो भवति। तदुक्तं *श्रीस्वच्छन्दे*[83]

'उन्मना[185]परतो देवि तत्रात्मानं नियोजयेत्।
तस्मिन्युक्तस्ततो ह्यात्मा तन्मयश्च प्रजायते॥'

इति। तथा च[84]

उद्बोधितो यथा वह्निर्निर्मलोऽतीव भास्वरः।
न भूयः प्रविशेत्काष्ठे तथात्माध्वन[186] उद्धृतः॥'
मलकर्मकलाद्यैस्तु निर्मुक्तो[85] विगतक्रमः।
तत्रस्थोऽपि न बाध्येत यतोऽतीव सुनिर्मलः॥'

इति। भूयः स्यादित्यभिदधतोऽयमाशयः, यत् शिवत्वमस्य योगिनो न अपूर्वम्, अपि तु स्वभाव एव, केवलं मायाशक्त्युत्थापितस्वविकल्पदौरात्म्यात् भासमानमपि तन् नायं प्रत्यवमष्टुं क्षमः, इत्यस्य उक्तोपायप्रदर्शनक्रमेण तदेव अभिव्यज्यते इति शिवम् ॥४५॥

इति शिवसूत्रविवृत्तौ

आणवोपायप्रकाशनं

तृतीय उन्मेषः ॥३॥

---

83. (४ प० ३२९ श्लो०);　　84. (१० प० ३६८–६९ श्लो०).
85. (A–F); निर्मलो (Ch) obviously corrupt.

'सेयमागमसंवादस्पन्दसंगतिसुन्दरा ।
वृत्तिः शैवरहस्यार्थे शिवसूत्रेषु दर्शिता ॥१॥

शिवरहस्यनिदर्शनमंस्रवत्—
नवनवामृतसाररसोल्वणाम् ।
सुकृतिनो रसयन्तु भवच्छिदे
स्फुटमिमां शिवसूत्रविमर्शिनीम् ॥२॥

इयमरोचकिना रुचिवर्धिनी
परिणतिं तनुते परमां मतेः ।
रसनमात्रत एव सुधौघवत्
मृतिजराजननादिभयापहृत् ॥३॥

देहप्राणसुखादिभिः परिमिताहन्तास्पदैः संवृत—
श्चैतन्यं चिनुते निजं न सुमहन्माहेश्वरं स्वं जनः ।
मध्ये बोधसुधाब्धि विश्वमभितस्तत्फेनपिण्डोपमं
यः पश्येदुपदेशतस्तु कथितः साक्षात्स एकः शिवः ॥४॥

तरत तरसा संसाराब्धिं विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवप्रोक्तं सूत्रं रहस्यसमुज्ज्वलं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तः समुत्प्लवदायि तत् ॥ ५ ॥

इति श्रीशिवसूत्रविमर्शिनी समाप्ता ॥

कृतिर्महामाहेश्वरराजानक श्रीमदभिनवगुप्तपाद-पद्मोपजीविनो राजानकश्रीक्षेमराजस्येति शिवम् ।

[आदितः सूत्रसंख्या ॥७७॥]

["कृतिः श्रीक्षेमराजस्य क्षेमायास्तु विमर्शिनाम् ।
शिवस्वात्मैक्यबोधार्था शिवसूत्रविमर्शिनी ॥"]

॥ ॐ ॥

APPENDIX I

SANSKRIT GLOSS

प्रथम उन्मेषे—

१ रुद्रेति, प्रमातृप्रमेयमयस्य जगतः सृष्टिस्थितिसंहारकारिणो रुद्राः, पतिरूपाः। क्षेत्रज्ञाः, पशवो ब्रह्मादयः।

२ स्वाच्छन्द्येन स्वातन्त्र्येण यत् आनन्दवृन्दं, सर्वशक्तिकारणभूता अकारादि-क्षकारान्ता रश्मिकलाः शक्तिमात्रसमूहः, उच्छलत् अतिशयेन निर्गच्छत् यस्मात् इति बहुव्रीहिणा विमर्शरूपं विशेषणम् उक्त्वा, प्रकाशरूपविशेषणम् आह अमृतेति। एतादृशानन्दस्वभावश्च असौ अनुत्तरः अनिर्वचनीयश्च असौ स्पन्दः कारणकारणम् आद्यः किञ्चिच्चलत्तात्मा तत्त्वं स्वरूपं यस्य तत् चैतन्यं जयति।

३ स्पन्दकारिकार्थम् अवलम्ब्य एतत् निरूपितम् इति व्यज्यते।

४ वस्तुत इति शेषः।

५ शिवसूत्रवृत्तिरिति ग्रन्थान्तरमस्ति।

६ गुरोर्वचनस्य विशेषेण गानं विगानं तस्मात्। अथवा विरुद्धत्वेन गानं ज्ञानं विगानम्। निन्दा वा, 'विगानं वचनीयत्वम्' इति कोशात्। तस्मादेव आसमञ्जस्यम् इति संबन्धः। अत एव अहम् एतत् व्याकरोमि। 'वचन' इति वक्तव्ये आम्नायग्रहणं प्रामाण्यार्थम्।

७ कश्चिदिति महेश्वरानुग्रहविशेषप्राप्तमहद्दशाकः अत एव अपूर्वः।

८ नागबोधी बौद्धाचार्यः।

९ योगिनीभिरुक्तो यः सिद्धसत्संप्रदायः तेन।

१० ईशस्य ऐक्येन विमर्शनात् महान्।

११ संप्रदायो हि परम्परोपदेशः, सोऽपि कर्णात्कर्ण्यायेन, अत एव मा विच्छेदि।

१२ स्वप्ने उन्मिषितप्रतिभः कृत इत्यस्य अग्रिमेण इति शब्देन अन्वयः ।

१३ प्रमाणीकृतस्वप्नाम् ।

१४ शिवरहस्यागमशास्त्रसंग्रहरूपाणि ।

१५ तथा च वार्तिकम्

'श्रीमन्महादेवगिरौ वसुगुप्तगुरोः पुरा ।
सिद्धादेशात्प्रादुरासञ्शिवसूत्राणि तस्य हि ॥'

इति ।

१६ तस्मात् वसुगुप्तात् गुरुपरम्परया यथायथं प्राप्तानि ।

१७ 'नरा आत्मानः पृथक् ईश्वरश्च पृथक्' इति-वादिनां प्रातिपक्ष्येण वैपरीत्येन ।

१८ अत्र वार्तिकम्

'चैतन्यमात्मनो रूपं सिद्धं ज्ञानक्रियात्मकम् ।
तस्यानावृतरूपत्वाच्छिवत्वं केन वार्यते ॥'

इति ।

१९ अचेतितस्य अप्रकाशितस्य । प्रकाशात् बाह्यं यत् तद् अवस्तु ।

२० सर्वत्र अस्ति इत्यर्थः ।

२१ चैतन्यं चितिः, चेतन आत्मा इति राहोः शिर इतिवत् काल्पनिकम्, वस्तुत एकमेव सर्वम् । चितिक्रिया प्रकाशाभिमर्शः, तस्य भावः चैतन्यं स्वातन्त्र्यम् ।

२२ चितिक्रियासंबन्धमयम् । संबन्धस्य संबन्धिविश्रान्तस्य प्रतीतेः चितिक्रियासंबन्धमयं चैतन्यमिति ष्यञा निष्कृष्टम् ।

२३ सकलादीनां शिवतत्त्वान्तानां नास्ति तत् । शिवतत्त्वमपि

वस्तुतः ततो न्यूनं सृज्यमानम् अनाश्रितसंज्ञम् अच्छेद्याक्लेद्याशोष्या-दिधर्मकम् ।

२४ आकाशपरमाणवादौ ।

२५ इत्थमिति, स्वातन्त्र्यस्य उद्धुरीकारप्रदर्शनतः । तथा च आचार्याभिनवगुप्तपादाः

'चैतन्यमिति भावान्तः शब्दः स्वातन्त्र्यमात्रकम् ।
अनाक्षिप्तविशेषं सद् आह सूत्रे पुरातने ॥'

इति ।

मात्रशब्दस्य अर्थमाह अनाक्षिप्तेति । भावप्रत्ययान्तो हि शब्दः सहचारिधर्मान्तरनिवृत्तिमेव ब्रूते । यदाहुः

'धर्मान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ तयोर्द्वयोः ॥
संकेतभेदस्य पदं ज्ञातृवाञ्छानुरोधतः ।
भेदोऽयमेव सर्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोः ॥'

इति ।

'चितिः प्रत्यवमर्शात्मा·············· ।'

इति श्रीप्रत्यभिज्ञायाम् । चेतयते इत्यत्र या चितिः चितिक्रिया तस्याः प्रत्यवमर्शः स्वात्मचमत्कारलक्षणः आत्मा स्वभावः । तथा हि घटेन स्वात्मनि न चमत्क्रियते, स्वात्मा न परामृश्यते; न स्वात्मनि तेन प्रकाश्यते, न अपरिच्छिन्नतया भास्यते, ततो न चेत्यते इत्युच्यते । चैत्रेण तु स्वात्मनि अहमिति संरम्भोद्योगोल्लास-विभूतियोगात् चमत्क्रियते स्वात्मा परामृश्यते स्वात्मन्येव प्रकाश्यते, इदम् इति यः परिच्छेदः एतावद्रूपतया तद्विलक्षणीभावेन नील-पीत-सुख-दुःख-तच्छून्यताद्यसंख्यावभासयोगेन आभास्यते, ततश्चैत्रेण चेत्यते इत्युच्यते ।

२६ एतत् चैतन्यं स्वातन्त्र्यमेव आत्मा ।

२७ तस्य भिन्नभिन्नस्वभावस्य ।

२८ अप्रकाश्यमानत्वेन ।

२९ चिद्व्यतिरेकात्तु न भिन्नभिन्नस्वभावैः ।

३० कर्मणि षष्ठी । भेदस्य आधातुम् इत्यत्र भेदं कर्तुम् इत्यर्थः ।

३१ मलस्थितेर्दृश्यत्वात् भेदशङ्कायां प्राप्तायां तस्य अव्यतिरिक्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् न भेदावस्थितिः इत्यर्थः ।

३२ मुक्तेः प्राक् ।

३३ मलशान्तावपि ।

३४ न्यूनतायां वा । मुक्तिदशायां मलसंस्कारसंभवो वा ईदृशी न्यूनता वा भवितुं नार्हति । तदङ्गीकारे मुक्तिरेव न स्यात् किन्तु संसार एव इत्यर्थः ।

३५ आत्मनां भेदो नास्ति इति कथितम् ।

३६ लौकिकाः शरीरं चार्वाकाश्च, वैदिकाः प्राणम्, योगाचारा बौद्धाश्च बुद्धिम्, माध्यमिकाः शून्यम् आत्मानम् अभ्युपगच्छन्ति । तेषां मतनिराकरणाय अथेति प्रश्नपूर्वकम् उपदिशति ।

३७ आत्मा इति शेषः ।

३८ शरीरादयश्च प्रकाशमानत्वेनैव गृहीताः ।

३९ देहादिमतः । योगवासिष्ठेऽपि

> 'यद्यज्ज्ञेयमिदं तत्त्वं नेति संत्यज्य युक्तिभिः ।
> प्राप्यावशिष्टं चिन्मात्रं सोऽस्मिसोऽस्मीति भावय ॥'

अष्टावक्रोक्तौ च

> 'प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोऽस्म्यहं ततः ।
> यदा प्रकाशते विश्वं तदाहं भास एव हि ॥'

४० चिद्धर्मा आत्मा । विशेषः भेदः ।

४१ इयमेव चित् सर्वदेहेषु स्फुरतीति साभिज्ञानम् ।

४२ अस्यैव आत्मा इति विशेषो न चोतितः (अस्यैव आत्मा इति विशेषाचोदनात् विश्वस्य इति कथ्यते) ।

४३ अचेत्यमान इति स्वभाव इत्नेन संबध्यते । अचेत्यमानः अइकास्यमानः । अविमृष्टं हि यत् तत् अवस्तु इति ।

४४ चैतन्यस्वभाव एव स्वभावः ।

४५ ततः तस्मादेव हेतोः ।

४६ अनुपयुक्तमिति

'प्रकाशो नाम यश्चायं सर्वत्रैव प्रकाशते ।
अनपह्नवनीयत्वात्किं तस्मिन्मानकल्पनैः ॥'

इत्याभिनवगुप्तपादैस्तन्त्रालोके प्रमाणानुपपत्तेराम्नातत्वात् ।

४७ प्रमाणवराकस्यापि

'प्रमाणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तन्वते ।
तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वरः ॥'

इत्यभिनवगुप्तपादैश्चैतन्याधीनैव सिद्धिर्निर्दिष्टास्ति ।

४८ 'परः संनिकर्षः संहिता' इति श्लिष्टसंधिकारेण 'चैतन्यमात्माज्ञानं बन्धः' इत्यकारप्रश्लेषपाठेन एकं सूत्रम् । इतरथेति पृथक् सूत्रद्वयेन अकाराप्रश्लेषात् संहिताया अभावात् इत्यारोहक्रमेण; अत्र ज्ञानम् आत्मनि अनात्माभिमानलक्षणम् अनात्मनि आत्माभिमानलक्षणं च मलम् वियुक्तसंयुक्तपाठतया दर्शितम् । तथा च आचार्याभिनवगुप्तपादाः

'चैतन्यमात्मा ज्ञानं च बन्ध इत्यत्र सूत्रयोः ।
संश्लेषेतरयोगाभ्यामयमर्थः प्रदर्शितः ॥

चैतन्यमिति भावान्तः शब्दः स्वातन्त्र्यमात्रकम् ।
अनाक्षिप्तविशेषं सद् आह सूत्रे पुरातने ॥
द्वितीयेन तु सूत्रेण क्रियां वा करणं च वा ।
ब्रुवता तस्य चिन्मात्ररूपस्य द्वैतमुच्यते ॥
द्वैतप्रथा तदज्ञानं तुच्छत्वाद्बन्ध उच्यते ।
तत एव समुच्छेद्यमित्यावृत्त्या निरूपितम् ॥'

इति ।

४६ इयमुक्तिः सिद्धान्तिवादानुसारेण भेदवादिनः ।

५० मलावारकत्वं; मलाच्छादकत्वं चित्स्वरूपस्य ।

५१ भेदवादेनोक्तसिद्धान्तानुसारमेव या उक्ता चोद्यप्रक्रिया तत्परिहारेण सिद्धान्ती वक्ति ।

५२ मलमिति अज्ञानं तिमिरं पारमेश्वरस्वातन्त्र्यमात्रसमुल्लसितस्वरूपगोपनासतत्त्वम् आत्मानात्मनोरन्यथाभिमानस्वभावमपूर्णं ज्ञानं तदाणवं मलम्, संसारेति संसारस्य 'भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं ......' इत्याद्युक्तस्वरूपस्य मायीयस्य मलस्य 'संसारकारणं कर्म संसाराङ्कुर उच्यते' इति नीत्या अङ्कुरः कारणं, कार्ममल तस्य कारणम् । माहीयस्य कार्ममलं तस्य चाणवं कारणमिति भावः । अज्ञानस्य पौरुषबौद्धात्मकत्वेन द्वैविध्येऽपि इह पौरुषमेव विवक्षितं नान्यदिति संसाराङ्कुरकारणमिति विशेषणेन सूचितम् । तथा चाचार्याभिनवगुप्तपादाः

'विशेषणेन बुद्धिस्थे संसारोत्तरकालिके ।
संभावनां निरस्यैतदभावे मोक्षमब्रवीत् ॥'

इति ।

५३ महामायाशक्त्येति 'मायोपरि महामाया' इत्याम्नायनीत्या

माया शिवतत्त्वमेकं परित्यज्य सर्वत्र कृतव्याप्तिः अन्यथा मायोपरि वर्तमानत्वात्कथमवस्थाभेदः स्यादिति भट्टोत्पलमतम् ।

५४ स्वात्मन आकाशसाम्यं स्वच्छत्वात्; मायामेघावृत्य-संकोचात् ।

५५ शिवतत्त्वात् ।

५६ शिवाभेदस्य अख्यातिरप्रथनं स्वातन्त्र्यहानिरूपम् ।

५७ एवमिति उक्तप्रकारेण. आत्मनि परमात्मनि ।

५८ स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य इत्यनेन स्वरूपगोपना विज्ञाना-कलेषु प्रत्यभिज्ञायामुक्ता ।

५९ स्वातन्त्र्याभिमाने च 'स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता' इत्येवं-रूपम् ।

६० देहादौ यत्स्वातन्त्र्यं तत्र ।

६१ योनिवर्गः मायामलम्, कला कार्ममलम् ।

६२ स एव मायामूल इति मलबन्धः ।

६३ कलयति स्वरूपमावेशयति ।

६४ वस्तुनि वा तत्र तत्र प्रमातरि स्वकलनमेव कला ।

६५ तत्त्वानाम्, आदिना विद्याकालरागनियत्यादीनि गृह्यन्ते ।

६६ वस्तुतः आणवमेवेतरयोर्मलयोर्मूलभूतमित्यर्थः ।

६७ कलादीनि तत्त्वानि च मलान्येवेत्याशयः ।

६८ 'स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य' इत्याद्युक्तलक्षणेनाणवमलेनैव प्रथमं चैतन्यसंकोचः संजायते ।

६९ कलितं परिच्छिन्नम् । यमितं नियमितम् । पुंभावेन

पुरुषत्त्वेन। गुणेति गुणत्रयविभागेन। बुद्धिकर्मैति, बुद्धीन्द्रियैः कर्मेन्द्रियैश्च। तन्मात्रैः, शब्दादिभिः। स्थूलभूतकैः, क्षित्यन्तैः।

७० इयत्पर्यन्तमाणवमायीयमलद्वयमेव प्रोक्तं भवतीत्यशयेनाह 'कार्मेति' यतः

'गोपितस्वमाहिम्नोऽस्य संमोहाद्विस्मृतात्मनः।
यः संकोचः स एवास्य आणवो मल उच्यते ॥
ततः षट्कञ्चुकव्याप्तिविलोपितनिजस्थितेः।
भूत देहे स्थितिर्यासौ मायीयो मल उच्यते ॥
यदन्तःकरणाधीनारब्धिकर्मेन्द्रियादिभिः।
बहिर्व्याप्रियते कार्मं मलमेतस्य तन्मतम् ॥'

इत्यध्यात्मनये।

७१ ज्योतिष्टोमयाज्यहं स्वर्गगन्ता, अशुभकारी नरकगन्ता, इति द्विरूपं कार्ममावरकमेव।

७२ अत्र आणवे।

७३ सर्वे मला हि संकुचितविशिष्टज्ञानरूपा एव।

७४ अकारादिक्षकारान्तरूपा।

७५ अज्ञाता माता मातृका, अज्ञाते कः प्रत्ययः। इयमेव बन्धयित्री, ज्ञाता चेत् सिद्ध्युपपादिका।

७६ 'अपूर्णोऽस्मि' इत्यादिना आणवमायीयकार्ममलान्युदाह्रियन्ते।

७७ स्थूलसूक्ष्मशब्दपरामर्शमयस्य ज्ञानस्य।

७८ 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।' इति-स्थित्या शब्दसभिन्नमेव ज्ञानम्।

७९ के व्योम्नि चिद्गगने यां चितिः मन्मध्यस्थाः चिच्छक्तिरूपा एव। वस्तुतः ब्रह्मपाश एव दुर्ग्रन्थिरभेद्यत्वात्। ब्राह्मयाद्या घोरतराः

८० वर्गाः अष्टौ, कला निवृत्त्यादयः । आदिना षडध्वानः ।

८१ अघोर-घोर-घोरतरात्मिका शक्तिश्रेणिः ।

८२ वामा एव पराशक्तिः, तुर्यातीता मातृकाशक्तिरित्यर्थः ।

८३ अन्तः पूर्णाहन्तायां योऽभेदानुसंधिश्चिदभेदपरामर्शस्तच्छून्यत्वात् ।

८४ ज्ञानानाम्

८५ सतत्त्वं सपरमार्थम् ।

८६ विश्वमयः प्रसरः विश्वोत्तीर्णश्च संविद इत्यनेन अनुत्तररूपस्य योऽयं विमर्श आनन्दरूपः स उन्मेषः, स्वरूपविकास इत्येवंरूपो विमर्शः ।

८७ शक्तिपातवशादाकस्मिकी स्फुरत्तात्मकस्वरूपप्रथा नवनवा ।

८८ समरसतापादनेन क्रोडीकारेणैकात्म्येन मयूराण्डरसवत् ।

८९ संस्कारशेषस्यापि ।

९० घृतमायुरितिवत् उद्यमस्य भैरवस्वरूपावभासहेतुत्वात् उद्यम एव भैरव इति । भैरव इति भरणवरणवमनरूपः भीरूणामभयमिति व्युत्पत्त्या संसारिणामभयदः । भीर्भयं संसारत्रासः तया जनितो रव आक्रन्दः भीरवः ततो जातः तदाक्रन्दवतां स्फुरितः अस्यैव भीरवस्य संसारभयविमर्शनस्य अयं शक्तिपातवशेन उत्थापकः । भानि नक्षत्राणि ईरयतीति भीरः कालः तं वायन्तीति भीरवाः कालग्राससमाधिरसिका योगिनस्तेषामयमित्यान्तरः स्वभावः । भिये पशुजनत्रासाय रवः शब्दराशिसमुत्थाकारादिकलाविमर्शो यासां खेचर्यादिसंविद्देवीनां ता भीरवः तासामयं स्वामी भैरवः । तथा भैरवो भीषणः संसारवृत्तविघटनपर एवमागमेषु निरुक्तत्वात् श्रीबृहस्पतिपादैः, शिवतनावन्वर्थव्याख्यातस्वरूपत्वाच्च ।

६१ यदाहुराचार्याभिनवगुप्तपादाः

'अकिञ्चिच्चिन्तकस्येति विकल्पानुपयोगिता ।
तथा च झटिति ज्ञेयसमापत्तिर्निरूप्यते ॥
स कथं भवतीत्याह गुरुणातिगरीयसा ।
ज्ञेयाभिमुखबोधेन द्राक्प्ररूढत्वशालिना ॥
तृतीयार्थे तसि व्याख्या वा वैयधिकरण्यतः ।
आवेशश्चास्वतन्त्रस्य स्वतद्रूपनिमज्जनात् ॥
परतद्रूपता शम्भोराद्या शक्त्यविभागिनः ।
तेनायमत्र वाक्यार्थो, विज्ञेयं प्रोन्मिषत्स्वयम् ॥
न विना निश्चयेन द्राङ् मातृदर्पणबिम्बितम् ।
मातारमधरीकुर्वन् स्वां विभूतिं प्रदर्शयन् ।
आस्ते हृदयनैर्मल्यातिशये तारतम्यतः ॥'

इति ।

६२ भ्रमरकीटन्यायेन तन्मय एव परिशिष्यते इति ।

६३ उद्यन्तुर्भावः उद्यन्तृता तस्य पदमुद्यमकर्तृत्वम् ।

६४ परप्रतिभाभ्यासदार्ढ्यात् ।

६५ क्रमः सृष्टिस्थितिसंहाराणामाभासविच्छेदनस्वभावः, अक्रमः युगपत्तेषामवभासः, तौ क्रमाक्रमावाक्रामतीति क्रमाक्रमाक्रामिणी । यदुक्तं ज्ञानगर्भे

'क्रमत्रयसमाश्रयव्यतिकरेण या संततं
क्रमत्रितयलङ्घनं विदधती विभात्युच्चकैः ।
क्रमैकवपुरक्रमप्रकृतिरेव या शोभते
करोमि हृदि तामहं भगवतीं परां संविदम् ॥'

इति सृष्ट्यादिक्रमत्रयरूपतामवभासयन्त्यपि तदतिवर्तनेन परिस्फुरन्ती क्रमाक्रमवपुः परैव अनाख्या पारमेश्वरी संवित्परामृष्टा भवत्यत्रेत्यर्थः ।

९६ उभयात्मता क्रशपूर्णरूपता ।

९७ सृष्ट्यादिशक्तिचक्रस्य पराशक्तिरूपत्वमेवास्तीत्यर्थः ।

९८ प्रकाशविमर्शान्तर्गत एव क्रमो यत्र ।

९९ भिन्नानामात्मनामैकात्म्यम् ।

१०० सर्वे तत्त्वसंचयाः संस्कारशेषतयापि लीयन्ते इति । चिति महाश्मशानम् ।

१०१ वस्तु परावाग्रूपम्, अत एवानुच्चारम्; उच्चारास्पदं हि वैखरी । विचिन्तयन्निति शक्तिचक्रवेद्यप्रकाशसमनन्तरमेव झगिति विमृशन्, तादृग्वेद्यविमर्शनमेव शाक्त उपाय इत्यर्थः ।

१०२ यथोक्तं केनापि

'ज्ञेयत्वमभ्युपगता हृदये न रोद्धुं
शक्ताः प्रमूढमनसामुपदेशवाचः ।
आर्द्रत्वमादधति किं नलिनीदलानां
श्लिष्टा निरन्तरतयापि नभोऽम्बुधाराः ॥'

इत्यतोऽयमुपायः सद्गुरूपासयैवाभिव्यक्तिमायातीत्यलमायासदायिना विस्तरेण ।

१०३ शक्तिचक्रानुसंधानं नाधिक्येन प्रकाशितमिति भावः ।

१०४ लक्षणपर्यालोचितस्य ।

१०५ तुर्याभोगसंविदिति ।

१०६ अवीचौ वासोऽस्तु शिवपदे वा, न तस्य प्रकाशानन्दविच्छेदः तुर्याभोगमयत्वात्, यथेन्दोस्तुच्छातुच्छजगदाह्लादनं, सर्वत्र समतयाह्लादनात्, जगदाह्लादनं च बाह्यचन्द्रवत् स्वरूपस्फूर्तिविभवात्मकं स्फुटमेवेतीयान् अर्थोऽत्र विवक्षितः ।

१०७ एकस्यैव घटस्य निर्विकल्पसविकल्पकतया प्रमितिविषयी-भवनं जाग्रत्स्वप्नौ, तत्रैव स्वरूपानभिज्ञानं सौषुप्तम् । अन्यत्र तु

'अक्षैर्योऽर्थग्रहः पुंसां तज्जाग्रदिति कथ्यते ।
यत्तैर्विनार्थस्मरणं मनसा स्वप्नसंज्ञितम् ।
यत्रार्थस्मरणे न स्तस्तत्सौषुप्तमुदाहृतम् ॥'

इति ।

१०८ मायास्वरूपं तु सर्वत्र मुख्यतया मोहमयत्वेन निरूपितम् ।

१०९ तत्र सौषुप्ते प्रवेष्टुमिच्छायाम् ।

११० धारणा ज्ञानप्रवाहरूपाः, अहं वायुरहं वायुरहं शून्य इत्यादिप्रत्ययरूपः प्रवाहः ।

१११ जाग्रति त्रैरूप्यं, स्वप्ने त्रैरूप्यं, सौषुप्ते त्रैरूप्यमित्यनुवेधनम् । यथा जागरेऽपि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि, एवं स्वप्नेऽपि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि, सुषुप्ते च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि, किंतु सुषुप्तरूपमनतिक्रान्तानि तादृशानीत्यर्थः ।

११२ अबुद्धमित्यादिना जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुर्याणि कथ्यन्ते ।

११३ त्रिषु धामसु जागरादिषु ग्राह्यग्राहकयुगलं परामृशति सः; स भोगनिरतोऽपि कर्मभिर्न लिप्यते जलस्थपद्मपत्रवदित्यर्थः ।

११४ मथ्नाति तत्तद्वेद्यं स्वात्मान्तर्लीनं कृत्वा पिण्डीकृत्य उत्थापयतीति मन्थानाभिधानः स्वच्छन्दभैरव इत्यर्थः ।

११५ यदाहुः

'विना स्वभावानुभवेन पुंसः
केवल्यमुत्क्रान्तिबलाद्यदि स्यात् ।
अत्रापि पक्षे ननु मोक्षभाक्स
उद्बन्धनं यत्कुरुते प्रमूढः ॥'

तथा

'विदेहा अपि बध्यन्ते प्रलये गुणवासिताः ।
शरीरिणोऽपि मुच्यन्ते विशुद्धज्ञानसंश्रयात् ॥'

ज्ञानगर्भेऽपि

'मयि स्थितमिदं जगत् सकलमेव सर्वत्र वा
स्थितोऽहमिति धारणाद्वितयभावनावेशतः ।
जगत्त्रितयनाथतानतिचिरेण संप्राप्यते
नृभिस्तव सपर्यया दलितकिल्विषोपप्लवै. ॥'

इति

११६ परतत्त्ववृत्त्यवस्थित्यात्मना स्वात्मप्रतिष्ठया स्वच्छन्दगत्या चरत्यवश्यं योऽयं, परतत्त्वैक्यप्रतीतिमयत्वात् स्वच्छन्दशब्दवाच्यो महायोगः, तेन श्रीस्वच्छन्दभैरवस्य पादे धाम्नि युक्तोऽभिनिविष्टः स्यात् स तत्साम्यमेति ।

११७ तस्य तत्त्वस्य उपलब्धिः ज्ञानम्, सततं सर्वावस्थासु । यदुक्तं ज्ञानगर्भे

'बहिष्करणबुद्ध्यहंकृतिमनःसुषुम्नाश्रयाच्-
चतुर्दशसु चण्डिके पथिषु येन येन व्रजेत् ।
कला शिवनिकेतनं जननि तत्र सा तादृशी
दशोदयति दुर्लभा जगति या सुरैरप्यहो ॥'

इति । शिवनिकेतनं, शिवस्य वेद्यस्य निकेतनमाश्रयः ।

११८ त्रिषु पदेषु जागरादिषु भोक्तृरूपेण न व्यभिचरतीति, तुर्ये तु निर्भ्रान्तैव । उक्तं च

'काप्यवस्था न ते सास्ति यस्यां संविन्न वर्तते ।
तेन चिद्घनमेव त्वां योगिनः पर्युपासते ॥'

इति ।

११६ अधिरोहणस्य भूमिकाः स्थानानि, याभिः षट्त्रिंशत्तत्त्वोपरिष्टं स्थानं लक्ष्यते इति वाक्यार्थः ।

१२० एतद्रूपचर्वणेषु सामान्याहन्ताविश्रमणेषु ।

१२१ स्मेरस्मेरेति साश्चर्यनिःस्पन्दम् ।

१२२ कन्दः मूलाधारः, बिन्दुर्भ्रूमध्यस्थानम् ।

१२३ ईदृशीं भूमिकां प्राप्तस्य योगिनः ।

१२४ भर्तारं कदा प्राप्स्ये इत्यभिप्रायेण ।

१२५ गिरितनया पार्वती ।

१२६ 'इच्छा शक्तितमा कुमारी' इति ।

१२७ इच्छाशक्तेः ।

१२८ योगात्परतत्त्वैक्यादुत्थिता या माया, स्वरूपगोपना, तया प्रतिच्छन्ना स्थगितपरस्वरूपा, सर्वदेवीना संबन्धिनामरूपप्रपञ्चेन स्थितेत्यर्थः । किं चैषा ब्रह्माण्डमवतीर्णा सती भगवच्छक्तिः परेषामनुपभोग्यत्वात्कुमारीत्वमाश्रित्य स्थिता, तादृशी चासौ लोकान्भावयति अभीष्टफलेन सफलान्संपादयति इति ।

१२९ यदेवं भूतं वीर्यं पूर्वोक्तं, सा मम संबन्धिनी परा शक्तिरिच्छा, इच्छारूपता प्राप्ता, कीदृशी स्वभावजा सहजा, शक्तियुक्ता गर्भीकृताशेषविश्वशक्त्यभेदविमर्शेति यावत्, स्वभावजेति स्फुटयति वह्नेरिति, शक्तियुक्तेति च व्यनक्ति सर्वस्येत्यनेन, कारणात्मिका निर्मात्री, स्वा आत्मीया चिदानन्दस्वरूपसंबन्धिनी शक्तिः, न तु व्यतिरिक्ता इति क्षेमराजपादाः 'शक्तियुक्ता, स्वा शक्तिः' इति पाठान्तराण्यनूद्य व्याचक्षते ।

१३० महेच्छस्य योगिन ।

१३१ शरीरं स्वाङ्गकल्पमित्यर्थः ।

१३२ महाप्रकाशापत्त्या स्वाङ्गकल्पं विश्वं 'स्वशक्तिप्रचयोऽस्य-विश्वम्' (३—३०) इति वक्ष्यमाणनीत्या स्वस्वभावाव्यतिरिक्तमेव परामृशतः ।

१३३ शरीरे अह-भावः द्रष्टृरूढता ।

१३४ प्रतिपत्तिर्ज्ञानम् ।

१३५ समुद्रकल्पस्य चिदात्मन ईश्वरस्य विश्वं तरङ्गकल्पम्, अभिन्न भिन्नमिवाभासमान तत्रैवोदयव्ययावाप्नोति इति ध्यायेदिति शेष. ।

१३६ भोग्यं हि नाम प्रमेयमुच्यते; न च प्रमेय तदुपसर्जनवृत्तित्वात् प्रमाणादतिरिच्यते । तच्च एवं-विधं भोग्यं भोक्तुरतिरिक्तं न भवेत्, वस्तुतः सर्ववस्तूना प्रमातर्येव विश्रान्तेः, अतश्च भोक्तैव तदुभयात्मना रूपेण प्रस्फुरति इति भावः ।

१३७ समान्तात् घटनात् चलतः चित्तस्यैकाग्रभावनादित्यन्वयः । चितिरेव संकोचवती चित्तशब्देनोच्यते तस्य चित्प्रकाशे समन्ताद्विषय-जातं परिहृत्य समवधानता वाक्यार्थः ।

१३८ नीलाद्यभावरूपस्य ।

१३९ चित्तत्वे वेद्ये धृतधीन्द्रियः प्रमाणप्रमेययोर्मध्यगः सौभाग्य स्वातन्त्र्यमुपैतीत्यर्थः । अथवा ऊर्ध्वाधरपद्मसंपुटमध्यं गतो भावनया-नुप्रविष्टः, अत एव हृदयाकाशे निलीनमक्षं मनः तद्द्वारेण च अन्येन्द्रियचक्रं यस्य सः ।

१४० स चेति, स एव प्राप्तपरसामरस्य एव स्थावरमचेतनं; जङ्गमं सचेतनं च, इति संक्षेपेण द्विधा स्थितं षड्विधमध्वानं व्याप्य 'षोढा हि वाच्यवाचकरूपोऽध्वा' तदन्तर्वर्तिषु सर्वेषु देवयोन्यादिषु चतुर्दशसु भूतेषु, भावेषु धर्मादिषु घटादिषु च, तत्त्वेषु पृथिव्यादिषु, भोगसाधनेषु च करणेषु, सामरस्येन स्थितः, सर्वास्ववस्थासु अविलुप्त-

परभैरवसमापत्तिः । एषैव च निर्व्युत्थानसमाध्यात्मा महारहस्य-भूरिति ।

१४१ अत्र दृष्टप्रत्ययो तथा

'जनः स्वदेहकण्डूतिं विजानाति यथा तथा ।
परब्रह्मस्वरूपी च वेत्ति विश्वविचेष्टितम् ॥'

इति ।

१४२ शुद्धमिति 'मायोपरि महामाया' इति रहस्याम्नायदृशा सर्वत्र मायाशक्तिः कृतव्याप्तिः इत्यतः शुद्धं तत्त्वं परमशिवाख्यमेव । तत्र तत्त्वनिर्देश उपदेश्यजनापेक्षया ।

१४३ 'शिवमयमेवैतद्विश्वम्' इति विमृशति ।

१४४ प्रत्ययाः देशादिव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुज्ञानानि, स्तोभः चित्तस्वावरणम् । संधानस्य शुद्धतत्त्वविमर्शस्य षोडशांशमपि ऐश्वर्यप्रकटनं नार्हति, यतस्तस्य भूमिकाविघ्नसमाक्रान्तत्वम् ।

१४५ आपादात्केशान्तं सर्वं देह प्रत्यंश चिदेकरूपम्; युगपत्, अक्रमेण; जगद्वा, स्फुरच्चिच्चमत्कारव्याप्त्या अन्तर्बहिः 'प्रकाशमानं न पृथक् प्रकाशात् अन्यथा चेत्यमानत्वानुपपत्तेः' इति न्यायात् प्रकाशः प्रकाशते इति भावयेत् ।

१४६ शिवस्यायं शैवो धर्मः स्वच्छस्वातन्त्र्यादिः, स एवाहमहमेव स इत्यसंदिग्धत्वेन भावनाच्छिवता, इयं शाक्तो भूः ।

१४७ ग्राह्यग्राहकवर्गे सामान्यलोकपरिकल्पिते स्फुरत्यपि योगिनः 'अहमिदम्' इति विकल्पाभावात् य आनन्दः तदेव समाधिसुखम् ।

'अविकारोभयपार्श्वे चाषपिच्छसदृशेऽर्थे ।
अन्तर्मुखो योगो बहिर्मुख इति कलना कुतः ॥'

अहन्तेदन्तात्मभागयोर्विकाररहिते स्वात्मरूपे अर्थे इत्यर्थः ।

१४८ सर्वदेहिनां सकलप्रमातॄणां वेद्यवेदकसंवेदनं निर्विशेषम् । योगिना तु तत्र आद्यन्तमध्यदशावगाहिप्रमातृस्वरूपाविस्मरणरूपा समाधानतेति ।

१४९ स्वानन्दभरितं, त्यक्तविषयात्मानन्दं, स्वमृतेन स्वानन्देन भरितं स्वकीयचिदानन्दपूर्णं सर्वं चिन्तयेत् । अत्र आश्यानचिद्रस-रूपस्य जगतोऽपि भासनमन्यधारणातो विशेषाधायकमिति ।

१५० योगिसंबन्धि स्वानन्दमयं समाधिसुखं स्वानुभवगोचरम् ।

१५१ तल्लोकान् पर्यवसाययति, पर्यवस्यतः प्रयोजयति । तेषां स्वानन्दाभिव्यक्तौ विश्रान्तिप्रदमित्यर्थः ।

१५२ अणिमाद्यैश्वर्येण यथेष्टनिर्माणवैचित्र्यसंपादनसामर्थ्यम् ।

१५३ रुद्रशक्तिपर्याय-परशाक्तधामसमाविष्टतया अव्युच्छिन्नत-द्विमर्शाभ्यसनेनेत्यर्थः ।

१५४ लक्ष्यहीना, वेद्यरहिता परस्फुरत्तात्मा, निष्क्रान्त आमयो महामाया यस्याः तादृशी महामायाद्युल्लासिका पराशक्तिः । तत एव द्वादशान्तधाम्नः प्रवर्तते समुन्मिषति, इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपतया क्रमेण स्फुरतीत्यर्थः ।

१५५ प्राप्तपरतत्त्वाभेदस्य योगिनो या उन्मिषन्ती पराशक्तिरुक्ता, सा यतः सर्वदेवानामनाश्रितसदाशिवेश्वरानन्तरुद्रादीनां, शक्तीना वामाज्येष्ठादीनां ब्राह्मयादीनां च अग्नीषोमात्मिका योनिः, तत एव सोमप्रधाना, यतस्तस्याः सर्वं प्रवर्तते, अत एव अग्नीषोमात्मप्रकृति विश्वम् अग्नीषोममयमिव । तथा च अग्निरपि आह्लादयति हिममपि च दहतीति तत्त्वविद आहुः, इति सृष्टिस्थितिसंहर्तृत्वं शक्तेः प्रदर्शितम् ।

१५६ यदि मन्त्रादिनापि यथाभिमतशरीरोत्पत्तिर्दृश्यते, तथापि न स्वाभाविकी, व्यभिचारात्, कृत्रिमत्वात् । अतः संधानमेव शरीरा-न्तरोत्पत्तौ कारणमित्यर्थः ।

१५७ देहाभिमानवतः।

१५८ प्राणापानविकासनेन।

१५९ समानशक्तेः प्राणरूपिण्या देहव्यापिन्याः।

१६० भूतानां व्याध्यादेः सकाशात्।

१६१ नित्य-विभु-स्वतन्त्र-चिन्मात्रस्वरूपस्य देशकालादिपरिच्छेदाभावात्, योगिनोऽपि तदावेशसद्भावात् न तद्व्यवहितं किंचित् इति भावः।

१६२ दुर्बलः; क्षीणधातुः, तत्, स्पन्दतत्त्वम्, बुभुक्षानिवृत्तिरपि सिद्धिषु गणितेति भावः।

१६३ तत् अज्ञानम्, सा ग्लानिः, तस्या हि हेतुरज्ञानम्। अतश्च योगिनां वलीपलिताद्यभावः शरीरदार्ढ्यं चास्ति। 'ग्लानिविलुम्पिका देहे' इति मूलपाठः।

१६४ स्वबलोद्योगः संविद्बलप्रयत्नः।

१६५ तथेति तेन संविद्बलप्रयत्नेन यद्वस्तु प्रातिस्विकरूपेण देशकालविशिष्टेन संस्थितं, तद्वस्तु संविद्बलमाश्रितवतो जनस्य आशु प्रतिभातीति। अतोऽत्र देशकालव्यवहितवस्तुनो ज्ञानविषयीभवनं दुर्घटमिति भावः।

१६६ मायान्तावधिकात्मतत्त्वोर्ध्वस्थशुद्धविद्यादिशक्त्यन्ताध्वव्यापकात् विद्यातत्त्वात् इयमन्यैव विद्या।

१६७ अन्येत्यपरा ईदृशी इत्यर्थात्, एतयैव शेषविश्वक्रोडीकारात्।

१६८ परानिति अभेदरूपान् सार्वज्ञ्यादीन् यतो युगपत् अत्र उन्मनायां योगिवरो लभते, तत इयं परा विद्या 'विद्लृ लाभे' इति धात्वर्थानुगमात्। यदाहुः

'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः
स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः
षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥'

इति ।

१६६ अनादिधर्मः स्वातन्त्र्यशक्त्यात्मा स्वभाव , तस्य वेदना विचारणा, आत्मनश्च यत्परमात्मत्वं शिवरूपत्वमस्ति, तस्य बोधना अवगमहेतुः, अत एव अपरमात्मत्वे अतद्विषये इयं वर्जना संपद्यते, तस्मात् 'विद विचारणे' 'विद ज्ञाने' इति धात्वर्थानुगमात् इयं विद्यो-च्यते इति क्षेमराजपादाः ।

१७० तत्रेति, उन्मनाख्याया विद्यायां, व्यञ्जयेत् आत्मीयमेवो-न्मीलयेत् प्रत्यभिजानीयात्, तेजः चिज्ज्योतिः, परम् असंकुचितं, परमकारणं परमशिवरूपम्, अतश्च शिवतां व्रजेत्, तदैकात्म्यमियात् इति श्रीक्षेमराजपादाः ।

१७१ स्वात्मनि आ समन्तात् रमते इति स्वात्मारामः ।

१७२ खेचरीगोचर्याद्यशेषप्रवाहप्रवर्तकत्वात् , विश्वप्रतिबिम्बसह-त्वेन स्वच्छत्वात् , प्रतिबिम्बसहत्वेपि विश्वानावृतत्वात् , दुर्लक्षतया गभीरत्वात् संविदो महाह्रदसाधर्म्यमुद्दिश्यते ।

१७३ शब्दानां पदवाक्याद्यात्मना विभक्तानां स्थूलानामविभाग-स्वभावः कारणात्मा यो राशिः, तस्य स्फारः नाम स्फुरणकर्तृता, तत्तदामर्शात्मना स्वभित्तौ विश्वरूपतावविभासयिषा इति ।

१७४ मन्त्राणां वीर्यभूतस्य महामन्त्रस्य, पूर्णाहन्तायाः ।

१७५ आदिक्षान्तपञ्चाशद्वर्णरूपेण ।

१७६ परप्रमात्रवियुक्तत्वात् तदनतिरिक्ता अक्षुब्धैव पराशक्तिः पशुभिः सर्वमन्त्रविद्यानां योनित्वेन 'अज्ञाता मातृका' इत्युक्ता । क्षुब्धा तु बीजयोनिषु परस्परसंघट्टात्मलोलीभावात् नादि-फान्तरूपा मालिनी इति-संज्ञा, मलते विश्वमन्तर्दर्पणवत् धत्ते इति, विश्वस्वरूपिणी इत्यर्थः ।

१७७ अनुसंधानं विमर्शनम् ।

१७८ चैतन्याख्यातिमयम्, आणवमलस्वरूपमित्यर्थः ।

१७९ शम्भौ प्रकाशरूपे भवः शाम्भवः, तत आगत इति वा ।

१८० शक्तिमत्ता स्वातन्त्र्यसारता ।

द्वितीय उन्मेषे

१ परा संविच्छक्ति पूर्णाहन्ता, या विश्वस्फुरणकर्तृतारूपा ।

२ 'मनु अवबोधने' 'त्रै पालने' इत्येताभ्यां निरुक्ततया निर्वचनीयत्वेन निर्णीततया उच्यते ।

३ मन्त्राधिदेवताभिः सह प्राप्तैक्यम् ।

४ पूर्णाहविमर्शनात्मिका संविच्छक्तिः ।

५ वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात् मन्त्रो मन्त्रदेवता । एवं मन्त्रि-मन्त्रदेवतासु आराध्याराधकभावेन पृथग्धीः सिद्धिं नैति । मननत्राण-धर्मकत्वात् तु मन्त्राः ज्ञानशक्तौ स्थिताः प्राप्तज्ञानशक्त्यात्ममहावीर्याः सर्वसिद्धिदाः प्रतिनियतकार्यसंवादनसमर्था भवन्ति इत्यर्थः ।

६ शिवस्य परमेश्वरस्य अनन्यसाधरणः सर्वज्ञत्वादिगुणो धर्मो विद्यते येषां ते मन्त्राः, मननत्राणरूपाः, शिवादभिन्नस्वरूपा इत्यर्थः ।

७ अनुसंधातुमिच्छा अनुसंधित्सा, तस्याः प्रथम परप्रतिभोन्म-ज्जने यो निरोधः तत्र प्रयतनस्वभावः ।

८ विकर्षयेत् इति द्विकर्मकं क्रियापदम् । बिन्दुः अविभक्तप्रकाश-रूपः । यदुक्तम्

'उदितायां क्रियाशक्तौ सोमसूर्याग्निधामनि ।
अविभागः प्रकाशो यः स बिन्दुः परमो हि नः ॥'

इति ।

९ तज्ज्ञानमेव मन्त्रसद्भावः, मन्त्रवीर्यमित्यर्थः ।

१० उच्चारेण विमर्शरूपेण, न तु स्थान-करणप्रयत्नरूपबीजाक्षरोच्चारेण, तस्याणवोपायपर्यवसायित्वात्, परप्रमातृविश्रांत्यर्थं सहजोद्गमनकर्तृतात्मना विमर्शेन स्फुरति इति ।

११ तदात्मतासमापत्तिः, मंत्रदेवतात्मतायाः समापत्ति । इदमत्र तात्पर्यम् । न्यासादिहेतोः मंत्ररुद्धान्यदेवताकाराया मंत्रोच्चारणावस्थायां साधकचेतसः, स्वयमप्रयत्नेन संपद्यमानं यदभिन्नरूपत्वं, स एव परामर्शक्षमसंविदो ध्यातुः, आराध्यदेवतायाः प्रत्यक्षदर्शनरूपो मुख्य उदयः, न तु व्यतिरेकविभाव्यमानाकारता, इति अनयैव संविदा शिवरूपतापत्तेः 'शिवो भूत्वा शिव यजेत' इत्यस्य विधेः चरितार्थत्वम् ।

१२ वीर्यमित्यर्थः ।

१३ श्रीतन्त्रसद्भावे ।

१४ वक्ष्यमाणागमेन ।

१५ लोला रसना तस्य इदं रसास्वादनं लौल्यं, तदेव अर्थो येषां ते, रसास्वादासक्ताः । उपलक्षणमेतत् शब्दादिविषयचमत्कारनिरता इत्यर्थः ।

१६ पीठिकाबन्धो मूलबन्धः, शास्त्रादौ संक्षेपेण सम्बन्धादिकथनरूपः ।

१७ परतेजः पराहन्ता ।

१८ अनाश्रितशिवादारभ्य स्थूलमेयपर्यन्तम् ।

१९ तत्रस्थमिति मातृकास्थं परं तेजः । अवर्णस्थ इति अनुत्तर-स्थितः ।

२० अनुत्तरशक्तिः स्वस्वातन्त्र्यात् ग्राह्यग्राहकात्मभावजातस्य इयत्तापरिच्छेदनेन स्वरूपगोपनात्मसंकोचावलम्बनात् स्वात्मानं सर्वोद्यततया अवस्थितेः प्रकटं कुर्वाणापि विन्दुस्वरूपिणी । वेत्तीति विन्दुः विदिक्रियायां स्वतन्त्रः प्रमाता, तस्य रूपमविभागः प्रकाशः तत्स्वभावैव, अत एव परा संविद्रूपा सूक्ष्मा प्राणनारूपा, नियता-त्मध्यानपूजादिकात् आचारात् निष्क्रान्ता निराचारा, हृद्विंदुं हृत्पद्म-मण्डलान्त.स्थं, संकुचितात्मताप्राधान्यात् बहीरूपतया भेदभूमावेव प्राप्तप्ररोहं नरात्मकं विन्दुम् अन्तर्वेष्टयित्वा स्वात्मान्तर्लीनं विधाय, सुप्तभुजगाकृतिः, बहिर्भावौन्मुख्यविरहितत्वात् स्वात्ममात्रविश्रान्ता इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम् । विन्दुः परप्रकाशात्मा, स्वातन्त्र्यात् विश्वमवबिभासयिषुः द्वादशान्त-भ्रूमध्यहृदयलक्षणेषु स्थानेषु विश्रान्ति-भेदात् नर-शक्तिशिवात्मको बोध्यः, इच्छाद्यात्मक-शिव-विद्या-आत्मलक्षणरूपतया प्रस्फुरित इत्यर्थः । यदुक्तं

'अत्र प्रकाशमात्र यत्स्थिते धामत्रये सति ।
उक्तं विन्दुतया शास्त्रे शिवविन्दुरसौ मतः ॥'

इति ।

२१ प्रमा-प्रमाण-प्रमेय-प्रमातृभिः सह चतुर्दश महास्वरान् उदरे क्षिप्त्वा स्वात्मसात्कृत्य, विषेण मोहिता इव संभवन्ती स्वात्मानमपि अजानती भवति इत्यर्थः ।

२२ विन्दुरेव तत्तत्परामर्शतामुल्लिलासयिषुः नादात्मकशब्द-रूपतया स्फुरितः, शब्दयति स्वाभेदेन विश्वं परामृशति इति शब्दः, परावाग्रूपो विमर्शः, स एव नदति सर्वेषामेव जीवकलात्वेन स्फुरति इति नादात्मा । यदुक्तम्

'योऽसौ नादात्मकः शब्दः सर्वप्राणिष्ववस्थितः।'
इति।

२६ परैव सूक्ष्मा अमाकलारूपा कुण्डलिनी शक्तिः शिवेन सह परस्परसामरस्यरूपमथ्यमन्थकभावात्मकं संघट्टमासाद्य उत्थिता सती, इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपतामाश्रित्य रौद्रीत्वमुन्मुद्रयन्ती, शृङ्गाटकाकारतामम्बिकात्वमवलम्बमाना, उकारात्मकशशाङ्कशकलाकारतां ज्येष्ठात्वमधितिष्ठन्ती च, शिवविन्दूदितकालाग्निरूपरेफात्मकविन्दुविश्रान्तस्पष्ट-रेखाकारतामाभासयन्ती, इत्यादिवर्णशरीरमुल्लासयति, इति उत्थिता इत्यारभ्य एकैवेत्थमित्यन्तस्य श्लोकपञ्चकस्य तात्पर्यार्थो निरूपितः।

२४ अनुत्तरेच्छोन्मेषरूपा।

२५ सद्योजात-वामदेव-ईशान-तत्पुरुष अघोराख्याः पञ्च मन्त्राः।

२६ परावाग्रूपस्य अहमात्मनः परामर्शस्य हि अनन्यापेक्षं परत्वमिति परावाग्रूपैव परमेश्वरी स्वस्वातन्त्र्यात् बहीरूपतामुल्लिलासयिषुः वाच्यवाचकक्रमानुदयात्, विभागस्य अस्फुटत्वात्, चिज्ज्योतिष एव प्राधान्यात्, द्रष्टृरूपतया पश्यन्तीशब्दव्यपदेश्या। तदनु वाच्यवाचकक्रमस्य आसूत्रितविभागत्वेऽपि स्फुटास्फुटरूपत्वेन बुद्धिमात्रनिष्ठतया दर्शनप्राधान्यात् द्रष्टृदृश्ययोरन्तरालवर्तित्वेन मध्यमापदवाच्या। ततोऽपि स्थानकरणप्रयत्नबलात्, तत्तद्वर्णक्रमोपग्रहात्, विभागस्य स्फुटत्वात्, दृश्यस्यैव प्राधान्यात्, विखरे शरीरे भवत्वात् वैखरीशब्दव्य-पदेश्या। इति विश्वरूपतावभासने पर-सूक्ष्म-स्थूलरूपतया त्रैविध्यम्, इति हृत्स्थेत्यादिश्लोकद्वयस्यायं तात्पर्यार्थो निरूपितः।

२७ तदिति निरावरणचिद्रूपबलमधिष्ठाय मन्त्राः अनुग्रहादौ अधिकारे, देहिनां करणानि इव स्वाधिकारे प्रवर्तन्ते। निवृत्ताधि-काराणां तु तेषाम् आराधकचित्तेन सह स्वस्वभावव्योम्नि संलीनतया मायाकालुष्यराहित्यात् शिवधर्मितासमापत्तिः।

२८ ते प्रतिभादयः समाहितचित्तस्य उत्पद्यमाना उपसर्गाः, तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात्, व्युत्थितचित्तस्य उत्पद्यमानाः सिद्धय इत्यनुमीयते। तत्र योगजधर्मानुगृहीतेभ्यो मनः-श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-जिह्वा-घ्राणेभ्यो यथासंख्यं प्रातिभ-श्रावण-वेदन-आदर्श-आस्वादवार्त्तानि जायन्ते। तत्र प्रातिभात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानम्, श्रावणात् दिव्यशब्दज्ञानम्, वेदनात् दिव्यस्पर्शाधिगमः, आदर्शात् दिव्यरूपदर्शनम्, आस्वादात् दिव्यरससंवित्, वार्त्तात् दिव्यगन्धज्ञानम्। इदमत्र सूत्रभाष्ययोः प्रयोजनम्। व्युत्थितचित्तो हि ताः सिद्धीरभिमन्यते जन्मदुर्गत इव द्रव्यकणिकामपि द्रविणसंभारम्, योगिना तु समाहितचित्तेन उपनताभ्योऽपि ताभ्यो विरक्तव्यम्। अभिसंहित-तापत्रयौत्पत्तिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थः स खलु अयं तत्प्रत्यनीकासु सिद्धिषु विरज्येत इति।

२९ बिन्दुः भ्रूमध्यादौ प्रदेशे ध्यानाभ्यासप्रकर्षप्रवर्धमानोत्तरोत्तरप्रसादः तेजोविशेषः, यो बिन्दुभेदाभ्यासात् धरातत्त्वध्यायिनामभिव्यज्यते। तथा नादो वेगवन्नद्योघनिर्घोषघनोपक्रमः क्रमसूक्ष्मीभावाभिव्यज्यमानमधुमत्त-मधुकरध्वनितानुकारी स्वोच्चरितो ध्वनिविशेषः, यं व्योमतत्त्वाभ्यासिनः शृण्वन्ति। तथारूपं संतमसाद्यावरणेऽपि सति तत्तद्दृश्यवस्त्वाकारदर्शनं, यत् तेजस्तत्त्वे न्यक्षनिक्षप्तमतिभिः निरीक्ष्यते। तथा रसो रसवद्भोग्यवस्तुविरहेऽपि अमृतास्वादो मुखे, यो लोलाग्रलम्बिकादिधारणानिरतैः अप्तत्त्वध्यायिभिरुपलभ्यते। पवनतत्त्वध्यायिना स्पर्शसुखविशेषोऽपि अस्मादेव प्रवर्तते इति द्रष्टव्यम्। उन्मेषाभ्यासयोगिना नात्र संतोषिणा भाव्यम् निरुत्तरपदारोहप्रत्यूहभूतत्वात्।

३० के शिरसि खत्रयं, शक्तिव्यापिनी-समनारूपमाकाशत्रयं भ्रूबिन्दोः प्रभृति यावत् ब्रह्मरन्ध्रं संस्थितम्। तत्र तत् मनः अवष्टभ्य खत्रयेण ऊर्ध्वगमनाय प्रेरयेदिति।

३१ कुलमार्गेण, अक्षकुलद्वारेणेत्यर्थः।

३२ सृष्टिमयं बीजमिति, मन्त्रवीर्यरूपम् अहमिति-बीजम् । मुद्रा, परभैरवीयात्मा ।

३३ व्याप्तिरत्र मुद्रावीर्य-मन्त्रवीर्यस्वरूपा ।

३४ गुर्वादिप्रसिद्धेरित्यर्थः । अन्यत्रापि

'यो गुरुः सः शिवः प्रोक्तो यः शिवः स गुरुः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं नास्ति गुरोरपि शिवस्य च ॥'

इति ।

३५ इह खलु अनाख्यपरामर्शात्मा अनुत्तरः शिवशक्त्यादिप्रतिनियतव्यपदेशासहिष्णुः परप्रकाश एव परं तत्त्वं, स एव च स्वातन्त्र्यात् विश्वमवबिभासयिषुः स्वात्मनि शिवशक्तिरूपतामवभासयति; तस्य शिवलक्षणस्य तत्त्वस्य अव्यभिचरितस्वभावा पूर्णाहन्तात्मा अनुत्तरा कुलस्वरूपा शक्तिरस्तीति । एवं च अकारलक्षणं कुलं शरीरमस्य इति आद्यवर्णोऽभिहितः ।

३६ आकाररूपा ।

३७ इरूपाम्, ईरूपां च । इच्छान्तं तावत् अहं-विमर्श एव प्रथमकलारूप इत्यर्थः ।

३८ उन्मेषदशाम् उकाररूपाम्, ऊनताम् ऊकाररूपाम् ।

३९ यथा विद्युतो विद्योतनं तस्या एव मनाक् आधिक्यम्, तथा सैव इच्छा ऋकारतामापन्ना विद्युदिव, तस्या एव विद्योतनं मनागाधिक्यं च ॠ इति, र-श्रुतिश्च वह्निबीजं तेजोरूपम् । एवं विद्युत्कल्पा एव इच्छा ऌ इति, तस्या विद्योतनकल्पं ॡ इति मनागधिकं, ल-श्रुतिश्च स्थैर्यात्म पृथिवीबीजम् । एवं तेजः-स्थैर्यरूपेण एषणीयेन इच्छाया रञ्जितत्वात् षण्ढस्वराणां चतुर्णां तेजोमात्ररूपे र-श्रुतौ, स्थैर्यरूपे ल-श्रुतौ वा सामर्थ्यं द्वितय एव, नान्यत्र इति ।

४० त्रिकोणबीजम् एकारः, स एव योनिबीजमिति ।

४१ निर्माणशक्त्यङ्गीकाररूपम् ।

४२ ए-ओ इत्येतद्बीजद्वयम् ।

४३ त्रिशूलबीजम् ऐ-औ इत्येवमात्मकमित्यर्थः ।

४४ चिदानन्देच्छाज्ञानक्रिया हि पञ्चशक्तयः वर्णसंनिवेशोल्लासिका इत्यर्थः ।

४५ उक्तचिदादिभ्यः सर्ववर्णमूलभूताभ्य इत्यर्थः ।

४६ व्याकरणादि-शिक्षोक्तक्रमेण प्रमातृभूमौ नियति-कला-विद्या-राग-इत्यादिभिः अन्तरवतिष्ठमानत्वात् अन्तःस्थसंज्ञामुपलभमानान् य-र-ल-व-इत्यादीन् वर्णान् प्रथमकलैव आभासितवती इति भावः ।

४७ अत्रेति ऊष्माक्षरेषु श-ष-स-ह इत्येतेषु ।

४८ मेयरूपं भोग्यम् ।

४९ ह-कलात्मकम् ।

५० वाचकं मन्त्र-वर्ण-पदाध्वरूपं, वाच्यं कलातत्त्व-भुवनाध्व रूपम् ।

५१ अनुत्तरात्मकः ककारः, विसर्गात्मकः सकारः, तत्संघट्टात्मा क्ष-इति कूटवर्णः ।

५२ उट्टङ्कितं सूचितम् । तथा च अयमत्र स्फुटो वर्णनिर्णयः । अ-इति अनुत्तरप्रथमकला अकुलस्वरूपा पूर्णाहन्ता । आ-इति तस्यामेव विश्रान्तिः, अत एव अकर यमेलापनस्वरूपा आनन्दशक्तिः । इ-इति सैव ईशित्री सति स्वात्मविश्रान्तेव, अत एव इकार-द्वितयसंधिरूपता । उ-इति इच्छायां बहिरौन्मुख्ये सति विश्वोन्मेषरूपा ज्ञानशक्तिः । ऊ-इति तस्यां दर्पणनगरवत् अभिन्नायां सत्यां ज्ञेयस्याधिक्यात् संवित्तत्त्वस्य ऊनतावभासितम् ।

ऋ-ॠ इच्छायाः खलु द्विकारायाः शून्यभुवमधिशयानाया ज्ञान-शक्तिसाचिव्येन तेजः—स्पर्शित्वात् र-श्रुत्या विद्युद्वत् विद्योतनवच्च अवभासित्वम् । ऌ ॡ-इति तस्या एव अत्यन्तं शून्यभुवि प्रसरन्त्याः किंचित् ज्ञानशक्तिराहित्येन काष्ठपाषाणरूपतामिव आददानाया ल-श्रुत्या स्थैर्यात्मकत्वेन विद्युद्विद्योतनकल्पमव-भासनम्, अत एव स्वात्ममात्रविश्रान्तित्वेन एषाममृतात्मकत्वम्, बहिरौन्मुख्याभावात् बीजान्तरप्रसवासमर्थत्वेन नपुंसकताव्यपदेशः । ए-इति अनुत्तरानन्दयोरिच्छायां प्रसरतोः अनुत्तरप्राधान्यात् त्रिकोणबीजम्, इच्छाज्ञानक्रियाणां साम्यात् । ऐ-इति तयोरेव इच्छायामीशित्र्यां च अत्यन्तप्रसरणात् दीर्घीभवनं, मात्राधिक्यात् । ओ-इति अनुत्तरानन्दयोः बहिरुल्लसितुमिच्छया ज्ञानशक्तौ विश्वोन्मे-षावस्थायां प्रसरणरूपम् । औ-इति अस्यैव अत्यन्तं दैर्घ्यात् इच्छाज्ञानक्रियाणां स्फुटतया त्रिशूलबीजत्वम् । अं-इति एव-मियत्पर्यन्तस्य विश्वस्य वेदनात्मकत्वेन विन्दुतया प्रथमं शक्ति-मत्परामर्शः । अः-इति पूर्वोक्तस्य अनुत्तरस्यैव आनन्दशक्त्य-विभक्तस्य विसर्गरूपतया शक्तिप्राधान्यपरामर्शः । परमेश्वरस्य शक्तयः पञ्च । तासामेकैकस्याः अपि शक्तेः पञ्चकयोगः । तेन अनुत्तरात् प्रसृतस्य कवर्गस्य, इच्छायाः स्वरूपस्थाया जातस्य चवर्गस्य च अलुप्तलुप्तात्मद्विप्रकाराया इच्छाया उद्भूतस्य टवर्गस्य तवर्गस्य च, उन्मेषात् उत्पन्नस्य पवर्गस्य पञ्चकत्वम् । तत्र अवर्गस्य अधिष्ठात्री ब्राह्मी । कवर्गस्य माहेश्वरी, पृथ्वी—जल—तेजो—वायु—आकाशानि इति भूतपञ्चकस्वभावता च । चवर्गस्य अधिष्ठात्री, गन्ध—रूप—रस—स्पर्श—शब्दाः इति तन्मात्रपञ्चकत्व च । टवर्गस्य अधिष्ठात्री कौमारी, उपस्थ—पायु—पाद—पाणि—वाचः इति कर्मेन्द्रियपञ्चकता च । तवर्गस्य अधिष्ठात्री चामुण्डा, घ्राण—जिह्वा—चक्षुः—त्वक्—श्रोत्राणि इति ज्ञानेन्द्रियपञ्चकत्वं च । पवर्गस्य अधिष्ठात्री चर्चिका, मनो-बुद्धि-अहंकार-प्रकृति-पुरुषतत्त्वानि इति

पञ्चत्वं च । अन्तःस्थानां नियति-राग-कला-विद्यातत्त्वचतुष्क-त्वम् ; मायाकालयोरत्रैव अन्तर्भावः । श-ष-सकाराणामीश्वर-सदाशिव-शक्तित्वम् । ह-इति पूर्वोक्तस्य विसर्गस्यैव स्थूलता । तदेवमनुत्तर-हकारयोः प्रत्याहारे निखिलं वाच्यवाचकमयं षडध्वरूपं विश्वम् अनुत्तर एव विश्राम्यति, इति दर्शयितुम् अनुत्तरात्म-कस्य ककारस्य, सकारस्य च शक्तिमयस्य संघट्टात्मतया कूट-बीजस्य अन्ते प्रदर्शनं कृतमिति वर्णनिर्णयः ।

५३ सा पारमेश्वरी संविन्मात्ररूपा विसर्गशक्तिरेव गर्भीकृत-निखिलविश्वत्वात् कुण्डलिनीशब्दव्यपदेश्या अनच्ककलारूपा वाच्य-वाचकात्मनि अत्र विश्वत्र अविद्याधेः तत्कारणत्वे दूरापास्तत्वात् बीजभूता, तत्त्वेऽपि संविन्निष्ठत्वात् सर्वव्यवस्थितीना जीवभूता, नहि संविदमन्तरेण किंचिदपि स्फुरेदिति भावः । तदेवंविधायाश्च तस्याः सकाशात् अनुत्तरेच्छाज्ञानाख्यं परामर्शत्रयं जातम् ; ततश्च परामर्शत्रयात् उक्तनीत्या निखिलपरामर्शान्तरोदयः ।

५४ एकः इति-शब्दः स्वरूपपरामर्शकः, अपरः प्रकारे तेन, अनुत्तरात् आनन्दो यथा जातः, एवमिच्छातः ईशित्री, उन्मेषा-दूनता, यावत् ककारादि सकारान्तो यस्याः एवं-विधा इकारा-त्मिका वैसर्गिकी कला जाता, निखिलमेव वर्णजातमुदितमित्यर्थः । मकारान्तेति वक्तव्ये ककारादि-इत्यतः-प्रभृति सकारपर्यन्तं व्यञ्जन-रूपत्वं, कवर्गस्य अनुत्तरात् जन्मापि द्योतयितुमुक्तम् । 'अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः' इत्यादिनीत्या कवर्गहकारविसर्जनीयानाम-कारादेव उत्पत्तिः । 'वैसर्गिकी कला' इति सामान्योक्तेः परा-परो हि विसर्जनीयात्मा विसर्गः कटाक्षितः । एतच्च सर्वं विसर्गा-दुत्पन्नं, विसर्ग एव तत्तदामर्शात्मना स्फुरित इत्यर्थः । स एव हि परप्रमात्रेकरूपोऽशेषविश्वक्रोडीकारेण अनुत्तरहकारात्मना प्रस्फु-

रन् अन्तर्बहीरूपतया नर-शक्ति-शिवात्मत माभासयेत्, अत आह 'पञ्चधा स च' इति। चो हेतौ, यतः स विसर्ग एव विन्दुः, विदि-क्रियायां स्वतन्त्रः प्रमाता बहीरूपतया हृदये नररूपतया, बहीरूप-त्वेऽपि अन्तारूपतायामेव विश्रान्तेः, नादे शक्तितया, अन्तारूपतया परमे पदे द्वादशान्ते शिवतया, प्रस्फुरन् पञ्चप्रकारः। अत एव शरीरेऽपि हृदयात् मूर्धान्तं हृत्कण्ठ-ललाट-शक्त्यन्त-द्वादशान्तेषु अर्थात् व्यवस्थितः। एव पञ्चधात्वेऽपि अस्य वस्तुतः त्रैरूप्ये एव पर्यवसानमिति न पूर्वापरव्याहतत्वं किंचिदाशङ्कनीयम्। ननु एक एव असौ कथं हृदादौ वर्तते? इत्यत आह 'व्यापको हि सः' इति। आ इत्यवर्णोंति पद्यद्वयस्यार्थो निर्दिष्टः।

५५ न केवलं मातृकाया एव परमन्त्रवीर्यात्मत्वेन अज्ञाताया नैष्फल्यं, यावत् मननत्राणधर्माणां मन्त्राणामपि इत्याह आदिमेति, तुशब्दः चार्थे। आदिम अनुत्तरः, अन्त्यो हकारः, तेन मन्त्राः अहं-परामर्शरूपादिमान्त्यविहीनाः तद्रूपत्वेन अपरिज्ञायमानाः शरदभ्रवत् स्युः, अकिंचित्करा एव इत्यर्थः। अन्यथा पुनः अहं-परामर्शात्म-परमन्त्रवीर्यात्मत्वेन परिज्ञायमानाः तत्तत्स्वकार्यकारिणो भवेयुः इति तात्पर्यार्थः।

५६ एतत्परिज्ञानमेव गुरोर्मुख्यं लक्षणमित्याह गुरोरिति। एवं-ज्ञानित्वादियोगात् द्योतनस्वभावो विश्वनिर्भरः अहमिव सर्वेषां पूज्यः इति भगवदुक्तिः।

५७ एव-विधो गुरुः न केवलं स्वभावत एव परिस्फुरत्परशक्तिवी-र्यात्मनो मन्त्रानेव वेत्ति, यावत् किंचन लौकिकमपि श्लोकादि, इत्याह श्लोकेति। स खलु गुरुः तस्मात् निरतिशयज्ञानयोगात् सर्वं यत्किं-चन बाह्यं श्लोकादि तथा अहं-परामर्शत्वेन परामृशन्, मन्त्रत्वेनैव सर्ववेत्तृत्वात्मकमनन-संसार्यनुग्रहात्मक-त्राणरूपकार्यकारितया साक्षा-त्करोति, यतः तदपि आद्यमान्त्ययुतम् अहंपरामर्शरूपमेव इत्यर्थः

नहि प्रकाशात्मपरप्रमातृरूपतामन्तरेण किंचिदपि स्फुरेदिति भावः।

५८ मातृकातत्त्वपरिज्ञानवतामेव योगिनाम् इयं शक्तिः भुक्तिमुक्तिलक्षणां सिद्धिं यच्छेत्, अन्यथा तत्तद्वाचकानुवेधद्वारेण हर्षशोकादिरूपतामादधाना बन्धकारिणी एव पशूनाम्, इति भुक्तिमुक्तिलक्षणफलायोगात् निष्फलैव भवेदिति पिण्डार्थः।

५९ महाशून्यस्य, शून्यातिशून्यपदस्य आ समन्तात् लयो यत्र परतत्त्वात्मनि वह्नौ, तत्र भूतेन्द्रिय-विषय-भुवन-तत्त्वादिरूपं जगत् तद्विभागकल्पनाहेतुना मनसा सह, चेतना विश्वानुसंधात्री शक्तिरेव स्रुक् तया, हूयते यत् स होमः, अग्नौ हविर्दानमित्यर्थः। 'चितिः स्रुक् चित्तमाज्यम्' इत्यादि श्रुतेः।

६० स्वात्मार्थानुकूल्यस्य आश्रयभूतेषु प्रिय-पुत्रादि-रूपेषु धर्मिषु स्थितानां प्रियत्वादिधर्मरूपाणामङ्गानां भक्षणात्, तदहन्तादिप्रशमनात् योगी प्रत्ययसृष्टिं भुङ्क्ते इत्यर्थः।

६१ सर्वान् इन्द्रियव्यापारान्, मानसान्, मुखनासिकानिर्गमनादीन् वायवीयान् व्यापारान् च आत्मनो मनसः संयमहेतौ योगनाम्नि ऐकाग्र्यवह्नौ सम्यक् ज्ञानपरिदीपिते निवेशयन्ति, गृह्यमाणं विषयं संकल्प्यमानं वा तदेकाग्रतयैव परित्यक्तान्यव्यापारतया बुद्ध्या गृह्णन्ति इति तात्पर्यम्।

६२ उक्तार्थविषये अर्थान्तरमादिशति।

६३ द्वादशोत्तरशतभूमिकासु एकतमस्यां भूमिकायां समाहितमनसो योगिनो या विश्वभरितात्म-भैरवावस्था सा तृप्तिरित्यर्थः।

६४ शाम्भव-शाक्ताणवाख्योपायत्रयस्य भिन्नतया निर्दिष्टत्वात् इयत्संख्याक-भूमिकाप्रत्ययात्मिका।

६५ असंकुचितस्वातन्त्र्यशक्तिरित्यर्थः।

६६ विनायकाः तत्तद्दिव्यगण-दिव्यभोगभूमिकाद्यधिष्ठातारः परसिद्धिविघ्नोद्युक्ताः, ऋतम्भराप्रज्ञावतो ब्राह्मणस्य सत्त्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते । भो इहास्यतां, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कान्ता, रसायनमिदं जरामृत्यू बाधते, वैहायसमिदं यानं, अमी कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धा महर्षयः, उत्तमा अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी, वज्रोपमः कायः, स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता, प्रतिपद्यतामिदमक्षय्यमजरममरस्थानं देवानां प्रियम्, इति पातञ्जलदर्शनोक्तप्रकारेण सविनयादरपूर्वं दिव्यवस्तुगुणानुकीर्तनतत्प्रदर्शनेन योगिनमनित्यभोगेषु प्रलोभयन्ते । तस्मात् परसिद्धिप्राप्तौ प्रत्यूहभूतत्वात् भोगेभ्यो विरज्येतेति भावः ।

६७ एकस्य स्वतन्त्रपरमेशितुः ममैव इदं विश्वम्-इति विश्वभरितसंवित्स्वरूपसमाधानपरित्यागेन योगिनः पदद्वये प्रसरद्दृक्क्रियात्मकतया विचित्रभ्रमदानसमर्थं नानाभाववैचित्र्यनिर्माणं पशोरिव दुर्निवारप्रसरमस्ति, नीलसुखादिसृष्ट्यैव अयं स्वायत्तीक्रियते इत्यर्थः । समाहितचेतसस्तु तत्र ज्ञानज्ञेयात्मभावेन स्फुरन्ती पारमेश्वरी शक्तिः चिन्मयस्वरूपावरणप्रतिबन्धाय न प्रगल्भते इति भावः ।

६८ शाक्ततत्त्वस्य स्वरूपाविर्भावाय सततमुद्युञ्जानो जागरावस्थायामेव निरावरणचिद्रसघनभैरवपरमार्थसत्तां संवेदयते इति ।

६९ दृढैकाग्र्येण विमर्शनविषयीकुर्वन् ।

७० भेदमयप्रपञ्चदर्शनस्य निमज्जने क उपाय इति प्रसंगेन ।

तृतीय उन्मेषे :—

१ आणवोपायो नाम पाशवव्यापारः। यदा तु असौ विकल्पः स्वसंस्कारार्थमुपायान्तरमपेक्षते, तदा बुद्धिप्राणादिकान् परिमितरूपान् उपायत्वेन गृह्णन् अणुत्वं प्राप्त आणवं ज्ञानमाविर्भावयति। तत् हि चित्तविश्रान्त्यात्मकम्। यदुक्तम्

'पूर्वं विसृज्य सकलं कर्तव्यं शून्यतानले।
चित्तविश्रान्तिसंज्ञोऽयमाणवः परिकीर्तितः॥'

२ तदिति तेषां विषयाणां निश्चयाभिमानविकल्पाः।

३ अत सातत्यगमने इति पाठात्।

४ प्रकाशचाञ्चल्यावरणादीनां सत्त्वादिगुणकार्याणां वृत्त्याश्रयेण, प्रकाशो बुद्धिव्यापारः, चाञ्चल्यं मनसः, आवरणमहंकृतेः।

५ नहि वस्तुतो नित्यविभुबुद्धस्वरूपस्य आत्मनः क्वचित् देशाद्यन्तरे गतिरित्यर्थः।

६ अध्यवसायो निश्चयः, आदिना विकल्पनाभिमानादि गृह्यते।

७ तन्मात्राणि स्थूलभूतकारणभावेन ईश्वरेच्छयैव अवभासिताः सूक्ष्माः शब्दादयः, तेषामुदयः स्थूलशरीरभावपरिणताकाशाद्यात्मना अभिव्यक्तिः, तथा च यद्यत् नाड्यादि सुषिरं तदाकाशं शब्दतन्मात्रोदयः। यद्यत् सक्रियं प्राणादि स वायुः स्पर्शतन्मात्रोदयः। यद्यत् उष्णभास्वरादिरूपमग्न्यादि तत्तेजो रूपतन्मात्रोदयः। यद्यत् द्रवरूपं रुधिरादि ता आपः रसतन्मात्रोदयः। यद्यत् कठिनं मांसास्थिस्नाय्वादि सा पृथिवी गन्धतन्मात्रोदयः इति तन्मात्रोदयो रूपमाकारो यस्य तेन, मनोऽहंबुद्धिवर्तिना अनुभूयमानस्य आत्मलाभोऽनुभवश्च अन्तःकरणनिविष्टः, इति मनसि रजोगुणोदये, अहंकारे तमोगुणोदये, बुद्धौ च सत्त्वगुणोदयरूपायां वृत्तिर्वर्तनं यस्य तादृशेन, पुर्यां सूक्ष्मशरीरे तन्मात्रपञ्चकं गुणत्रयमिति स्थूलशरीरकारणभूतमष्टक यत्

संनिविष्टं तन्मुख्यं पुर्यष्टकं, तत्कार्यत्वात् स्थूलमपि शरीरं, तेन संरुद्धः तावन्मात्रमेव आत्मत्वेनाभिमन्यमानो विस्मृतसर्वात्मकत्वादि-स्वसामर्थ्यवशात् बद्धः, अत एव परवशः सर्वशक्तिस्वभावव्यतिरिक्त-कारणान्तराधीनसकलसमीहितार्थसिद्धत्वात् अस्वतन्त्रः सन्, भोगं मायाभासितानादिनिजकर्मोपचित-वासनानुगुण- सुखादिसंवेदनात्मक-तया पर्यवसितं स्वविषयमात्रं पुर्यष्टकोद्भूतं देहबन्धे भोगनिर्वृत्तेः हेतुतः प्रत्ययोद्भवं नियतस्वविषयज्ञानोत्पादरूपं यतः अयं पशुर्भुङ्क्ते अनुभवति स्वविषयमात्रभोक्तृताभिमानप्रत्ययोत्पादस्य भोगसद्भावात् अतः तस्य स्थूलसूक्ष्मात्मपुर्यष्टकस्य विद्यमानत्वात् अप्रबोधे सति अनुच्छेदात् संसरेत् अनवरतं नानाशरीरभोगवासना-कर्मचक्रभ्रममनु-भवेत् आ प्रबोधप्रत्युदयात् ।

८ अतो हेतोः अस्य पशोः संसृतिक्षयस्य कारणमिति वैयधि-करण्येन षष्ठ्यौ व्याख्येये ।

९ एतदिति भोक्तृत्वाभिमानात्मसंसृतिकारणस्य निराकरणाय ।

१० ज्ञान इति, नीलाद्युपलम्भाध्यवसायादिपदे ज्ञानी प्रकाशात्मा आत्मैव प्रस्फुरति, अनयोः ज्ञानिज्ञानयोरेकस्वभावात् । यदुक्तम्

'प्रकाशमानं न पृथक् प्रकाशात्
स च प्रकाशो न पृथग्विमर्शात् ।
नान्यो विमर्शोऽहमिति-स्वरूपाद्
अहंस्वरूपोऽस्मि चिदेकरूपः ॥' इति ।

पुनश्च । 'प्रकाशमाने परमार्थभानौ
नश्यत्यविद्यातिमिरे समस्ते ।
तदा बुधा निर्मलदृष्टयोऽपि
किंचिन्न पश्यन्ति भवप्रपञ्चम् ॥' इति ।

'ज्ञानं न भवतो भिन्नं ज्ञेयं ज्ञानात्पृथङ् नहि ।
अतो न त्वितरत्किंचित्तस्मात्भेदो न वास्तवः ॥' इति च ।

११ परमार्थस्वरूपस्य अप्रथनस्वभावः ।

१२ कलया किंचित्कर्तृत्वलक्षणेन कलातत्त्वेन उद्गलितमपूर्णतां प्राप्तं चैतन्यं सर्वकर्तृत्वलक्षणं यस्य सः । विद्यया अल्पज्ञतात्मकेन विद्यातत्त्वेन दर्शिताः कमनीयतया प्रमेयभूमिकां नीता गोचरा इन्द्रियार्थाः । रागेण रागतत्त्वेन रञ्जितो विषयेषु साभिलाषीकृत आत्मा यस्य । तस्य पशोः दरात्मको मिताहन्तात्ममायीयमलस्वरूपो बन्धः । तदाश्रयेति मायीयबन्धाश्रयः शुभाशुभकर्मवासनास्वभावः । तत्रैव उभयरूपे मले, असौ बध्यते इत्यर्थः ।

१३ अप्रबुद्धा परमेश्वरपरानुग्रहविरहात् अविगलितगाढाज्ञाननिद्रा धीः येषां तान्, गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दाः स्वस्मिन् परमात्मनि सामान्यस्पन्दमात्रकर्मके स्थितिः निर्विकल्पप्रतिपत्तिप्रभवा सुस्थिरा प्रतिष्ठा, तस्य स्थगने सद्य एव आच्छादने गृहीतोद्योगाः, प्रतिपक्षभूतस्य प्रबोधस्य अभावात् लब्धप्रसरत्वात् एवमुपचरिताः, दारुणे दुर्लङ्घ्ये जन्मादिप्रबन्धमार्गे पातयन्ति इत्युत्तरेणान्वयः । अयमाशयः, यथा कांश्चित् राजादीन् प्रमादित्वाद्यवस्थासत्त्वात् सदपि सैन्यादिस्वसामर्थ्यं सत्त्वेन अप्रतिपद्यमानान् अन्तरप्रेक्षिणो विपक्षाः स्वपदव्यपरोपणबद्धाभियोगा महति व्यसने पातयन्ति आ स्वसामर्थ्यसद्भावप्रतिपत्तेः । एवमप्रबुद्धस्य सर्वकर्तृत्वादिलक्षणं निजं महिमानं सामान्यस्पन्दरूपं विद्यमानमपि अप्रतिबुध्यमानस्य सर्वकार्यपरतन्त्रं देहादिसर्गमेव आत्मत्वेन अवगच्छतः एते लब्धप्रसराः सुखितोऽहमित्यादयो गुणप्रधानाः प्रत्ययप्रवाहाः सत्ये स्वात्मनि स्थितिं व्यवधाय संसारमेव आसादयन्ति आ प्रबोधप्राप्तेः, इति प्रबुद्धा एव अस्योपदेशस्य विषया न अप्रबुद्धाः ।

१४ एतदिति मायाबन्धनिवृत्त्यै ।

१५ यथा उपनिषदि 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्याः पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वम्' इति यथाक्रमं यथास्वकारणमुत्पद्यन्ते। एवं व्युत्क्रमं तत्त्वानां पृथिव्यादिशिवान्तानां स्वकारणे लयो भाव्यते आरोहण-क्रमेण।

१६ निजापसव्यपादांगुष्ठात् भावनया उत्थापितेन कालाग्नि-रुद्रेण रचितवपुःप्लोषणादियुक्तिः।

१७ भेद-भेदाभेद-अभेदस्थित्या वा भुवन-तत्त्व-कलाध्वस्थित्या, अन्त इति भावनावसाने निर्विकल्पपदविश्रान्तिः। ध्यानाख्योऽयमाण-वोपायः।

१८ दक्षपादाङ्गुष्ठात्, पुरमिति शरीरम्, आभासः परिमित-प्रमेयादिज्ञानम्।

१६ उच्चारः स्थूलसूक्ष्मोभयरूपेण प्राणव्यापारः, करणं देहसं-निवेशविशेषात्मा मुद्रादिव्यापारः, ध्यानं बुद्धिव्यापारः, यदेतत् सर्वतत्त्वान्तर्भूतं स्वप्रकाशं परतत्त्वं तस्यैव निजहृदयबोधे विभावनम्, वर्णः सूक्ष्मप्राणोच्चारे स्फुरन् अव्यक्तानुकृतिप्रायो ध्वनिः सृष्टिसंहार-बीजात्मा, स्थानं त्रिकोणकन्दहृदादि, एतदभ्यासात् परसंवित्तिलाभो भवति।

२० विकल्पसंस्कारेण स्फुटतमविकल्पोन्मुखप्रेक्षिणि चित्तसंबोध-लक्षणे शाक्तोपाये चित्तविश्रान्तिलक्षणस्य आणवोपायस्य पर्यवसा-नम्, इत्यर्थः।

२१ अप्राप्तस्य प्राप्तिर्नाम योगः, प्राप्तस्य परिरक्षणं नाम क्षेमः।

२२ पूरकादिपरिशीलनेन बाह्यान्तरप्रसरद्रूपतापरिवर्जं संमे-लनम्।

२३ चिरकालं कुम्भकाभ्यसनेन सर्वनाडीषु विसरणः प्राणवायुरुदाने विलीयते तद्वाहित्वात् तासां नाडिसंहार इत्युपचर्यते इत्यर्थः।

२४ सव्येन दक्षनासापथेन रेचकं कुर्यात्, अपसव्येन वामेन पूयेत वायुपूरणं कुर्यात्, एवमनवरतं क्रियमाणमेतत् नाडीनां मोक्षमार्गपथस्य वा मध्यधाम्न. शोधनं मारुतप्रशमनं भवति।

२५ प्राणायाम इति, प्राणस्य यथास्थितवाहविजयेन स्वायत्ततानयनम्। एते त्रयः प्राणायामाः सर्वसाधारण्येन नासिकापथे क्रमेण निर्वर्त्यमानाः साधारणा बाह्याश्चेत्यर्थः।

२६ मध्यपथेन अत्र रेचनं द्वादशान्ते, पूरणं हृदि, निष्कम्पं कुम्भकमिति निरायासं प्रशान्तकुम्भकमित्यर्थं, कार्या इति निर्वर्तनीया भवन्ति।

२७ पाददेशे तिर्यग्गतेः, नाभौ जाठराग्नेः, कण्ठे स्थितिपदे धरण्याः, घण्टिकायां रसस्य, ब्रह्मरन्ध्रे च व्योम्नः सद्भावात् तथैव च धारणा उक्ताः। अत्र च वर्णमण्डललाञ्छनाक्षरात्मकत्व धारणाध्येयम्, प्रथमं कण्ठे पार्थिवीं धारणां बद्ध्वा हृदयात् उद्घातपञ्चकेन पञ्चगुण पार्थिव तत्त्वं भिन्द्यात्। ततोऽनेनैव क्रमेण हृदयादेव चतुर्भिरुद्घातैः चतुर्गुणमप्तत्त्वं, ततो हृदयादेव नाभिक्षेत्रे त्रिभिः त्रिगुणामग्निम्, अनन्तरं हृदयादेव द्वाभ्यां पादाङ्गुष्ठगतं द्विगुण वायुं, ततोऽपि अङ्गुष्ठात् संकोचयुक्त्या प्राणशक्तिमूर्ध्वमुद्बोध्य हृदयादेव एकोद्घातयुक्त्या शरवत् ब्रह्मरन्ध्रस्थमेकगुणं व्योमग्रन्थि भित्त्वा, द्वादशान्ते सर्वाः सिद्धयो भवन्ति।

२८ निष्कम्पकुम्भकानन्तरं शनैः शनैः हृदयादधः संचारयुक्त्या प्राणं नाभ्यामेव नियम्येत्यर्थात् तथा इन्द्रियगोचरात् तत्प्रत्याहारयुक्त्या नाभ्यामेव मनो नियम्य, मनोनियमपूर्वकं प्राणं नाभौ नियच्छतो योगिनः सुप्रशान्तः प्राणायामो भवति, तदनु निरुद्धवायुप्रकोपहरणाय नाभितो वामनासापुटेन मन्दं मन्दं विरेचयेत इति भावः।

२६ हृत्कण्ठादीनि सर्वाणि, उद्गतं मनो यस्मात् उन्मना तत्पर्यन्तानि स्थानानि, पूर्वोक्तलक्षणैः पञ्चप्राणाधिकारोक्तैः भित्त्वा, अथ एतत्सर्वं त्यक्त्वा स्वच्छन्दतामेति गाढगाढोन्मनापदविश्रान्ति-प्रकर्षात् तुर्यातीतदशालाभात् चिदानन्दघनपरभैरवसमावेशमनुभवति योगीन्द्र इत्यर्थः ।

३० स्वकारणे लयभावनया, कालाग्निना दग्धदेहादिभावनया वा देहशोधनमभिहितमस्ति ।

३१ आदिपदेन ध्यानसमाधी ग्राह्यौ ।

३२ अनन्योन्मुखप्रेक्षित्वात्मस्वातन्त्र्यशक्तिसमवेतो भगवान् वि-श्वोदयविलयादिक्रीडनशीलो द्योतनादिसतत्त्वश्च देवः चिद्घनः परमेश्वर एव स्वयं स्वेच्छयेव, न तु प्रयोजनान्तरापेक्षया, तत्तद्द्रष्टृ-क्षेत्रज्ञाद्यनन्तप्रमातृरूपवैचित्र्येण भवनशीलः स्फुरन् मायाप्रमातृतां समुल्लास्य विस्मृतस्वतन्त्रचिद्घनस्वभावो विचित्रपशु-पक्षि-नृ-सरीसृ-पादिजन्मना संस्कारेण वासनया वर्जितः, स्वायत्तीकृत्य अस्वतन्त्रतां प्रापितः, अत एव मोहितो भिन्नवेद्यप्रथात्ममायीयपाशेन मलिनितः, सर्वजन्तूनां शिवप्रकाशमन्तरेण सत्तास्फुरत्तानुपपत्तेः प्रत्यक्षं चित्प्रका-शस्वभावं स्वात्मानं न पश्यति, न च परामृशति, इति वाक्यार्थः ।

३३ उदानरूपं ज्ञानशक्तिरूपम्, उदानस्य प्राणीयभावनिमज्जनेन चिद्व्याप्त्युन्मज्जनात् ज्ञानशक्तिरूपत्वम् । न च भ्रमितव्यं, बुद्ध्यभावे कथं ज्ञानम् ? इति. तस्य सदोदितत्वात् । यदाहुः 'अख्यात्युल्लसि-तेषु भिन्नेषु भावेषु बुद्धिरुच्यते अभेदे चिन्मये बोध' इति । श्रीसोमा-नन्दपादा अपि

बुद्धिं विना कथं बोधः सा बुद्धिः प्रकृतेः प्रजा ।
न च तस्य तया योग इति केदपरस्थितौ ॥
सा बुद्धिर्यत्पुनः सूक्ष्मं सर्वदिक्कं व्यवस्थितम् ।
ज्ञानं बोधमयं तस्य शिवस्य सहजं सदा ॥

इति । ता ज्ञानशक्तिम् उन्मिषत्स्फुरत्तारूपां संविदमालम्ब्य तत्स्थमेव आसनं योगी लभते, निजज्ञानशक्त्यासीनः चिन्महेशरूपो भवति ।

३४ प्राणापानसमानेषु यः स्थूलो रेचकपूरकादिस्वभावः तं त्यक्त्वा, अथेति, एतत्स्थूलप्राणायामानन्तरभाविनं सूक्ष्मम्, आन्तरं मध्यपथेन रेचनाचमनादिरूपं च तमुज्झित्वा यस्मात् सूक्ष्ममपि अतीतं, परमम् अप्राणाद्यचित्स्फुरत्तात्म स्पन्दनं लभ्यते तस्मात् तदेव परं स्पन्दनं यत् स एव स्थूलसूक्ष्मभेदभाजां प्राणानाम्, आयामः प्रशमितप्राधान्यावभासात्मा नियमः, निर्दिष्ट उत्कृष्टतया निरूपितः । यस्मादिति यं प्राणायाममासाद्य न पुनः च्यवते चित्प्रमातृमयतां न कदाचित् जहातीति ।

३५ शब्दस्पर्शादीनां गुणानां सत्त्वादिरूपाणां या काचित् वृत्तिदशा चेतसा संविदा अनुभूयते, तामनादरेण अपहस्त्य, स्वचेतसा अविकल्पसंवित्परामर्शनेनैव परचिद्धामप्रवेशः, हि इति यस्मात् भूमेः प्रसृतस्य चित्तस्य तत्प्रतीपप्रापणात्मा प्रत्याहारः, अतश्च भवपाशानां निकृन्तकः इत्यर्थः ।

३६ बुद्धेः सत्त्वादिगुणान् समावेशेन प्रशमय्य, निर्ध्येयं ध्येयेभ्यो नियत्याकृत्यादिरूपेभ्यो निष्क्रान्तं, निष्क्रान्तानि च तानि यस्मात् तं, विभुं व्यापकमव्ययं नित्यं, स्वसंवेद्यं स्वप्रकाशं, ध्येय ध्यानार्हम् । अथ च अध्येयम् अध्येतव्यं विमृष्टव्यं स्मर्तव्यं च, अर्थात् चिदानन्दघनं परमेश्वरं ध्यात्वा विमृश्य तत्त्वज्ञाः तद्विमर्शात्मैव ध्यानम् अविच्छिन्नेन पारम्पर्येण जानन्ति, च एवार्थे ।

३७ येन योगिना सर्वदा परमात्मतत्त्वं चैतन्यं समावेशेन अवलम्ब्यते, तस्य या धारणा चैतन्यविमर्शनात्मा वृत्तिः सा भवबन्धविनाशे हेतुः धारणा अन्यधारणावैलक्ष्येण विनिर्दिष्टा । अथ च यया

चिद्घनानन्दपरमात्मप्रकाशोपचयो भूयिष्ठो भवति सा धारणा, न तु भूतानामधिकरणेषु तत्तत्त्र्यस्रचतुरस्रादिस्वरूपानुभवनम् ।

३८ ग्राह्य-ग्राहकयुगलरूपतया स्थितेषु भावेषु सर्वमिदमहमेव इत्यहन्तेदन्तासामानाधिकरण्यात्मक-शुद्धविद्योत्थाध्यवसायरूपः समाधिः ।

३९ ध्यानौपयिकस्य आणवसमाधानस्य शुद्धविकल्पोपाये शाक्ते परिविश्रमणात् इत्यर्थः ।

४० एकादशविधो मान्त्रो ध्वनिः, यथा अकारः उकारो मकारो बिन्दुः अर्धचन्द्रो निरोधी नादो नादान्तः शक्तिः व्यापिनी समना इति, एतदवधेः सकारणषट्कस्य भेदप्रथात्मतया पाशजालकल्पस्य हेयता, अत ऊर्ध्वम् अभेदविमर्शात्मतया उपादेयता । वरारोह इति वर उत्कृष्ट आरोहः शक्तिद्वादशान्ते विश्रमणं यस्याः तत्संबुद्धिः ।

४१ पाशानां समनान्तानाम् अवलोकनम् आत्मत्वेन अभिमननम्, स्वरूपं पाशोत्तीर्णचिन्मात्रत्वं यत्, एतावत्पर्यन्ता आत्मव्याप्तिः ।

४२ ये सर्वज्ञत्व-सर्वकर्तृत्वादिरूपा गुणा धर्माः परमोपादेयत्वेन अर्थ्यमानत्वात् अर्थाः, तान् व्यापकान् अशेषमन्तरभेदेन क्रोडीकुर्वतो यदा स्वान् भावयेत् तदा तद्भावनापरिनिष्पत्तिः आत्मनः शिवव्याप्तिः, सा च भावकस्य चैतन्ये हेतुरूपिणी प्रयोजिकाः, तत्प्रसादादेव शुद्धात्मनः तद्भावनाप्ररूढेः ।

४३ योजयेत् आत्मानमित्यध्याहारः, सा विद्या, संकल्प इच्छा, सा च ईशितव्यविश्वक्रमासूत्रणात्मत्वात् क्रमतो ज्ञानम् इत्युक्तम् । उन्मनम् उत्क्रान्तम् उत्कर्षं च मनः प्राप्तं यत्र तत् उन्मनम्, युगपत् इति विश्वस्य आसूत्रणावभासननिर्माणाद्यनन्तशाखाशतभिन्नस्यापि

अत्र नित्योदितानन्दघनस्वातन्त्र्यशक्त्याभासात्मत्वेन अवस्थानात्, अत ईदृक् उन्मनं ज्ञानमेव उन्मनाशक्तिः।

४४ तत्रस्थो विद्यास्थोऽसंकुचितपरमशिवरूपं प्रत्यभिजानीयात्।

४५ तस्यां विद्यायाम् एकधाभाव ऐकध्यं तदैकाग्र्यम्।

४६ स्वानुभूतिप्रकाशापेक्षया द्वितीयं शक्तिरूपम्।

४७ यत्र यत्र नीलसुखादौ, अक्षमार्गेण चक्षुरादिसुषिरमार्गेण, विभोः परभैरवस्य आत्मनः चैतन्यं चित्प्रकाशो व्यज्यते स्फुरति, तस्य नीलादेः तन्मात्रधर्मित्वात् चैतन्यव्यतिरेके चेत्यत्वाभावापत्तेः दर्पणमात्रात्मकविचित्रप्रतिबिम्बवत् चैतन्यमात्रस्वभावत्वं विमृश्य विश्वभित्तिभूताया चितावेव यो लीयते तस्य परभैरवतैव, यथा घनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमण्डलं जातं तथा चिदेव हि आश्यानीभूता जगदात्मना भाति इत्याम्नायः।

४८ आदिना स्वप्नसुषुप्ते ग्राह्ये। इच्छादिशक्तिविजृम्भणपूर्वं निरुपादानहेतुनिचय नानाभूमीः चिद्भित्तावेव उन्मीलयतीत्यर्थः।

४९ आत्मैव पुर्यष्टकसंबन्धात् वासनारूपैः शुभाशुभैः निबद्धः सन् योनेर्योन्यन्तरं पर्यटन् आत्म-बाह्यात्मनोरन्तः व्यवस्थितत्वात् अन्तरात्मा ज्ञेयः, कोशरक्षितेति स्वस्वरूपपरमात्मत्वरक्षितेत्यर्थः।

५० विसृष्टमशेषं सतां भावानां बीजं मायाप्रकृत्यादि गर्भे यस्य तत्, नाटकपक्षे बीजादिसंज्ञा तच्छास्त्रप्रसिद्धा, संहर्तुं प्रशमयितुं, मुखसंधिना प्रस्तोतुं निर्वहणसंधिना निर्वाहयितुं च भवन्तमृते अन्यः कवि कवयिता कः प्रजापतिश्च क्षमः, न कोऽपि इत्यर्थः।

५१ प्राणपुर्यष्टकनियन्त्रितो जीवः, जीवभावस्य पुर्यष्टकप्राण एव मुख्यत्वात्।

५२ सहजस्वातन्त्र्यशक्तिविस्फुरणात्मा आन्तरेन्द्रियस्पन्दः।

५३ य एष कञ्चुकमात्रशरीरः प्रकृतिलीन आत्मा अयमेव आन्तरसूक्ष्मशरीरारम्भक-तन्मात्रपञ्चक-मनोबुद्धयहंकारात्मकस्य पुर्यष्टकस्य संबन्धात् वासनावलितो योन्यन्तरगामी इत्यर्थः।

५४ अहन्तारसचमत्कारपरिशीलनदार्ढ्यात् 'अहमिदं चमत्करोमि' इति विभागपरिवर्जं स्वात्मानं 'शिवोऽहमस्मि' इति परामृशन् चमत्कुरुते इत्यर्थः।

५५ सात्त्विकरूपस्य अभिनयस्य सिद्धिरित्यन्वयः। सात्त्विकः स्तम्भस्वेद-रोमाञ्चादिरूपः। अभिनयः नटैः नाट्यादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणम्। सात्त्विकेत्युपलक्षणं वाचिक-आङ्गिक-आहार्याणाम्।

५६ स्वातन्त्र्यशक्तिविस्फुरणात्मनः सत्त्वस्य प्राप्तेरित्यर्थः।

५७ 'पुरुषे षोडषकले तामाहुरमृतां कलाम्।'

इत्युक्तस्वरूपा स्वातन्त्र्यशक्तिः, कलयति परामृशति, क्षिपति विसृजति संहरति च, गणयति, जानीते च इत-काली, विश्वस्य अन्तर्बहीरूपतया पालन-पूरणात्मकत्वात् परा-इत्यन्वर्था।

५८ सर्ववेद्योल्लासस्य शिवाभिन्नस्वात्मैक्येन परामर्शनात् जलाग्न्यादीनि तत्त्वानि, भूतानि हिंस्रादिजन्तवः, वर्णाः शब्दराशिशरीरस्थाः नित्यं वशे तिष्ठन्ति।

५९ अवहितस्य योगिनः शरीरान्तरसंक्रान्ति समुत्क्रान्त्यादिषु अपि स्वातन्त्र्याविर्भावात् इत्यर्थः।

६० योगप्रकर्षात् तु नित्यम् आदिमध्यान्तकोटिषु अयं श्रीस्वच्छन्दभैरव एव स्फुरन् स्थित इति यावत्।

६१ अयमाशयः, प्राकृतं जडमपि एतत् बाह्याभ्यन्तरमिन्द्रियचक्रं

प्रवृत्त्यादिचेतनव्यापारसमर्थं यत्संस्पर्शबलात् भवति, तत् तत्त्वमात्मत्वेन स्फुटीकृतं सत्, इन्द्रियचैतन्यापादनस्वातन्त्र्यवत् सर्वविषयस्वातन्त्र्यलाभाय कल्पते एव, अतः परीक्ष्यं. येन अभ्यासदशायामेव आभिव्यज्यमाने स्वातन्त्र्ये परशरीरावेशादिक्रीडा उपपद्यते ।

६२ संहारसृष्टि-प्रमाणप्रमेय-प्राणापान-सूर्यसोमादिशब्दाभिधेया ।

६३ शाक्त-आणवोपाययोः उक्तान् स्फुटतमविकल्पसंस्क्रिया-स्थान-करण-वर्णोच्चारादीन् सर्वान् परिहृत्य 'शिवोऽहमस्मि' इत्यहन्तया परामृशन् ।

६४ विश्वप्रतिबिम्बोपग्रहणे शक्तत्वं स्वच्छता, देशकालाकारवस्तूपादानसामग्रीनिरपेक्षं तत्तद्वस्तुरूपेण अवभासनकारित्वमुच्छलत्ता ।

६५ ऊर्ध्वे द्वादशान्ते, अधः कन्दादौ, मध्यतो मध्ये हृदयादौ, अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वयोः, तत्पुरुष-सद्योजातादिरूपम् ।

६६ नान्तः शरीरेति

'आ मूलात्किरणाभासां सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरात्मिकाम् ।
चिन्तयेत्तां द्विषट्कान्ते शाम्यन्तीं भैरवोदयः ॥'

इति-वत् । न बाह्य इति

'वस्त्वन्तरे वेद्यमाने सर्ववेद्येषु शून्यता ।
तामेव मनसा ध्यायन्विदितेऽपि प्रशाम्यति ॥'

इति-वत् । नाकाश इति

'तेजसा सूर्यदीपादेराकाशे शबलीकृते ।
दृष्टिं निवेश्य तत्रैव स्वात्मरूपं प्रकाशते ॥'

इति-वत् । नाध इति

'कूपादिके महागर्ते स्थित्वोपरि निरीक्षणात् ।

अविकल्पमतेः सम्यक्सद्यश्चित्तलयः स्फुटम् ॥'

इति-वत् ।

६७ न चक्षुर्मीलनमिति

'एवमेव निमील्यादौ नेत्रे कृष्णाभमग्रतः ।
प्रसार्य भैरवं रूपं भावयंस्तन्मयो भवेत् ॥'

इति-वत् । दृष्टिबन्धनम् इति

'निर्वृक्षगिरिभित्त्यादौ देशे दृष्टिं विनिक्षपेत् ।
निलीने मानसे भावे वृत्तिक्षीणः प्रजायते ॥'

इति-वत् । अवलम्ब्यते इत्यवलम्बो, ध्येय आकारः तमिति

'भावे त्यक्ते निरुद्धा चिन्नैव भावान्तरं व्रजेत् ।
तदा तन्मध्यभावेन विकसत्यतिभावना ॥'

इति-वत् । निरालम्बमिति

'उभयोर्भावयोर्ज्ञाने ज्ञात्वा मध्यं समाश्रयेत् ।
युगपच्च द्वयं त्यक्त्वा मध्ये तत्त्वं प्रकाशते ॥'

इति-वत् । सह आलम्बेन वर्तते इति सालम्बं साकारज्ञानम्

'इच्छायामथ वा ज्ञाने जाते चित्तं निवेशयेत् ।
तत्र बुद्ध्यानन्यचेतास्तः स्यादात्मदर्शनम् ॥'

इति-वत् ।

६८ नेन्द्रियाणीति, तत्तद्वारणापटलोक्तनीत्या सर्वं त्यक्त्वा समाधिस्थअकिंचिच्चिन्तकत्वेन स्वस्वरूपविमर्शप्रवणः, तन्मयः आनन्दपदसंलीनः समरसज्ञानमयः ।

६९ या च एवं-भूता दशा, सा शैवी मुक्तावस्था, वेद्योल्लासानामात्यन्तिकानवभासनपदम्, विनिवर्तते इति सांसारिकीं स्थितिमुज्झति इत्यर्थः ।

७० महाप्रकाशात्मनः श्रीस्वतन्त्रनाथस्य स्वच्छन्दभैरवस्यैव स्व-स्वातन्त्र्येण स्थूलाभासतया स्फुरणात्, स एव विचित्रवेद्यस्फूर्त्या उपाधीयते, व्यापकः प्रकाशो हि व्याप्यात्मना स्फुरति, न तु व्याप्यं नाम तस्माद्भिन्नम्, अतः स उपाधिः चित्तत्त्वात् नातिरिच्यते इति भावः।

७१ एतादृशशुद्धस्वातन्त्र्यवशात् नैष तदा पृथगेव लब्धप्रतिष्ठं वस्तु अवैति, अपि तु अज्ञेयमात्मानम् अनियन्त्रितप्रभावतया ज्ञेयीकरोति, भिन्नज्ञेयसापेक्षत्वे ज्ञानकर्तृता म्लायेत् ज्ञातृत्वं हीयते इति तात्पर्यम्।

७२ यथा जलहिमयोः रस-तदाश्यानताभावः, एवं शिव तच्छक्त्यात्मजगतोः चिद्रस-तदाश्यानतासंवेदनात् परशक्तिस्फारपूतहृदयानां पश्चिमं जन्मान्तरं नास्ति, वर्तमाने जीवन्मुक्ततया स्थितस्यापि देहस्य आरब्धकर्मभोगक्षये निवर्तिष्यमाणत्वात्।

७३ द्विविधं शरीरं भूतात्मकं भावात्कं च। तत्र मायाशक्तिवैभवविस्मारिततात्त्विकस्वभावतया वस्तुसंवेदनावसरे स्वरूपापरामर्शमुकुलितसामर्थ्योऽयं जीवः अवच्छिन्नाहंकारास्पदतया शिरःपाण्यादिमच्छरीरत्वेन यत् परामृशति तद् अस्य सृग्र्यादिमयत्वात् भूतात्मकम् यत्तु व्यतिरिक्तं शब्दादिविषयत्वेन परामृशति तत् भावात्मकम्। परमार्थे तु विचार्यमाणे द्वयमेव भिन्नं स्वस्माद् अस्य शरीरं, संवेद्यमानत्वाविशेषात्।

७४ अज्ञानपदेन अपूर्णम्मन्यता-भेदप्रथात्मकम् आणव-मायीयाख्यमलद्वयं ग्राह्यं, तत् कर्मणः सहकारि, उपोद्बलकम् इत्यर्थः।

७५ प्रमेयविकासौन्मुख्यपरिवर्जनमेव विश्वमयानुत्तरशिवमयीकरणम्, प्राक् सृष्टेः विश्वस्य चिद्रसस्वभावैकात्म्येन अवस्थानाद् इत्यर्थः।

७६ स्वनिर्वाणं मोक्षमार्गः पराद्वयमयत्वात्, अत एव परं शुद्धं शुद्धाशुद्धसदाशिवादिपदात् अपि प्रकृष्टम्, गुरूणां परम्परैव पारम्परं परभैरव-तच्छक्ति-सदाशिव-ईशान-अनन्त श्रीकण्ठादिरूपम्, तत आगतम्, विदित्वा अनुभूय, विमुच्येत जीवन्नेव विमुक्तः स्यात्, देहान्ते गत्वा तदैकात्म्यमेति।

७७ तत्त्वत्रयं नर-शक्ति-शिवाख्यम्, शाश्वतमविवर्तं विवर्तवाद इव न असत्यविभक्तान्यरूपोपग्राहि, अचलमपरिणामि, ध्रुव नित्यम्, दिव्येन योगमार्गेण विकल्पहानोन्मिपदविकल्पविमर्शावष्टम्भोपायेन साक्षात्कृत्य पुनर्जन्म नैति।

७८ परतत्त्वधामाधिरूढावपि प्रमाद्यतः पशून् परापरमयशब्द-प्रत्ययोत्पादनेन अविश्रान्तं परस्वरूपावृतौ आधिपत्यभाजो मातृका मोहयन्ति इति तात्पर्यम्।

७९ शक्तिर्विमर्शात्मिका, समवायिनी परप्रमात्रवियुक्तत्वात् तदात्मभूता, तस्याः आद्योच्छलत्तात्मकत्वेन बहिरुल्लिलसिषास्वभाववशात् इच्छात्वप्राप्तिः।

८० इदमेतत्-इत्येवमाकारवतां भावानाम् अनुज्झितसंविदभेदानां कल्पितमायीयशून्यादिप्रमात्रपेक्षया भेदेन ज्ञापनात् ज्ञानशक्तिरुच्यते।

८१ निगूहितस्वस्वरूपावष्टम्भमूलं तत्तद्वैचित्र्यभूमिकाप्रपंचं वितन्वतः परमेश्वरस्य असौ पारमेश्वरी स्वातन्त्र्यशक्तिः तत्तत्प्रमातृ-प्रमेयाद्यनन्ताभासवैचित्र्यकारितया समुच्छलन्ती क्रियाशक्तिरित्युच्यते।

८२ वाच्य-वाचकात्मजगज्जननात् माता।

८३ कूटबीजस्यापि वर्गान्तरात्मतया अभ्युपगमात् नवधात्वम्।

८४ शतार्धेति पञ्चाशच्छक्तिभास्वरा, रुद्राणां पञ्चाशतो वाच्या-

त्मनाम् वाचकत्वेन परिनिष्ठिता ।

८५ ब्रह्माख्यसुषिरस्थे चिद्गगने, संविदन्तःस्था माहेश्वर्याद्या भेदमयज्ञानावभासनप्रावण्यात् घोरतर्यभिधाः पशुमातरो दुरुच्छेद-ब्रह्मग्रन्थ्याश्रयाः पशुजनम् अधः पातयन्तीत्यर्थः । यदुक्तम्

'विषयेष्वेव संलीनानधोऽधः पातयन्त्यणून् ।
रुद्राणून्याः समालिङ्ग्य घोरतर्योऽपराः स्मृताः ॥'

इति ।

'घोरेति पाशजालाख्यं पापयुक्तं भयानकम् ।'

इति च ।

८६ विश्वसृष्ट्याविर्भवनात्मस्य उन्मेषस्य जागरादिदशानाम् आद्यन्तकोटिषु प्रशमात् परिशिष्टस्य व्यापिनः तुर्यप्रकाशस्यैव रसः आस्वाद्यते, अतः सृष्टिरूपोन्मेषोऽपि तदवधानदृढाभ्यासात् तुर्यरस-मयीकार्यः इत्यर्थः ।

८७ हठपाकक्रमः, हठेन क्रमातिक्रमरूपेण सकृदुपदेशाद्यात्मना बलात्कारेण, यः पाकः चिदग्निसात्कारः, तस्य क्रमेण सृष्ट्याद्युपाधीनां विगलनम् , इयं युक्तिः तीव्रतरशक्तिपाताधिकारेण शाम्भवो-पायविशेषानुगुणा इत्यर्थः ।

८८ दलः खड्गकोशः, स यथा खड्गाद्विभिन्नः तद्वत् पृथग-वभासमानमित्यर्थः ।

८९ अत्रेति जागरादिदशासु तैलवत् आसेचने ।

९० स्थूलो रेचकपूरकादिस्वभावः तदनन्तरभावि सूक्ष्मम् आन्तरं मध्यपथेन रेचनाचमनादिरूपम्, तदतीतम् प्राणव्यतिरिक्तपूर्वतन-

चित्स्फुरत्तात्मस्पन्दनम् ।

६१ चेत्यसंकोचौन्मुख्यहानपूर्वमसंकुचितचितिरूपेण इत्यर्थः ।

'तत्संवेदनरूपेण तादात्म्यप्रतिपत्तितः ।'

इति स्पन्दहशा आदौ शिष्यात्मानं स्वात्मनि समरसीकृत्य, समनान्तमतिक्रम्य, शुद्धात्मनि स्थितिं बद्ध्वा, बोधरूपेण अविकल्पसंवित्स्पर्शेनैव उन्मनाशक्त्यनुप्रवेशप्रमुखं शिवे योजयेत् ।

६२ मानसं संकल्पात्मकम्, चेतना बुद्धिः, शक्तिः प्राणाख्या, आत्मा एतदुपहितः परिमितप्रमाताः, एतच्चतुष्टयं यदा परिक्षीणं चिच्चमत्कारतामापन्नं, तदा तत् पूर्वोक्तं भैरवं वपुर्भवति ।

६३ मानसीः विकल्पस्मृत्यादिरूपाः करणं दिव्यकरणाख्यमूर्ध्वरेचकादिमुद्राबन्धनम्, इत्थं शाम्भवोपायसमाविष्टैर्योगिभिः अनुत्तरानन्ददशा अनुभूयते ।

६४ विसर्गधाम्नः चिदर्कबिम्बस्य बहिः विचित्रविश्वपदार्थोल्लिलसिषात्ममरीचिनिचयप्रसारणौन्मुख्यं स्वभावः, प्रत्यवभ्रष्टस्वरूपत्वात् ।

६५ यत्र विश्वे पाशात्मग्रन्थयः स्वात्मसात्क्रियन्ते, तादृशस्य आन्तरस्वरूपस्य आलम्बनबलात् ।

६६ येयं जीवनस्वभावा चिद्रूपस्य स्थितिः, सैव सामान्यस्पन्दरूपा अचेतनप्राणादेः चेतनायमानतासंपादयित्री, अहमिति-विकल्पपरामर्शमयी प्राणादिविशिष्टरूपेण पाञ्चविध्यं भजते, तस्मात् प्राणादिप्रसरणमुपजीव्य वर्तमाना जागरादितुर्यातीता दशा, अन्यथा तुर्यतदतीतयोः व्युत्थानानुपपत्तेः, प्राणवृत्तिसद्भावादेव व्युत्थीयते योगिभिः, अतो हेयासु प्राथमिकीषु तिसृषु अवस्थासु चिदात्मतया संवेद्यम् इति तात्पर्यम् ।

९७ देवानाम् अनाश्रित-सदाशिव-ईश्वर-अनन्तरुद्रादीनाम् । वर्णाश्रमादि विप्रब्रह्मचार्यादि, आदिना श्वपचादि, द्रव्याणां क्षीरमद्यादीनां चिदात्मैक्यतापरामर्शी इत्यर्थः ।

९८ अनाहितसंकोचानामिति अकृतचित्स्वरूपावृतीनाम् ।

९९ अवरप्रसवो भेदप्रथकात्मा मध्यदशायामेव भवति न सर्वत्र ।

१०० चिदानन्दघनस्वस्वरूपामृतरसास्वादने समाधानसंस्कारस्य प्राप्तौ प्रमाद्यतो माहेश्वर्यादिभिः, विघ्नदृभिः सिद्धैश्च अनित्यदिव्यभोगेषु विलोभनात् , तुर्यातीतपदसमावेशाय तेषु रतिः न विधेया इत्यर्थः ।

१०१ मीयन्ते इति मात्राः, रूपादयो विषयाः, पञ्चस्वेव विषयेषु विश्वपदार्थानां परिसमाप्तेः ।

१०२ संधानं रूपज्ञानम्, वाचा पश्यन्त्यादिरूपिण्या, यानि सुखादीनि ।

१०३ कल्पितप्रमात्रपेक्षया भिन्नावभासप्राणितम् इदन्तास्पदम् अवलम्बयता ग्राह्यभावेन स्थितम्, स इति चित्प्रकाशः परमशिवो भावाभावमये विश्वस्मिन् जगति चित्प्रकाशैकात्म्येन प्रकाशमाने अन्वेष्टव्यः प्रत्यभिज्ञेयः। यथा अयं स चिदात्मा प्रकाशो महेश्वर, यत्प्रकाशाभेदेन विश्वमिदं प्रकाशते, प्रकाशबाह्यस्य कस्यापि प्रकाशनानुपपत्तेः यस्तु अयं विश्वप्रकाशात्मा स्वप्रकाशः प्रकाशः प्रकाशते स एवाहमिति तात्पर्यम् ।

१०४ पौनः पुन्येन आवेशसद्भावात् अवहितत्वेन विमृशतः ।

१०५ कुटिलं चलति भोगाभिलाषेण व्युत्थानमेव धावति, न अभीष्टं पदमवष्टभ्नाति यस्मात् ।

१०६ तत इति अध्याहार्यम् पूर्वपद्यसापेक्षत्वात्, ज्ञेय परतत्त्वं, भाव आशयः चिन्त्यतुर्यातीतपदमयः, स्थिगो निश्चलः, पूर्णो निराकाङ्क्षः, समन्ततः सर्वसर्विक्रया, तुः अप्यर्थे ।

१०७ ईदृशस्य महायोगिनो मन एव परतत्त्वेऽन्यभावनावासितं कर्तृ तुर्यातीतपदं ज्ञेयं सर्वत्र चिन्तयत्येव । तदुक्तं महागुरुभि.

'शिवभावनयौषध्या बद्धे मनसि संसृतेः ।

काष्ठकुड्यादिषु क्षिप्ते रसवच्छिवहमता ॥'

इति ।

१०८ इन्द्रियाणि च अर्थश्च ऐन्द्रियिकं प्रयोजनं च विषयोपभोगः, तेषु स्थितो योगिवरो यो निरूप्येत विचार्येत यत्र कुत्रापि नास्य अशिवमस्ति, सर्वस्य अस्य प्रकाशमानतया प्रकाशघनशिवैकात्म्यात् ।

१०९ पुनः पुनः तुर्यपदपरामर्शनदार्ढ्यात् वध्यधाम्नि प्रोच्छलदहन्ताचमत्कृतिप्ररूढेः ।

११० मुखेन्दुरिति-वत् ईषत् न्यूनतया साम्यम् ।

१११ विकल्पहान्या उन्मिषदविकल्पविमर्शावष्टम्भेन शिवमयभावेन तुर्यातीताख्यं पदं भावयेत्, शिवमयभावनाया भैरवस्वरूपसाम्यप्राप्त्यवधित्वात् ।

११२ आगामिसंचितयोः कर्मणोः ज्ञानाग्निना भस्मसाद्भावेऽपि प्रारब्धस्य भोगमन्तरेण नाशयितुमशक्यत्वात् जीवन्मुक्तस्य आ प्रारब्धभोगपरिसमाप्तेः देहस्थितिः, चक्रभ्रमिरिव आ वेगावसानात् न अतिवर्तनीया, देहपाते विदेहमुक्तेः अपुनरावर्तनात् ।

११३ देह-मन्त्र-प्राण-आत्म-शिवपदानाम् औचित्यात् काष्ठ-

अरणि-वह्नि-तच्छिखा-अम्बराणि दृष्टान्तः, तेन अरणिमन्थनयुक्त्या सुप्रदीप्ते प्रज्वालिते वह्नौ सति यथा शिखा ज्वाला दाह्यं दग्ध्वा अम्बरे दृश्यते, तत्र लयात् तदात्मभावं प्राप्ता अवलोक्यते, तद्वद्धि-व्यकरणमन्त्रारणिसमुत्तेजनेन देहे यः प्राणः तस्मिन् सुप्रदीप्ते मध्यो-र्ध्वंयाद्युदानाग्नितामायाति, देहे स्थितो य आत्मा प्रोक्तशुद्धविज्ञान-केवलरूपो वह्निशिखातुल्यः समनान्तं समस्तं देहदारु दग्ध्वा तस्मिन् तुर्यातीते पदे लीयते, निरुपाधि-परमशिवैकात्म्यमेत्येव इत्यर्थः ।

११४ 'अन्तर्लक्ष्यबहिर्दृष्टिः' इत्याद्युक्तनीत्या शांभवीयमुद्रामुद्र-णात् मुद्राधरः, न तु काय-करसंनिवेशपिशेषधारणात् ।

११५ निगूढभैरवीयमुद्राचिह्नितस्य सर्वाः शक्तयः उपसृता आवि-र्भवन्ति । व्यक्तस्थूलमुद्राधृतोऽनुपसरणात् ।

११६ अनुत्तरज्ञानशालित्वात् योगिनो यत्किंचन आलापादि लौ-किकव्यवहृत्यनुसारि तदस्य जपः, अहंपरामर्शसार-स्वात्मदेवताभावना-तात्पर्यात्, नहि प्रकाशात्मपरप्रमातृरूपतां विना किंचिदपि प्रस्फुरेदि-त्यर्थः ।

११७ विश्वपूरणात् परे भावे स्वस्वभावे या भावना, विमर्शना

'अहमेव परो हंसः शिवः परमकारणम् ।'

इत्यादिरूपा भाव्यते संपाद्यते, स जपः, नादोऽकृतकाहंविमर्शात्मा, जप्यो जपनीयो स्वात्मदेवः । यदुक्तम्

'नास्योच्चारयिता कश्चित्प्रतिहन्ता न विद्यते ।
स्वयमुच्चरते देवि प्राणिनामुरसि स्थितः ॥'

इति ।

११८ चर्या, स्वरूपसाक्षात्कारोपायस्थितिः कर्तव्यं वा ।

११९ विश्वरूपो धरण्यादिशिवान्तं षट्त्रिंशत्तत्त्वलक्षणो भेदः ।

१२० डुदाञ् दाने, दो अवखण्डने, दीङ्, रक्षणे, दैप् शोधने, एते अत्र धातवः ।

१२१ योगीन्द्राणां योगिनीसिद्धादीनां दर्शन-स्पर्शन-चरुभोजन-कथन-शास्त्रसंक्रमणादिभिः उपायैः तीव्रशक्तिपातवत्सु अनुग्राह्येषु उपकर्तव्यत्वम् इत्यर्थः । कुलानां देहाक्षभुवनादीनामाचरणम् आचारः सृष्टिसंहाराख्यः तत्र अवहिताः ।

१२२ स्वशक्तिविकासमय विश्वमध्यासीनः

१२३ स्वस्वरूपप्रत्यभिज्ञापकः ।

१२४ सर्वोऽयं मद्विभव इति प्रत्यभिज्ञातस्वात्मैश्वर्यत्वात् ।

१२५ स्वात्मानं प्रत्यभिज्ञापयितुमित्यर्थः ।

१२६ माहेश्वर्यादिशक्तिभिः पारतन्त्र्याधानात् पशुभावमापितः ।

१२७ अश्नोतेरौणादिकसरन्-प्रत्यये, अश्नुते प्रतिशब्दमिष्टार्थ-प्रकाशितया वेदाङ्गानि व्याप्नोतीत्यक्षरम्, तत्सारूप्यात , प्रतिशब्द-मक्षरसमरूपसंगतशब्दैर्निर्वचनं विधेयमित्यर्थः ।

१२८ ऊर्ध्वाधःसृष्टिरूपा ।

१२९ विश्वनिर्माणसामर्थ्यं क्रियाशक्तिरित्यर्थः ।

१३० देवः परमेश्वरो ज्ञानमयः, चिन्मात्रपरमार्थः, तच्च ज्ञानं बहुधा स्वातन्त्र्यात् संकोचमाभास्य नानात्वमाश्रित्य स्थितम्, अतश्च संकोचाभासभाजो ये निगूहितस्वरूपतया नियन्त्रिता आभासिता देवेन तत एव बद्धाः, तेषां नानादर्शनोपासाभिः स्वस्वरूपप्रथाहेतुतया यतो देवः त्राणं, तस्मात् निरुक्तदृशा नेत्रमुच्यते न तु चक्षुर्गोलकतया ।

१३१ नीलसुखादिरूपतया बहिरन्तःप्रकाशमानानां भावानां प्रकाशसारत्वात् तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन पृथक् सत्ता नास्ति

इत्यर्थः ।

१३२ यो यमनुपजीव्य नोपलभ्यते स तस्मात् अव्यतिरेकी, यथा मृदं विना घटः, तस्मात् ज्ञानस्यैव ज्ञेयभावात्मतया परिनिष्ठानिश्चय इत्यर्थः ।

१३३ भावाभावरूपाणां नीलसुखादिभावानां, भावनाबलात् स्वात्मसाक्षात्कारबलात्, उभयोः ज्ञानज्ञेययोः एकतमसांनिध्यविरहे सत्ताया असंभवात् ऐकरूप्याभ्युपगमः ।

१३४ कल्पितशून्यमायीयादिप्रमातृ अपेक्षया विश्वस्य बाह्यतावभासमयी स्थितिः, कल्पितप्रमातृभावनिमज्जने तदपेक्षिविश्वबाह्यतानवभासनात् चिन्मयस्वरूपविश्रान्तिः विलयः, उभयस्य अस्य स्वसंविच्छक्तिमयत्वात्, तदनभ्युपगमे द्वयोरपि अनयोः उपलब्ध्यनुपपत्तेः इति तात्पर्यम् ।

१३५ आलम्बात् वेद्यात् निष्क्रान्त, क्रोडीकृताशेषवेद्यम्; स्वप्रत्ययात्मकं स्वाहन्तात्मम् ।

१३६ वेद्यपरामर्शनौन्मुख्ये तदतिरिक्तस्वात्मविमर्शननिरासोऽन्यथात्वम् ।

१३७ मायोद्भासितदेहाक्षतत्त्वभुवनादिविलयेऽपि सदोदितस्फुरणाधर्मिणः संवित्स्वभावस्य उदयास्तमयाभावात् अविनाशिता, व्यवहारदशायमपि ध्वंसोत्पत्त्योः प्रकाशमानतया तदभिन्नयोः प्रकाशान्तर्विश्रान्त्या उपचर्यमाणत्वम् इत्यर्थः ।

१३८ ग्राह्यग्राहकभावभिन्नयोः भोग्यभोक्तृतयोः मध्ये भोग्यात्ममायाप्रञ्चो भेदनिष्ठो विलीयते उदयते च, भोक्तुः पुनः चिन्मयस्य अकालकलिततया न कथंचित् विलयोदयशङ्का ।

१३९ यथा कश्चित् देवदत्तो गृहाद्यवस्थितः केनापि आहूतो भोः देवदत्त ? इति, स आत्मानमपह्नोतुकामः प्रत्याह नाहमस्मि इति । एवमुक्ते प्रत्युत स्थितोऽहमस्मीति प्रतिपादितं भवति न तु असंनिधानम्, इत्येवंप्रकारोऽप्रबुद्धविषये, तस्मात् अभावसमाध्यवस्थासु कार्याभावात् करणव्यापारविरतिमात्रेण आत्माभावप्रत्ययो भ्रान्तिरेव इत्याशयः ।

१४० अन्तर्मुखस्वरूपविनाशिताया विश्वमनीलमूकप्रायं स्याद् इत्यर्थः ।

१४१ विचित्रस्रक्चन्दनवनितादयः सुखहेतु, द्वेष्योपगमो दुःख-हेतु. ।

१४२ सुखादिहेतूनां चित्प्रकाशान्तर्बुडिततया चमत्करणात् तदभावः ।

१४३ सुखदुःखाद्याश्रयावस्थाद्वयेन विनश्यत्स्वभावेन अस्पृष्टस्य संवित्तत्त्वस्य तदनाकलितत्वात्, सौषुप्तपदस्यापि संवेद्यत्वात् संवेदक-सत्ता तत्र अभ्युपगम्यते, अन्यथा तदौत्तरकालिकस्मृत्यनुपपत्तेः ।

१४४ अज्ञजनस्य घटपटादिविविधविकल्पजालकल्पनामास्थितस्य शिवादितत्त्वानाम् अनुत्तरचिद्घनस्वभावतया अपरामर्शनात् मायी-यमलमलिनतां प्राप्य शुभाशुभकार्ममलसमुत्थदुःखानुभवः । तज्ज्ञस्य तु विश्वत्र भावपटले 'स्वात्मविलसितमिदम्' इति प्रविविञ्चानस्य सह-जसुखाविर्भाव इत्यर्थः ।

१४५ मायापदे शून्यप्रमातृरूपाः प्रलयाकलाः, तेषां प्रलीनकल्पं विश्वं प्रमेयम् स्वौचित्यात्, सकला ब्रह्मादिकीटान्ताः क्षेत्रज्ञा भिन्न-भिन्नप्रायं विश्वं पश्यन्तः, तेषां तथाभूतमेव सर्वतो भिन्नं परिमितं प्रमेयम् । इत्थं प्रमातॄणां यथा-स्वस्वभावं भेदाभास इत्यर्थः ।

१४६ त्रैगुण्यमनेकगुणतोपलक्षणम् । महामन्त्रात्मकपरिपूर्णाहं-भावेन स्वस्वभावपरामर्शने अवहितत्वात् स्वच्छन्दसादृश्यम् ।

१४७ उरगानामीशते तच्छीला इति उरगेशिनः शेषादयः, शापानुग्रहादिकृत्त्वात् सिद्धादीन् प्रति अस्य भयदातृभयहर्तृ त्वम् ।

१४८ विश्ववैचित्र्यनिर्माणशक्तिः ।

१४९ यथाभिमतवस्तूनां बहिरसत्त्वात् अननुभूतानामपि सम्यगु-ल्लेखनात् प्रकाशनाच्च हेतोः यस्यकस्यचित् ब्रह्मादिकीटान्तस्य प्राणिनः उल्लेखनात्मिका क्रियाशक्तिः अवभासनात्मिका ज्ञानश-क्तिश्च स्वाभाविकी इति सिद्ध्यति, तस्मात् कल्पितप्रमातृभूमिकाया-मपि व्यतिरिक्तेश्वरोपक्लृप्तप्राच्यसृष्टिमनुपजीव्यैव यथाभिमतोल्लेख-नादिव्यापारसंभावनाभावात् ज्ञानक्रियालक्षणस्यैश्वर्यस्यैव स्फुटं प्रत्य-भिज्ञेयतावश्यंभावः ।

१५० विमर्शातिशयवशात् सर्वजनैः तन्निर्मितिः द्रष्टुं शक्यते, प्रसिद्धविश्वामित्रादिमुनिरचितनूतनस्वर्गसृष्टिगाथावत् इत्यर्थः ।

१५१ यदा ते योगिनः सुस्फुटं स्वकीयज्ञानक्रियाशक्तिशालिनः, तदा तेषां अभीष्टपदार्थनिर्मितेः दार्ढ्यं दीनता अस्थैर्यं दृढतरं यथा, तथा अदूरमचिराय दारिता खण्डिता भवति, तत्संकल्पस्य च कल्प-तरुवत् चिन्तिताशुदायित्वात् इत्यर्थः ।

१५२ अन्यथा स्वातन्त्र्यसारताविरहे निर्विमर्शस्य संवित्प्रकाशस्य तत्तद्भावजातप्रतिफलिततायामपि स्फटिकादिवत् जाड्यापत्तेः विश्व-व्यवहारविप्रलोपः स्यादित्यर्थः ।

१५३ वनितादिविषयोपभोगेषु विगलितवेद्यान्तरसंवेदनं तुर्यपदमु-द्यदपि पशुजनैः प्रत्यक्षस्त्र्यादिविषयव्यवहितं संवेद्यते, निरावरणं तु

तदवहितैः, एतेन जीवितात्मतुर्यपदेन जीवत्स्वरूपस्य आत्मनः तस्मिन् एव अवहितीकरणमुत्तेजनम् इत्यर्थः ।

१५४ अन्तः पूर्णाहन्तायां स्वानुभवः स्वप्रकाश आनन्द एव रूपं यस्याः सा अकिंचिच्चिन्तनमयी, अवस्थातुः भैरवरूपस्य आत्मनो मम अव्यतिरिक्ता शक्तिरवस्था, भरितोऽशेषविश्वाभेदचमत्कारमय आकारः स्वरूपं यस्याः सा तादृशी, तदेव च तत्त्वतः परमार्थतो विमलं, स्वभित्त्याभासितजगदनाच्छादितं विश्वपूरमशेषावभासकं वपुः स्वरूपं ज्ञेयम् न तु भूतमयम् ।

१५५ व्यक्तस्त्रीसंगमं विना तत्संगमोपजनितानन्दवृत्तिस्मरणेनैव य आनन्दोद्गमः स स्वीयो ब्रह्मानन्दोऽवसेयः । यदुक्तम्

'जायया संपरिष्वक्तो न बाह्यं वेद नान्तरम् ।
निदर्शनं श्रुतिः प्राह मूर्खस्तं मन्यते विधिम् ॥
न सृष्टिर्जायते लिङ्गान्न भगान्नापि रेतसः ।
आनन्दोच्छलिता शक्तिः सृजत्यात्मानमात्मना ॥'

इत्याद्युक्त्या स्त्रीसंगानन्दाविर्भूतायाम् आनन्दशक्तौ समावेशस्य, अन्ते स्त्र्यादिसंपर्काद्यभावेन स्वात्ममात्रनिष्ठं ब्रह्मसंबन्ध्येव भावनीयम्, यद्वा विश्वस्फुरणशक्तिसंगमसंक्षुब्धायां चिच्छक्तौ य आवेशः तस्य अवसाने भवं सुखं स्वरूपस्यैव ।

१५६ लेहनमधरासवास्वादनम्, आमन्थनं प्रधानाङ्गविलोडनम् आलिङ्गनं वा, आकोटनमाघातः, नखक्षतादि वा, इत्याद्युद्दीपनादि-विभावैरुद्दीपितस्य आनन्दस्य अतिशयस्मरणात् उल्लसदानन्दमयः स्वात्मैव विभाव्यः ।

१५७ मिष्टान्नभोजनक्षीरपानादिरसास्वादनात् विजृम्भितानन्दो-

त्कर्षस्य आनन्दभरितावस्थां विभावयतोऽनन्यवृत्तितया अनुत्तर-सुखावाप्तिः।

१५८ गीतमादि येषां वंशवीणाकलरवादीनां विषयाणां चमत्करणेन उपजनितानुपमसुखे समाहितचित्तस्य शाक्तस्पर्शावेशेन ब्रह्मसुखावाप्तिः।

१५९ अतिक्रोधादिना प्रकारत्रयेण दुःखसुखमोहात्मविषयग्रहण-रूपान्तःकरणव्यापारमयेन, तथा धावच्छब्दोपलक्षितेन कर्मेन्द्रियव्या-पारेण च, जाग्रदवस्थाविषयाणि अन्यानि एवं-विधानि प्रकारान्तराणि संग्राह्याणि। इत्थं विचित्रावस्थासु निरालम्बनचित्तवृत्तिः या भूमिका-मधितिष्ठेत् तत्र पदे स्वभावमात्राधारस्य प्रत्यस्तमितसमस्तविशेष-शक्तिचक्रपरमात्मधर्मस्य प्रतिष्ठितस्पन्दस्य उपलब्धिरित्यर्थः।

१६० असंदेहनिर्णयात् प्रबुद्धविषयजिज्ञासाया असंभवात् इत्य-र्थः।

१६१ पौर्वापर्येण प्रोक्तयोरनयोः सूत्रयोः अर्थैक्यतास्वीकरणेपि सामान्यविशिष्टार्थरूपरचनसद्भावात् पौनरुक्त्यविरोधपरिहारः।

१६२ कादाचित्कस्वरूपविश्रान्त्याऽत्मकायां दशायां, विद्युत्प्रका-शमिव क्षणमात्रस्थायिनं तुर्यचमत्कारमासाद्य, आनन्दभरिततया यथा संतोषः, एवं बहिरौन्मुख्येऽपि संततमानन्दमयपरमार्थामृतरसपर्यवसे-कात्, तद्विमर्शानन्दविकसितत्वम् इति तात्पर्यम्।

१६३ सर्वत्र बहिरभिमते वस्तुजाते चिदानन्दघनरसकणिकच्छुरि-ततया परिपूर्णां शिवतां विभावयतो जनस्य अनुत्तरानन्दमयस्वरूप-समावेश इत्यर्थः।

१६४ अनुत्तरानन्दमयीवस्थामित्यर्थः ।

१६५ कञ्चुकैः मायासहितै. कलाविद्यादिभिः ।

१६६ अभिलाषः अपूर्णम्मन्यतात्मा लौलिकारूपः, न तु किंचित् मे स्यात् इति ईदृक् , रागतत्त्वस्य एवमात्मकत्वात् । अत्र तु एतस्मिन् आणवे मले भित्तिभूते अन्यत् मलद्वयमाधेयमस्ति इत्यर्थः ।

१६७ अविद्यावृतस्य पशोः संततप्रसरत्स्वारसिकविकल्पक्षुब्धतया चित्तत्त्वमपरामृशतः पुण्यापुण्यकलङ्कस्पृष्टत्वात् तत्तन्निकृष्टदुष्फलपरिणामः ।

१६८ मिथ्याकल्पनोपक्लृप्तिपूर्वं स्वसंघट्टजाग्निदग्धवेणुवत् स्वोत्पन्नकामादिदोषै. निरयव्यथानुभवनानन्तरम् असत्यकल्पभोग्यसंभोगाय भोगायतनपरिग्रहः, पुनरप्येवम्, इत्थं क्लेशात् क्लेशान्तरगातरविरता भवति आ अनुत्तरशिवज्ञानावाप्तेः इत्याशयः

१६९ अपूर्णमन्यतात्मकआणवमलरूपाभिलाषाकलिताशयस्य, बहिरन्तरं स्व चिदानन्दघनस्वरूप पश्यतः, चित्प्रमातृत्वस्फुरणचमत्कृतिकरणं स्वात्मारमणम् ।

१७० यथा स्वापावस्थायां हृदि अत्यन्तालपप्रदेशे अनुभूयमानान्यपि विचित्रोपवननदीपर्वतपुरादीनि वस्तुतोऽसन्ति तदात्वप्रकाशनानि प्रबुद्धो जनः चिदात्मनः स्वातन्त्र्यविलसितमभिमन्यते, एवं जागाराया स्वातन्त्र्यविजृम्भितं चिदनतिरिक्ततया अनवभासनात् चिदभिन्नं शिवमयमेव विश्वं भावनापरिनिष्पत्त्या पर्यालोचयतो योगिनः संसारदृष्टिविलोपः । संवित् किल विश्ववैचित्र्यावभासनेच्छया ग्राहकतामाश्रित्य ग्राह्यरूपेण स्फुरति, इति संवित्स्फुरणस्यैव विपरीतभावनया संसारदृष्टिः, अवैपरीत्येन भावनातिशयात् तद्विनष्टौ पुनः स्वात्मैश्वर्यचमत्कार इत्यर्थः ।

१७१ नीलसुखाद्यात्मसदसद्वृत्तीनाम् अविकल्पपरामर्शेन परापरकलनानां च प्रसरनिरसनपुरःसरं पूर्णाहन्तापदमवष्टभ्य स्वात्मनिभाल-

नप्रकर्षात् कलनात्मनो 'जीवामि' इति कलामारभ्य क्षित्यन्तमास्थितस्य स्थूलस्य कालस्य नैबिड्येन ग्रसनप्रवणत्वात् निर्वाणपदलब्धिः इत्यर्थः।

१७२ देहसद्भावे तुर्यपदारूढिविरोधादित्यर्थः।

१७३ कल्पितपुर्यष्टकादिशरीरे पशुजनवत् परिमिताहंभावविगलनादित्यर्थः।

१७४ दलः जीर्णनिर्मोकः। इदं तात्पर्यम्, यथा मुक्ताया त्वचि सर्पस्य अहन्ताभिमानाग्रहणम्, एवं शिवज्ञानाभ्यसनेन पृथक्कया परामृष्टे देहादौ प्रमातृताभिमानाभावः। यद्वा दल. खड्गपिधानम् यथा खड्गाद्व्यतिरिक्तः, तथा व्यतिरिक्ते देहे तत्प्रमातृभावेन नाय स्पृश्यते।

१७५ एकतानोऽनन्यवृत्तिरित्यर्थः।

१७६ नैसर्गिकप्राणसंबन्धात् तदवस्थित्यवधिः कञ्चुकावस्थितिः, तयोः साहचर्यं मितप्रमातृनिष्पादितकार्मपाशाधीनम्। अतश्च प्राक्तनसंचितमिश्रकर्मोत्पन्नं भोगायतनं प्रारब्धोपनतभोग्यभोगादेव क्षीयते नान्यथा, तस्मात् तत्त्वविदो वपुषः चक्रभ्रमिवत् अवस्थानमारब्धभोगातिवाहनप्रयोजनम् इत्यर्थः।

१७७ प्राणपरिणता जीवनरूपा परा शक्तिः घोरातिघोरादिशक्तिचक्रजननात् तदीशित्री स्वरूपगोपनोन्मुखत्वात् चण्डरूपा, तस्या एव त्रुट्यादिशक्तिकालपरिमितिपर्यन्तं कालकर्षणात् तत्सृष्टिसंहर्तृत्वम्। त्रिवहमिति, त्रिषु इडापिङ्गलासुषुम्नामार्गेषु वहति इति, त्रिविधं, सोमसूर्याग्निरूपम्, त्रिस्थम्, अतीतादिषु स्थितम्।

१७८ उल्लासनं बहिःसृष्टिः, विलापनम् अन्तः संहरणम्।

१७६ हकारस्तु स्मृतः प्राण इति योऽशेषवाच्यवाचकाविभाग-विमर्शमयो हलाकृतिः प्राण उक्तः, स एव, स्वातन्त्र्यावभासितसंकोचपुरःसरमवरोहणक्रमेण, प्रकृतं रूपं यस्य प्राणनरूपसामान्यप्राणस्य, स विसर्गापूरणं प्रति, सर्वैरेव सुषिरभागैः बहिः तत्तद्भावावभाससृष्टि-रूपविसर्गार्थं, तदवभासपुरःसरं प्रवेशयुक्त्या तदाहरणेन अन्तः आपूरणार्थं प्रकर्षेण अननात् ध्वननात् अर्थजिघृक्षाग्रहणविश्रान्ति-दशोचितात् विमर्शात् प्राण इत्यर्थः। एतदेव स्फुटयति नित्यमिति। सर्वदेहगतोऽपि अयं प्राणिनामुरसि स्फुटमुपलभ्यमानत्वेन अवस्थितो नित्यमापूरयन्, अर्थात् प्राणिनोऽर्थान् च, प्रवेशनिर्गमाभ्यां विमर्शमयं जीवनं कुरुते इत्युत्तरेण सम्बन्धः।

१८० योऽयं, हल् आकृतिः यस्य स अनच्कोऽनाहतध्वन्यात्मा

'स्वयमुच्चरते देवि प्राणिनामुरसि स्थितः।'

इति नीत्या स्वप्रवृत्तः

'नादाख्य यत्परं बीजम् .... ।'

इति तन्त्रान्तरोक्तस्थित्या सर्वस्य स्वतः स्फुरन्, स एष प्राणः प्राणनापरपर्यायो जीवः स्मृतो, गुरुपारंपर्येण अविच्छेदेन अधीत.।

अथ च धूलिभेदानुसारेण हलाकृतिः अशेषं विश्वं गर्भीकृत्य कुण्डलिन्याकारः प्रसुप्तभुजगरूपः स्वप्रवृत्तः स्वयमेव नादामर्शरूपतां निमज्ज्य प्राणात्मकं रूपमाविश्य स्थितः, यतः पारमेशी बोधाख्या शक्तिः विश्वं गर्भीकृत्य परा कुण्डलिका सती विमर्शरूपतया नादा-त्मवर्णकुण्डलिकात्मतया भाति इत्याम्नायः। एवं च व्याख्यातरूपः प्राण एव हंसः, ऊर्ध्वमधश्च स्वरसेन वहन् हानसमादानधर्मकहकार-सकारविमर्शरूपतया स्फुरणात्।

१८१ तदारूढ इति, प्राणनारूपग्राहकभूमिकामाश्रित इत्यर्थः।

१८२ भूयोभूयः अन्तर्मुखस्वरूपे दार्ढ्येन अवहितत्वात्। चित्त-धारणं निभालनम्, 'भल' धारणे इति धात्वर्थात्।

१८३ प्राणापानगत्यात्मग्राह्यग्राहकविज्ञानं सर्वप्रमातृसाधारणम्, योगिनां तु तत्संचारे परप्रमात्रावेशावहितत्वम्।

१८४ भूयःशब्दस्य बाहुल्यपुनस्त्वरूपद्वैयर्थ्यम्।

१८५ समनाशक्तेः परतो य आत्मन उन्मनाशक्तियोगः स तादात्म्यरूपः, तत्र औन्मनसे परमशिवधाम्नि निर्विकल्पविमर्शोऽपि नास्ति वेद्यत्वाभावात्। वेद्यताया समनावधे. पाशजालमयतया सविकल्परूपत्वात्।

१८६ षडध्वात्मनः पाशजालादित्यर्थः।

APPENDIX II

[An Alphabetical Index to the Sutras of the SSV]

—:o:—

	उ.	सू.सं.	पृ.
अभिलाषाद्बहिर्गतिः संवाह्यस्य	३	४०	६४
अविवेको मायासौषुप्तम्	१	१०	११
आत्मा चित्तम्	३	१	३६
आसनस्थः सुखं ह्रदे निमज्जति	३	१६	४६
इच्छा शक्तिरुमा कुमारी	१	१३	१४
उद्यमो भैरवः	१	५	८
कथा जपः	३	२७	५५
करणशक्तिः स्वतोऽनुभवात्	३	३७	६२
कलादीनां तत्त्वानामविवेको माया .	३	३	३७
कवर्गादिषु माहेश्वर्याद्याः पशुमातरः	३	१९	४८
गर्भे चित्तविकासोऽविशिष्टविद्यास्वप्नः	२	४	२७
गुरुरुपायः	२	६	२६
चित्तं मन्त्रः	२	१	२३
चित्तस्थितिवच्छरीरकरणबाह्येषु	३	३९	६४
चैतन्यमात्मा	१	१	२
जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तभेदे तुर्याभोगसंभवः	१	७	१०
जाग्रद्द्वितीयकरः	३	८	४२
ज्ञानं जाग्रत्	१	८	११

	उ.	सू सं.	पृ.
ज्ञानमन्नम्	२	६	३३
ज्ञानं बन्धः	१	२	५
ज्ञानं बन्धः	३	२	३७
ज्ञानाधिष्ठानं मातृका	१	४	७
तत्प्रवृत्तावपि अनिरास संवेत्तृभावात्	३	३२	५६
तदारूढप्रमितेस्तत्क्षयाज्जीवसंक्षयः	३	४१	६५
तद्विमुक्तस्तु केवली	३	३४	६०
त्रितयभोक्ता वीरेशः	१	११	१२
त्रिपदाद्यनुप्राणनम्	३	३८	६२
त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यम्	३	२०	५०
दानमात्मज्ञानम्	३	२८	५५
दृश्यं शरीरम्	१	१४	१५
धीवशात् सत्त्वसिद्धिः	३	१२	४४
नर्तक आत्मा	३	६	४३
नाडीसंहार-भूतजय-भूतकैवल्य-भूतपृथक्त्वानि	३	५	३६
नासिकान्तर्मध्यसंयमात् किमत्र सव्यापसव्य-सौषुम्नेषु	३	४४	६८
नैसर्गिकः प्राणसंबन्धः	३	४३	६७
प्रयत्नः साधकः	२	२	२४
प्राणसमाचारे समदर्शनम्	३	२२	५१
प्रेक्षकाणीन्द्रियाणि	३	११	४४
बीजावधानम्	३	१५	४५
भूतकञ्चुकी तदाविमुक्तो भूयः पतिसमः परः	३	४२	६६
भूतसंधान-भूतपृथक्त्व-विश्वसंघट्टाः	१	२०	१६

	उ.	सू.सं.	पृ.
भूयः स्यात् प्रतिमीलनम्	३	४५	६९
भेदतिरस्कारे सर्गान्तरकर्मत्वम्	३	३६	६१
मग्नः स्वचित्तेन प्रविशेत्	३	२१	५०
मध्येऽवरप्रसवः	३	२३	५२
महाह्रदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभवः	१	२२	२१
मातृकाचक्रसंबोधः	२	७	३०
मात्रास्वप्रत्ययसंधाने नष्टस्य पुनरुत्थानम्	३	२४	५२
मोहजयादनन्ताभोगात् सहजविद्याजयः	३	७	४१
मोहप्रतिसंहतस्तु कर्मात्मा	३	३५	६१
मोहावरणात् सिद्धिः	३	६	४०
यथा तत्र तथान्यत्र	३	१४	४५
योनिवर्गः कलाशरीरम्	१	३	६
योऽविपस्थो ज्ञाहेतुश्च	३	२९	५६
रङ्गोऽन्तरात्मा	३	१०	४३
लोकानन्दः समाधिसुखम्	१	१८	१७
वितर्क आत्मज्ञानम्	१	१७	१७
विद्याऽविनाशे जन्मविनाशः	३	१८	४७
विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम्	२	३	२५
विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम्	२	१०	३४
विद्यासमुत्थाने स्वाभाविके खेचरी शिवावस्था	२	५	२८
विस्मयो योगभूमिकाः	१	१२	१३
शक्तिचक्रसंधाने विश्वसंहारः	१	६	९
शक्तिसंधाने शरीरोत्पत्तिः	१	१९	१८
शरीरं हविः	२	८	३२

	उ.	सू.सं	पृ
शरीरवृत्तिर्व्रतम्	३	२६	५४
शरीरे संहारः कलानाम्	३	४	३८
शिवतुल्यो जायते	३	२५	५३
शुद्धतत्त्वसंधानाद्वापशुशक्तिः	१	१६	१६
शुद्धविद्योदयाच्चक्रेशत्वसिद्धिः	१	२१	२०
सिद्धः स्वतन्त्रभावः	३	१३	४४
सुखदुःखयोर्बहिर्मननम्	३	३३	५९
स्थितिलयौ	३	३१	५८
स्वमात्रानिर्माणमापादयति	३	१७	४६
स्वप्नो विकल्पाः	१	९	११
स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विश्वम्	३	३०	५७
हृदये चित्तसंघट्टाद् दृश्यस्वापदर्शनम्	१	१५	१५

APPENDIX II

[An Alphabetical Index to the Sutras of the SSV]

—:o:—

	उ.	सू.सं.	पृ.
अभिलाषाद्बहिर्गति. सवाह्यस्य	३	४०	६४
अविवेको मायासौषुप्तम्	१	१०	११
आत्मा चित्तम्	३	१	३६
आसनस्थः सुखं ह्रदे निमज्जति	३	१६	४६
इच्छा शक्तिरुमा कुमारी	१	१३	१४
उद्यमो भैरवः	१	५	८
कथा जपः	३	२७	५५
करणशक्तिः स्वतोऽनुभवात्	३	३७	६२
कलादीनां तत्त्वानामविवेको माया	३	३	३७
कवर्गादिषु माहेश्वर्याद्याः पशुमातरः	३	१९	४८
गर्भे चित्तविकासोऽविशिष्टविद्यास्वप्नः	२	४	२७
गुरुरुपायः	२	६	२६
चित्तं मन्त्रः	२	१	२३
चित्तस्थितिवच्छरीरकरणबाह्येषु	३	३९	६४
चैतन्यमात्मा	१	१	२
जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तभेदे तुर्याभोगसंभवः	१	७	१०
जाग्रद्द्वितीयकरः	३	८	४२
ज्ञानं जाग्रत्	१	८	११

	उ.	सू सं.	पृ.
ज्ञानमन्नम्	२	६	३३
ज्ञानं बन्धः	१	२	५
ज्ञानं बन्धः	३	२	३७
ज्ञानाधिष्ठानं मातृका	१	४	७
तत्प्रवृत्तावपि अनिरासः संवेत्तृभावात्	३	३२	५६
तदारूढप्रमितेस्तत्क्षयाज्जीवसंक्षयः	३	४१	६५
तद्विमुक्तस्तु केवली	३	३४	६०
त्रितयभोक्ता वीरेशः	१	११	१२
त्रिपदाद्यनुप्राणनम्	३	३८	६२
त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यम्	३	२०	५०
दानमात्मज्ञानम्	३	२८	५५
दृश्यं शरीरम्	१	१४	१५
धीवशात् सत्त्वसिद्धिः	३	१२	४४
नर्तक आत्मा	३	६	४३
नाडीसंहार-भूतजय-भूतकैवल्य-भूतपृथक्त्वानि	३	५	३६
नासिकान्तर्मध्यसंयमात् किमत्र सव्यापसव्य-सौषुम्नेषु	३	४४	६८
नैसर्गिकः प्राणसंबन्धः	३	४३	६७
प्रयत्नः साधकः	२	२	२४
प्राणसमाचारे समदर्शनम्	३	२२	५१
प्रेक्षकाणीन्द्रियाणि	३	११	४४
बीजावधानम्	३	१५	४५
भूतकञ्चुकी तदाविमुक्तो भूयः पतिसमः परः	३	४२	६६
भूतसंधान-भूतपृथक्त्व-विश्वसंघट्टाः	१	२०	१६

	उ.	सू.सं.	पृ.
भूयः स्यात् प्रतिमीलनम्	३	४५	६६
भेदतिरस्कारे सर्गान्तरकर्मत्वम्	३	३६	६१
मग्नः स्वचित्तेन प्रविशेत्	३	२१	५०
मध्येऽवरप्रसवः	३	२३	५२
महाह्रदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभवः	१	२२	२१
मातृकाचक्रसंबोधः	२	७	३०
मात्रास्वप्रत्ययसंधाने नष्टस्य पुनरुत्थानम्	३	२४	५२
मोहजयादनन्ताभोगात् सहजविद्याजयः	३	७	४१
मोहप्रतिसंहतस्तु कर्मात्मा	३	३५	६१
मोहावरणात् सिद्धिः	३	६	४०
यथा तत्र तथान्यत्र	३	१४	४५
योनिवर्गः कलाशरीरम्	१	३	६
योऽविपस्थो ज्ञाहेतुश्च	३	२६	५६
रङ्गोऽन्तरात्मा	३	१०	४३
लोकानन्दः समाधिसुखम्	१	१८	१७
वितर्क आत्मज्ञानम्	१	१७	१७
विद्याऽविनाशे जन्मविनाशः	३	१८	४७
विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम्	२	३	२५
विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम्	२	१०	३४
विद्यासमुत्थाने स्वाभाविके खेचरी शिवावस्था	२	५	२८
विस्मयो योगभूमिकाः	१	१२	१३
शक्तिचक्रसंधाने विश्वसंहारः	१	६	६
शक्तिसंधाने शरीरोत्पत्तिः	१	१६	१८
शरीरं हविः	२	८	३२

	उ.	सू.सं	पृ.
शरीरवृत्तिर्व्रतम्	३	२६	५४
शरीरे संहारः कलानाम्	३	४	३८
शिवतुल्यो जायते	३	२५	५३
शुद्धतत्त्वसंधानाद्वाऽपशुशक्तिः	१	१६	१६
शुद्धविद्योदयाच्चक्रेशत्वसिद्धिः	१	२१	२०
सिद्धः स्वतन्त्रभावः	३	१३	४४
सुखदुःखयोर्बहिर्मननम्	३	३३	५६
स्थितिलयौ	३	३१	५८
स्वमात्रानिर्माणमापादयति	३	१७	४६
स्वप्नो विकल्पाः	१	६	११
स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विश्वम्	३	३०	५७
हृदये चित्तसंघट्टाद् दृश्यस्वापदर्शनम्	१	१५	१५

APPENDIX III

An Alphabetical Index to Quotations found in the SSV

—:o:—

Quotation	Page	Source
अकिंचिच्चिन्तकस्यैव	८	मालिनीविजय: (२अधि० ७३ श्लो०)
अगाधसंशयाम्भोधि	२६	स्पन्द: (३ नि० २० का०)
अज्ञानाद्बध्यते लोक:	५	सर्वाचार:
अत एव यथाभीष्ट	६२	प्रत्यभिज्ञा (१ अ० ६ आ० १० का०)
अत: सततमुद्युक्त:	३५	स्पन्द: (१ नि० २१ का०)
अतिक्रुद्ध: प्रहृष्टो वा	६३	स्पन्द: (१ नि० २२ का०)
अतो बिन्दुरतो नाद:	२८	स्पन्द: (३ नि० २० का०)
अत्रैकतमयुक्तिस्थे	३४	विज्ञानभैरव: (१४८ श्लो०)
अन्त: स्वानुभवानन्द	६३	विज्ञानभैरव: (१५-१६ श्लो०)
अन्यथा तु स्वतन्त्रा स्यात्	३५	स्पन्द: (३ नि० ३ का०)
अपसव्येन रेच्येत	३६	स्वच्छन्द: (७प० ६१-६३श्लो०
अप्रबुद्धधियस्त्वेते	३८	स्पन्द: (१ नि० २० का०)
अबुद्धं बुद्धमेव च	१२	पूर्वशास्त्रम् [मालिनीविजय:] (२ अ०, ४३ श्लो०)

Quotation	Page	Source
अभिलाषो मलोऽत्र तु	६४	स्वच्छन्द: (४ प० १०४ श्लो)
अयमेवात्मनो ग्रह:	१७	स्पन्द: (२ नि० ७ का०)
अयमेवोदयस्तस्य	२५	स्पन्द: (२ नि० ६ का०)
अवस्थायुगलं चात्र	५६	स्पन्द: (१ नि० १४ का०)
अव्यक्तलिङ्गिनं दृष्ट्वा	५४	कुलपञ्चाशिका
अस्तिनास्तिविभागेन	५८	कालिकाक्रम:
अहमेव परो हंस:	५५	स्वच्छन्द: (४ प०, ३६५ श्लो)
अहो तत्त्वस्य माहात्म्यं	६७	कुलसार:
आत्मतत्त्वं ततस्त्यक्त्वा	४२	स्वच्छन्द: (४प० ३८६-६२२ श्लो)
आत्मनो भैरवं	८	स्वच्छन्द: (२ प० १३७ श्लो)
आत्मा चैवात्मना ज्ञातो	१३	कुलयुक्ति:
आत्मानमत एवायं	४७	प्रत्यभिज्ञा (१ अ० ५ आ० २५ का०)
आमिषं तु यथा खस्थ:	५४	तन्त्रसद्भाव:
इति वा यस्य संवित्ति:	१७,४७	स्पन्द: (२ नि० ५ का०)
इयमेवामृतप्राप्ति:	१८	स्पन्द: (२ नि० ७ का०)
उच्चारकरणध्यान	३८	पूर्वशास्त्रम् [मालिनी विजय:] (२ अ० २१ श्लो०)
उच्चाररहितं वस्तु	१०,३५	मालिनीविजय: (२ अ० २२ श्लो०)
उच्चार्यमाणा ये मंत्रा	२३	सर्वज्ञानोत्तरम् (१६-१७ श्लो०)
उत्सृज्य लौकिकाचारं	५१	आनन्दभैरव:
उद्बोधितो यथा वह्नि	६६	स्वच्छन्द: (१० प० ३६८-६६ श्लो०)
उन्मनापरतो देवी	६६	स्वच्छन्द: (४ प० ३२६)
एकं सृष्टिमयं बीजम	२६	कुलचूडामणि:

Quotation	Page	Source
एकचिन्ताप्रसक्तस्य	६	स्पन्दः (३ नि० ६ का०)
करन्ध्रचितिमध्यस्था	७, ४६	तिमिरोद्घाटः
कलोद्वलितचैतन्यं	३७	तन्त्रसद्भावः
कश्चिद्धीर· प्रत्यगा	४४	कठोपनिषत् (२ अ० ४ व० १ म०)
कार्योन्मुखः प्रयत्नो यः	५६	स्पन्दः (१ नि० २-३ का०)
कालाग्निना कालपदा	३८	विज्ञानभैरवः (५२ श्लो०)
गुरोर्गुरुतरा शक्तिः	३०	त्रिशिरोभैरवः
ग्राहकभूमिकोत्तीर्णा	६०	प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः	१८, ६८	विज्ञानभैरवः (१०६ श्लो०)
ग्लानिर्विलुण्ठिका देहे	२०	स्पन्दः (३ नि० ८ का०)
चक्षुषा यच्च संधानं	५२	स्वच्छन्दः (१२ प० १६०-६१ श्लो०)
चिद्धर्मा सर्वदेहेषु	३	विज्ञानभैरव· (१००श्लो०)
चैतन्यमेक एवात्मा	३	(?)
जलं हिमं च यो वेद	४७	आगमः
जलस्येवोर्मयो वह्नेः	१५	विज्ञानभैरवः (११०श्लो०)
जागरादिविभेदेऽपि	११	स्पन्दः (१ नि० ३ का०)
ज्ञानं प्रकाशकं लोके	३७	विज्ञानभैरवः (१३७ श्लो०)
ततः प्रवर्तते शक्तिः	१८	मृत्युजिद्भट्टारकः (७ अ० ३६ श्लो०)
तत्तद्रूपतया ज्ञानं	५७	कालिकाक्रमः
तत्त्वत्रयविनिर्मुक्तं	४८	मृ·युजित् (८ अ० २६-२७ श्लो०)
तथा स्वप्नेऽप्यभीष्टार्थान्	१६	स्पन्दः (३ नि० २ का०)

Quotation	Page	Source
तथा स्वात्मन्यधिष्ठाना	१६	स्पन्दः (३ नि० ७ का०)
तदाक्रम्य बलं मंत्राः	२२, २७	स्पन्दः (२ नि० १ का०)
तदेव भवति स्थूलं	४७	स्वच्छन्दः (४ प० २६३श्लो०)
तद्ग्रहोमंत्रसद्भावः	२४	(?)
तन्मात्रोदयरूपेण	३७	स्पन्दः (३ नि० १७-१८ का०)
तमधिष्ठातृभावेन	१३	स्पन्दः (१ नि० ११ का०)
तस्मात् सा तु पराविद्या	२०	स्वच्छन्दः (४ प० ३६१ श्लो०)
तस्मान्न तेषु संसक्ति	३५	पूर्वशास्त्रम् (मालिनी वि०)
तस्मान्नित्यमसंदिग्धं	५४	कालिकाक्रमः
तस्य देवातिदेवस्य	५५, ६८	कालिकाक्रमः
तस्योपलब्धिः सततं	१३	स्पन्दः (१ नि० १७ का०)
ते समाधावुपसर्गा	२८	पातञ्जलम् (३ पाद ३७ सू०)
त्रिगुणेन तु जप्तेन	६१	स्वच्छन्दः (६ प० ५४ श्लो०)
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं	१२	(?)
त्वमेकांशेनान्तरात्मा	४३	नैश्वासतन्त्रम्
दर्शनात् स्पर्शनाद्वापि	५६	(?)
दिदृक्षयेव सर्वार्थान्	२१	स्पन्दः (३ नि० ११ का०)
दीक्षासिद्धौ तु ये प्रोक्ता	१६	लक्ष्मीकौलार्णवः
दुर्बलोऽपि तदाक्रम्य	२०	स्पन्दः (३ नि० ६ का०)
देहास्थिताभिमुद्राभिः	५४	त्रिकसारः
धर्माधर्मात्मकं कर्म	७	मालिनीविजयः (१ अ० २४ श्लो०)
न चेतदप्रसन्नेन	३४	मालिनीविजयः
न जानन्ति गुरुं देवं	२५	तन्त्रसद्भावः
न दुःखं न सुखं यत्र	६०	स्पन्दः (१ नि० ५ का०)
न विद्या मातृकापरा	३१	स्वच्छन्दः (१प० १६७ श्लो०)

Quotation	Page	Source
न संधानं विना दीक्षा	१६	लक्ष्मीकौलार्णवः
नहीच्छानोदनस्यायं	१४	स्पन्दः (१ नि० ८ का०)
नाभ्यां हृदयसंचारात्	३६	स्वच्छन्दः (७ प० २६४श्लो०)
नाशेऽविद्याप्रपञ्चस्य	५६	कालिकाक्रमः
निजाशुद्ध्यासमर्थस्य	५	स्पन्दः (१ नि० ६ का०)
निमेषोन्मेषमात्रं तु	६६	मृत्युजित् (८ अ० ८ श्लो०)
निरस्य सदसद्वृत्तीः	६५	कालिकाक्रमः
नोर्ध्वे ध्यानं प्रयुञ्जीत्	४६	मृत्युजिद्भट्टारकः (८ अ० ३६-४४ श्लो०)
परमात्मस्वरूपं तु	३	मृत्युजिद्भट्टारकः (८ अ० २८ श्लो०)
परामृतरसापायः	५	स्पन्दः (३ नि० १४ का०)
पाशावलोकनं त्यक्त्वा	४१	स्वच्छन्दः (४ प० ४२६श्लो०)
पुर्यष्टकसमावेशात्	४४	स्वच्छन्दः (११प० ८६श्लो०)
पृथङ्मन्त्राः पृथङ्मन्त्री	२४	श्रीकण्ठीयसंहिता
प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिः	३१	अजडप्रमातृसिद्धिः (२२ उत्तरा २३)
प्रबुद्धः सर्वदा तिष्ठेत्	३४	स्पन्दः (३ नि० १२ का०)
प्रसह्य चञ्चलीत्येव	५३	स्वछन्दः (४ प० ३०८-३११ श्लो०)
प्राक्संवित्प्राणे परिणता	६८	तत्त्वार्थचिन्तामणिः
प्राणः प्राणमयः प्राणः	६७	स्वच्छन्दः (७ प० २५ श्लो०)
प्राणादिस्थूलभावं तु	५०	मृत्युजिद्भट्टारकः (८ अ० १२ श्लो०)
बद्ध्वा पद्मासनं योगी	२८	तन्त्रसद्भावः

Quotation	Page	Source
बुद्धिप्राणप्रसरेऽपि	५२	प्रत्यभिज्ञा टीका
ब्रह्म-विष्णिवन्द्रदेवानां	६१	स्वच्छन्द: (६ प० ५४-५५ श्लो०)
भित्त्वा क्रमेण सर्वाणि	४०	स्वच्छन्द: (७ प० ३२४-३२५ श्लो०)
भिन्नवेद्यप्रथात्रैव	७	प्रत्यभिज्ञा(३अ०२आ०५का०)
भुवनाध्वादिरूपेण	२८	विज्ञानभैरव: (५६ श्लो०)
भूयो भूय: परे भावे	५५	विज्ञानभैरव: (१४५ श्लो०)
भोक्तैव भोग्यभावेन	१५	स्पन्द: (३ नि० २ का०)
मध्यमं प्राणमाश्रित्य	४०	मृत्युजिद्भट्टारक: (८ अ० ११ -१८ श्लो०)
मन्त्राणां जीवभूता तु	२३	तन्त्रसद्भाव:
मलप्रध्वस्तचैतन्यं	६	स्वच्छन्द: (२प०३८-४०श्लो०)
मलमज्ञानमिच्छन्ति	५	मालिनीविजय: (१ अ० २३ श्लो०)
महाशून्यालये वह्नौ	३३	विज्ञानभैरव: (१४६ श्लो०)
मानसं चेतना शक्ति:	५१	विज्ञानभट्टारक: (१३८श्लो०)
मृत्युं च कालं च कला	६, ३३	भर्गशिखा
य: प्रियो य: सुहृद्बन्धु	३३	तिमिरोद्घाट:
यत: करणवर्गोऽयं	३	स्पन्द: (१ नि० ६ का०)
यतोज्ञानमयं देवी	५७	मृत्युजित् (६अ० १० श्लो०)
यत्र यत्राक्षमार्गेण	४२	विज्ञानभैरव: (११७ श्लो०)
यत्र सर्वे लयं यान्ति	६	वीरावलि:
यत्र स्थितमिदं सर्वं	४	स्पन्द: (१ नि० २ का०)
यथा स्वप्नानुभूतार्थान्	६५	क्रालिकाक्रम:

Quotation	Page	Source
यथा ह्यर्थोऽस्फुटो दृष्टः	२०	स्पन्दः (३ नि० ४-५ का०)
यथेच्छाभ्यर्थितो धाता	१६	स्पन्दः (३ नि० १ का०)
यथेन्दुः पुष्पसंकाशः	१०	चन्द्रज्ञानम्
यदविद्यावृततया	६१-६५	कालिकाक्रमः
यदा क्षोभः प्रलीयेत	२६	स्पन्दः (१ नि० ९ का०)
यदा गुरुवरः सम्यक्	६६	कुलरत्नमाला
यदा तु तेऽपि सुव्यक्त	६२	तत्त्वगर्भः
यदा त्वेकत्र संरूढः	१०	स्पन्दः (३ नि० १६ का०)
यस्मात् सर्वमयोजीवः	४	स्पन्दः (३ नि० ३ का०)
यस्य ज्ञेयमयो भावः	५३	स्वच्छन्दः (४ प० ३०६-३१०)
यस्योन्मेषनिमेषाभ्याम्	१०	स्पन्दः (१ नि० १ का०)
यावन्न वेदका एते	४	उच्छुष्मभैरवः
या सा तु मातृका देवि	२५	तन्त्रसद्भावः
या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा	२६	तन्त्रसद्भावः
या सा शक्ति परा सूक्ष्मा	६७	वाजसनेया
या सा शक्तिर्जगद्धातुः	२१-४८	मालिनीविजयः (३ अ० ५-१३ श्लो०)
योगी स्वच्छन्दयोगेन	१२	स्वच्छन्दः (७प० २५७-२५८)
लभते तत्प्रयत्नेन	४५	स्पन्दः (१ नि० ७ का०)
वायवी धारणाङ्गुष्ठे	३६	स्वच्छन्दः (७ प० २९६-९७ श्लो०)
वासनामात्रलाभेऽपि	३४-५२	मालिनीविजयः
विषयेषु च सर्वेषु	५३	स्वच्छन्दः (४ प० ३११ श्लो०
विसृष्टाशेषसद्बीज	४३	स्तवचिन्तामणिः (५६ श्लो०)
विहाय सकलाः क्रिया	५१	ज्ञानगर्भस्तोत्रम्

Quotation	Page	Source
वेदनानादिधर्मस्य	४१	स्वच्छन्द: (४ प० ३९२ श्लो०
व्यापारं मानसं त्यक्त्वा	५१	स्वच्छन्द: (४ प० ४२२ श्लो०
शक्त्योऽस्य जगत्कृत्स्नं	५७	सर्वमङ्गला
शक्तिचक्रं तदेवोक्तं	३०	मालिनीविजय:
शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव	४२	सर्वमङ्गला
शक्तिसंगमसंक्षुब्ध	६३	विज्ञानभैरव: (६९-७३ श्लो०)
शब्दराशिसमुत्थस्य	८	स्पन्द: (३ नि० १३ श्लो०)
श्रयेत्स्वातन्त्र्यशक्तिं स्वां	४४	...? (श्रीनाथपाद कृत)
षट्शतानि दिवा रात्रौ	५५	विज्ञानभैरव: (१५६ श्लो०)
संसारनाट्यप्रवर्तयिता	४३	प्रत्यभिज्ञा टीका
सकारेण बहिर्याति	५५	विज्ञानभैरव: (नेदं मूल पुस्तके लभ्यते)
स गुरुर्मत्समः प्रोक्तः	२९	मालिनीविजय: (२ अ० १० श्लो०)
स च सर्वेषु भूतेषु	१६	स्वच्छन्द: (४ प० ३०७-३०८ श्लो०)
सत्त्वस्थो राजसस्थश्च	३६	तन्त्रसद्भाव:
सप्रपंचं परित्यज्य	४७	श्रीकण्ठी
समनान्तम् वरारोहे	४१	स्वच्छन्द: (४ प० ४२७-४३१ श्लो०)
सर्वं शुद्धं निरालम्बं	५८	कालिकाक्रम:
सर्वं जगत्स्वदेहं वा	१८-६४	विज्ञानभैरव: (६५ श्लो०)
सर्वज्ञ: सर्वकर्ता च	१७	विज्ञानभैरव: (१०९ श्लो०)
सर्वतत्त्वानि भूतानि	४५	स्वच्छन्द: (७ प० २४२ श्लो०)
सर्वं देहं चिन्मयं हि	१७	विज्ञानभैरव: ६३ श्लो०)

Quotation	Page	Source
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	३३	भगवद्गीता (४अ० २७श्लो०)
सर्वे वर्णात्मका मन्त्रा	२५	तन्त्रसद्भावः
सहाराधकचित्तेन	२४	स्पन्दः (१ नि० २ का०)
सात्र कुण्डलिनी बीज	३२	सिद्धामृतम्
सा देवी सर्वदेवीनां	१४	स्वच्छन्दः (१० प० ७२३-७२४ श्लो०)
सा ममेच्छा परा शक्तिः	१४	मृत्युञ्जयभट्टारकः (१ अ० २५-२६ श्लो०)
सा योनिः सर्वदेवानां	१६-४५	मृत्युञ्जयभट्टारकः (७ अ० ४० श्लो०)
सुखदुःखादिविज्ञान	६०	कालिकाक्रमः
सुप्रदीप्ते यथा वह्नौ	५४	स्वच्छन्दः (४प० ३६४श्लो०)
सेयं क्रियात्मिका शक्तिः	३२	स्पन्दः (३ नि० १६ का०)
स्वच्छन्दश्चैव स्वच्छन्दः	४५	स्वच्छन्दः (७प० २५८ श्लो०)
स्वनिर्वाणं परं शुद्धं	४८	स्वच्छन्दः (४ प० २३८ श्लो०
स्वपदा स्वशिरश्छायां	४	त्रिकहृदयम्
स्वयंभूर्भगवान देवो	४०	लक्ष्मीकौलार्णवः
स्वरूपावरणे चास्य	८	स्पन्दः (३ नि० १५ श्लो०)
स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य	६	प्रत्यभिज्ञा(३अ० २आ० ४का०
हकारस्तु स्मृतः प्राणः	६७	स्वच्छन्दः (४ प० २५५ श्लो०)
हृद्याकाशे निलीनाक्षः	१६	विज्ञानभैरवः (४६ श्लो०)

APPENDIX IV

An Alphabetical Index to Texts Quoted in SSV

—:o:—

अजडप्रमातृसिद्धिः

(२२ श्लो० २३ उ०) प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिः ३१

आगमः

जलं हिमं च यो वेद ४७

आनन्दभैरवः

उत्सृज्य लौकिकाचार ५१

उच्छुष्मभैरवः

यावन्न वेदका एते ४

कठोपनिषद्

(२ अ० ४ व० १ म०) कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मान् ४४

कालिकाक्रमः

अस्ति-नास्तिविभागेन ५८

तत्तद्रूपतया ज्ञानं ५७

तस्मान्नित्यमसंदिग्धं ५४

तस्य देवातिदेवस्य ५५–१३१

नाशेऽविद्याप्रपञ्चस्य ५६

निरस्य सदसद्वृत्तीः ६५

यथा स्वप्नानुभूतार्थान् ६५

यदविद्यावृततया ६१

सर्वं शुद्धं निरालम्ब ५८

सुखदुःखादिविज्ञान ६०

कुलचूडामणिः

एक सृष्टिमयं बीजं २६

कुलपञ्चाशिका

अव्यक्तलिङ्गिनं दृष्ट्वा ५४

कुलयुक्तिः

आत्माचैवात्मना ज्ञातो १३

कुलरत्नमाला

यदा गुरुवरः सम्यक् ६६

कुलसारः

अहो तत्त्वस्य माहात्म्यं ६७

चन्द्रज्ञानम्

यथेन्दुः पुष्पसंकाशः २०

ज्ञानगर्भस्तोत्रम्

विहाय सकलाः क्रिया ५१

तत्त्वगर्भः

यदा तु तेऽपि सुव्यक्त ६२

तत्त्वार्थचिन्तामणिः

प्राक् संवित्प्राणे परिणता ६८

तन्त्रसद्भावः

आमिषं तु यथा स्वस्थः २४
कलोद्वलितचैतन्यं ३७
गतिमेत्यर्थभावेन २६
न जानन्ति गुरुं देवं २५
बद्ध्वा पद्मासनं योगी २८

	मन्त्राणां जीवभूता तु	२३
	या सा तु मातृका देवि	२५
	या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा	२६
	सत्त्वस्थो राजसस्थश्च	३६
	सर्वे वर्णात्मका मन्त्रा	२५
तिमिरोद्घाटः		
	करन्ध्रचितिमध्यस्था	७-४६
	यः प्रियो यः सुहृद्बन्धु	३३
त्रिकसारः		
	देहोत्थिताभिमुद्राभि	५४
त्रिकहृदयम्		
	स्वपदा स्वशिरश्छायां	४
त्रिशिरोभैरवः		
	गुरोर्गुरुतरा शक्तिः	३०
नैश्वासतन्त्रम्		
	त्वमेकांशेनान्तरात्मा	४३
पातञ्जलम्		
(३ पा० ३७ सू०)	ते समाधावुपसर्गा	२८
प्रत्यभिज्ञाटीका		
	बुद्धिप्राणप्रसरेऽपि	५२
	संसारनाट्यप्रवर्तयिता	४३
प्रत्यभिज्ञा		
(१ अ० ६ आ० १० का०)	अत एव यथाभीष्ट	६२
(१ अ० ५ आ० १५ का०)	आत्मानमत एवायं	४७
(३ अ० २ आ० ५ का०)	भिन्नवेद्यप्रथात्रैव	७

(३ अ० २ आ० ४ का०) स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य ६

प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी

ग्राहकभूमिकोत्तीर्णानां ६०

भगवद्गीता

(४ अ० २७ श्लो०) सर्वाणीन्द्रियकर्माणि ३३

भट्टनारायणस्तोत्रम् (स्तवचिन्तामणिः)

(५६ श्लो०)(मू०पु०पाठभेदः) विसृ[1]ष्टाशेषसद्बीज ४३

भर्गशिखा

मृत्युं च कालं च कला १

मालिनीविजयः

(२ अ० २३ श्लो०) अकिंचिच्चिन्तकस्यैव ८

(पूर्वशास्त्रे २ अ० ४३ श्लो०) अबुद्धं बुद्धमेव च २२

पूर्वशा० २ अ० २१ श्लो०) उच्चारकरणध्यान ३८

(२ अ० २२ श्लो०) उच्चाररहितं वस्तु ३५–२०

(पूर्वशा०) तस्मान्न तेषु संसक्ति ३५

(१ अ० २४ श्लो०) धर्माधर्मात्मकं कर्म ७

न चैतदप्रसन्नेन ३४

(१ अ० २३ श्लो०) मलमज्ञानमिच्छन्ति ५

(३अ० ५मात् १३शान्तम्) या सा श[2]क्तिर्जगद्धातुः

(मू० पु० पाठभेदः) २२–४८

---

(१) मू० पा० विसृष्टानेकसद्बी ०

(२) मू० पा० एवमेषा द्विरूपापि................ ।

अर्थोपाधिवशाद्याति......................... ॥

तत्र तावत्समापन्ना मातृभावं विभिद्यते ।

.... ॥

	वासनामात्रलाभेऽपि	३४-५२
	शक्तिचक्रं तदेवोक्तं	३०
(२ अ० १० श्लो०)	स गुरुर्मत्समः प्रोक्तः	२६
मृत्युजिद्भट्टारकः		
(७ अ० ३६ श्लो०) (मू० पु० पाठभेदः)	ततः[3] प्रवर्तते शक्तिः	८८
(८अ० २६ श्लो० उ० २७ पू०	तत्त्वत्रयविनिर्मुक्तं	४८
(८ अ० ८ श्लो० उ० ६ पू०) (मू० पु० पाठभेदः)	निमेषो[4]न्मेषमात्रं तु	६६

... ... द्विधा वीजं स्वनामतः ।
.. . . ॥
पृथग्वर्णविभेदेन शतार्धकिरणोज्ज्वला ।
... . ॥

वाचकत्वेन सर्वापि शंभोः शक्तिश्च शस्यते ।
वर्गाष्टकमि ज्ञेयमघोराद्यमनुक्रमात् ॥

तदेव शक्तिभेदेन माहेश्वर्यादि चाष्टकम् ।
माहेशी ब्राह्मणी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥

ऐन्द्री याम्या च चामुण्डा योगेशी चेति ता मताः ।
शतार्धभेदभिन्नाना तत्संख्यानां वरानने ॥
रुद्राणां वाचकत्वेन कल्पिताः परमेष्ठिना ।

(३) मू० पा० ततः प्रवर्तते .. .. ।
इच्छामात्रविनिर्दिष्टा . .. . ॥

सा योनिः . ... ।
.. .. तस्या सर्वं प्रवर्तते ॥ (४५ पृ० च)

(४) मू० पा० निमेषोन्मेषमात्रेण यदि चैवोपलभ्यते ।
ततः प्रभृति मुक्तोऽसौ...... . ... ॥

(८ अ० ४० शात्तमान् ४४ शांतं)

(मू० पु० पाठभेदः)	नो[५]र्ध्वे ध्यानं प्रयुञ्जीत	४६
(८ अ० २८ श्लो०)	परमात्मस्वरूपं तु	३
(८ अ० १२ श्लो०)	प्राणादिस्थूलभावं तु	५०

(८ अ० ११ शात् १८ शांतम्)

(मू० पु० पाठभेदः)	मध्यमं[६] प्राणमाश्रित्य	४०

---

(५) मू० पा० नोर्ध्वे...... . ... ।
.. .. किंचित्पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
... . संस्थाने..... .... ।
.... ॥
न चाक्ष्णोर्मीलनं किंचिन्न .... ।
.... न च भावयेत् ॥
....शब्दस्पर्शरसादि यत् ।
सर्वं त्यक्त्वा .... केवलं तन्मयो भवेत् ॥
.. .. परस्य परमात्मनः ।
.. .. ॥

(६) मू० पा० मध्यम .... ।
.... ॥ ११ ॥
.... ।
.... ॥ १२ ॥
.........स उद्दिष्टो.................. ।
.... ॥ १३ ॥
......प्रविशेद्धाम परमं................ ।
... .निकृन्तकः ॥ १४ ॥
........................चाव्ययं विभुम् ।
.... ॥ १५ ॥

(६-अ० १० श्लो०)	यतो ज्ञानमयो देवः	५७
(१ अ० २५ श्लो० २६ उ०) (मू० पु० पाठभेदः)	सा[7] ममेच्छा परा शक्तिः	२४
(७ अ० ४० उ० ४१ पू०) (मूलपु० पाठभेदः)	सा[8] योनिः सर्वदेवानां	२६–४५
लक्ष्मीकौलार्णवः		
	दीक्षासिद्धौ तु ये प्रोक्ता	२६
	न संधानं विना दीक्षा	२६
	स्वयंभूर्भगवान्देवो	४०
वाजसनेयी		
	या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा	६७
विज्ञानभैरवः		
(१४८ श्लो०) (मूलपु० पाठभेदः)	अत्रैक[9]तमयुक्तिस्थे	३४

... ... ।
.. .. भवबन्धविनाशिनी ॥ १६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु ह्याधान चित्तनिग्रहः ।
समाधानमिति प्रोक्तमन्यथा लोकदाम्भिकम् ॥

... ... ।
... ... ॥

(७) मू० पा० सा ममेच्छा शक्तियुक्ता स्वभावजा ।
... ... ॥
... .. स्वा शक्ति ... ।

(८) मू० पा० सा योनि... ... ... ।
... ...तस्याः सर्वं... ॥

(९) मू० पा० अत्रैकतम... ... ... ।
भरिताकारता सात्र... ... ... ॥

(१५ श्लो०) अन्त:स्वानुभवानन्दा ६३
(५२ श्लो०) (मू० पाठभेद:) काला[10]ग्निना कालपदात् ३८
(१०६ श्लो०) (मू० पाठभेद:) ग्राह्य[11]ग्राहकसंवित्तिः २८-६८
(१०० श्लो०) चिद्धर्मा सर्वदेहेषु ३
(११० श्लो०)(मू० पु० पाठभेद:) जल[12]स्येवोर्मयो वह्ने २५
(१३७ श्लो०)(मूलपु० पाठभेद:) ज्ञानं[13] प्रकाशकं लोके ३७
(५६ श्लो०) भुवनाध्वादिरूपेण ३८
१४५ श्लो०) भूयो भूय: परे भावे ५५
(१४६ श्लो०) महाशून्यालये वह्नौ ३३
(१३- श्लो०) मानसं चेतना शक्तिः ५२
(११७ श्लो०) यत्र यत्राक्षमार्गेण ४२
(६६श्लो०)(मूलपु० पाठभेद:) शक्ति[14]संगमसंक्षुब्ध ६३

---

(१०) मू० पा० ... ... ।
शान्ताभासस्तदा भवेत् ॥

(११) मू० पा० .. .. ।
योगिनां तु विशेषोऽस्ति ... ॥

(१२) मू० पा० जलस्येवो .. .. ।
... . विश्वभङ्गयो विभेदिता: ॥

(१३) मू० पा० ज्ञानप्रकाशकं सर्वं सर्वेणात्मा प्रकाशकः ।
एकमेकस्वभावत्वाज्ज्ञानं ज्ञेयं विभाव्यते ॥

(१४) मू० पा० शक्तिसंगम . ।
... ... ॥
... ... ।
... ... ॥
... ... ।
... ... तल्लयस्तन्मना भवेत् ॥ ७१ ॥

(१५६श्लो०) (मूलपु०पाठभेदः) षट्शतानि[15] दिवारात्रौ ५५
(१०९श्लो०) (मूलपु० पाठभेदः) सर्वज्ञः[16] सर्वकर्ता च २७
(६८ श्लो०) सर्वं जगत्स्वदेहं वा २८-६४
(६३श्लो०) (मूलपु० पाठभेदः) सर्वं[17] देहं चिन्मयं हि २७
(४९ श्लो०) हृद्याकाशे निलीनाक्षः २६

वीरावलिः

यत्र सर्वे लयं यान्ति ९

श्रीनाथपादाः

श्रयेत्स्वातन्त्र्यशक्तिं स्वां ४४

श्रीकण्ठीयसंहिता

पृथङ्मन्त्राः पृथङ्मन्त्री २४

सर्वज्ञानोत्तरः

(१६ श्लो० उ०) उच्चार्यमाणा ये मन्त्रा २३

सर्वमङ्गला

शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नम् ५०

... ... ।
भावयेद्भरितावस्थां महानन्दस्ततो भवेत् ॥
... . ।
... ... ॥

(१५) मू० पा० षट्शतानि ... ... ।
जपो देव्याः समुद्दिष्टः प्राणस्यान्ते सुदुर्लभः ॥

(१६) मू० पा० सर्वज्ञः .. .. ।
... ... दार्ढ्याद्भवेच्छिवः ॥

(१७) मू० पा० सर्वं देहं ... .. ।
... . परमोदयः ॥

शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव ४२

सर्वाचार:

अज्ञानाद्बध्यते लोक: ५

सिद्धामृतम्

सात्र कुण्डलिनी बीज ३२

स्पन्द:

(३ नि० २० का०) अगाधसंशयाम्भोधि २६
(१ नि० २१ का०) अत: सततमुद्युक्त: ३५
(१ नि० २२ का०) अतिक्रुद्ध: प्रहृष्टो वा! ६३
(३ नि० १० का०) अतो बिन्दुरतो नादो २८
(३ नि० ३ का०) अन्यथा तु स्वतन्त्रा स्यात् ३५
(१ नि० २० का०) अप्रबुद्धधियस्त्वेते ३८
(२ नि० ७ का०) अयमेवात्मनो ग्रह: २७
(२ नि० ६ का०) अयमेवोदयस्तस्य २५
(१ नि० १४ का०) अवस्थायुगलं चात्र ५६
(२ नि० ५ का०) इति वा यस्य संवित्तिः १७-४७
(२ नि० ७ का०) इयमेवामृतप्राप्तिः २८
(३ नि० ६ का०) एकचिन्ताप्रसक्तस्य ६
(१ नि० १५-१६ का०) कार्योन्मुखः प्रयत्नो यः ५६
(३ नि० ८ का०) ग्लानिर्विलुण्ठिका देहे २०
(१ नि० ३ का०) (मूलपु० पा०) जा[१८]गरादिविभेदेऽपि २२
(३ नि० २ का०) तथा स्वप्नेप्यभीष्टार्थान् २६
(३ नि० १ क०) तथा स्वात्मन्यधिष्ठानात् १६

---

(१८) मू० पा० जाग्रदादिविभेदेपि ... ।

(२ नि० १ का०)	तदाक्रम्य बलं मन्त्रा	२२
(३ नि० १७ का०) (मूलपु० पा०)	तन्मा[१९]त्रोदयरूपेण	३७
(१ नि० ११ का०)	तमधिष्ठातृभावेन	२३
(१ नि० १७ का०)	तस्योपलब्धिः सततं	२३
(३ नि० ११ का०	दिदृक्षयेव सर्वार्थान्	२२
(३ नि० ६ का०)	दुर्बलोऽपि तदाक्रम्य	२०
(१ नि० ५ का०)	न दुःखं न सुखं यत्र	६०
(१ नि० ८ का०)	नहीच्छानोदनस्यायं	२४
(१ नि० ९ का०)	निजाशुद्ध्यासमर्थस्य	५
(३ नि० १४ का०)	परामृतरसापायः	५
(३ नि० १२ का०)	प्रबुद्धः सर्वदा तिष्ठेत्	३४
(३ नि० २ का०)	भोक्तैव भोग्यभावेन	२५
(१ नि० ६ का०)	यतः करणवर्गोऽयं	३
(१ नि० २ का०)	यत्र स्थितमिदं सर्वं	४
(३ नि० ४ का०)	यथा ह्यर्थोऽस्फुटो दृष्ट	२०
(३ नि० १ का०)	यथेच्छाभ्यर्थितो धाता	२९
(१ नि० ९ का०)	यदा क्षोभः प्रलीयेत	२९
(३ नि० १९ का०)	यदा त्वेकत्र संरूढः	२०
(२ नि० ३ का०)	यस्मात्सर्वमयो जीवः	५
(१ नि० १ का०)	यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां	२०
(१ नि० ७ का०)	लभते तत्प्रयत्नेन	४५
(३ नि० १३ का०)	शब्दराशिसमुत्थस्य	८
(२ नि० २ का०)	सहाराधकचित्तेन	२४

---

(१९) मू० पा० तन्मात्रोद ... ~ ।
... ... संसरत्यतः ॥ (७५ पृ० च)

(३ नि० १६ का०) सेयं क्रियात्मिका शक्तिः ३२
(३ नि० १५ का०) स्वरूपावरणे चास्य ८

स्वच्छन्दः
(७ प० २६१-२६२-२६३)
(मूलपु० पाठभेदः) अप[20]सव्येन रेचयेत ३६
(४ प० १०४ श्लो०) अभिलाषो मलोऽत्रतु ६४
(४ प० ३६५ श्लो०) अहमेव परो हंसः ५५
(४ प० ३८६ तितमात् ३६३
पूर्वार्धान्तं) (मू० पाठभेदः) आत्म[21]तत्त्वं ततस्त्यक्त्वा ४२
(२ प० १३७ श्लो०) मू० पाठभेदः) आत्म[22]नो भैरवं रूपं ८

---

(२) मू० पा० अपसव्येन पूर्येत सव्येनैव विरेचयेत् ।
चैतत् मोक्षमार्गप[द]थस्य च ॥
... ... प्राणायामस्त्रिधा मतः ।
... ... ॥
... ... ।
निष्कम्पं कुम्भकं ... ... ॥

(२१) मू० पा० आत्मतत्त्वं ततस्त्याज्यं ... ।
.. ... ॥
संकल्पः क्रमतो ... . ।
तस्मात्सा तु परा ·· ... ... ॥
विन्दते ह्यत्र युगपत्सार्वज्ञ्यादिगुणान्परान् ।
वेदनानादि ·· ... ... ॥
... ... विधेति सोच्यते ।

(२२) (मू० पा०) आत्मनो भैरवं रूपं सदा भाव्यं वरानने ।
तस्य विघ्नाः प्रणश्यन्ति जपश्च सफलो भवेत् ॥

(१० प० ३६८ उ० ३६६ पू०)		
(मू० पाठभेदः)	उद्बोधितो[२३] यथा वह्निः	६६
(४ प० ३२६ श्लो०)	उन्मनापरतो देवि	६६
(१२ प० १६०-१६१ श्लो०)		
(मू० पाठभेदः)	चक्षुषा[२४] यच्च संधानं	५२
(४ प० २६३ श्लो०)	तदेव भवति स्थूलं	४७
(४ प० १६१ श्लो०)	तस्मात्सा तु परा विद्या	२०
(६प० ५४श्लो० पू०)मू०पा०)	त्रिगुणेन[२५] तु जप्तेन	६१
(११प० १६७ श्लो०)	न विद्या मातृकापरा	३१
(७ प० २६४ श्लो०)	नाभ्यां हृदयसंचारात्	३६
(४प०४२६उ०४३०-४३१पू०)	पाशावलोकनं त्यक्त्वा	४२
(११प०८६उ०८७पू०(मू०पा०)	पुर्य[२६]ष्टकसमावेशात्	४४
(४प० ३०८ उ० ३११ तमान्तम्	प्रसह्य चञ्चलीत्येव	५३
(७ प० २४ उ० २५ पू०)		
(मू० पाठभेदः)	प्राणः[२७]प्राणमयः प्राणः	६७
(६ प० ५४ उ० ५५ पू०)	ब्रह्मविष्णिवन्द्रदेवानां	६१
(७ प० ३२४ उ० ३२५ पू०)	भित्त्वा क्रमेण सर्वाणि	४०
(२ प० ३८-३६-४०)	मलप्रध्वस्तचैतन्यं	६

---

(२३) मू० पा० उद्बोधितो … … ।
… प्रविशेत्काष्ठं… … ॥
… … … … ।
… …न बद्ध्येत… … ॥

(२४) मू० पा० चक्षुषा यच्च दृश्येत वाचो वा यश्च गोचरः ।
… … … बुद्धिर्यानि व्यवस्यति ॥

(२५) मू० प.० त्रिगुणेन तु जप्येन… … … ।

(२६) मू० पा० पुर्यष्टकसमायोगात्पर्यटन्सर्वयोनिषु ।

(२७) मू० पा० प्राणापानमयः प्राणो… … … ।
नित्यमापूरयन्नेषः … … … ॥

(४ प० ३०६-३१०) (मूलपु० पाठभेदः) यस्य[२८] ज्ञेयमयो भावः ५३
(७ प० २५० उ० २५८ पू०) योगी स्वच्छन्दयोगेन २२
(७ प० २६६-२६७ श्लो०) वायवी धारणाङ्गुष्ठे ३६
(४ प० ३११) (मूलपु० पाठभेदः) विषयेषु[२९] च सर्वेषु ५३
(४ प० ३६२-३६३) वेदनानादिधर्मस्य ४२
(४ प० ४३२ श्लो०) व्यापारं मानसं त्यक्त्वा ५२
(४ प० ३०७-३०८ पू०) स च सर्वेषु भूतेषु २६
(४ प० ४२७ उ) समनान्तं वरारोहे ४२
(७ प० २४७) (मूलपु०पाठभेदः) सर्व[३०]तत्त्वानि भूतानि ४५
(१० प० ७२३-७२४ उ०) सा देवी सर्वदेवीनां २४
(४ प० ३६४) (मूलपु० पाठभेदः) सु[३१]प्रदीप्ते यथा वह्नौ ५४
(७ प० २५८ उ०) स्वच्छन्दश्चैव स्वच्छन्द ४५
(५ प० २३८ उ०)(मूलपु० पाठभेदः) स्वनिर्वाणं परं शुद्धं ४८
(४ प० २५५ उ०) हकारस्तु स्मृतः प्राणः ६७
चैतन्यमेक एवात्मा ३
तद्ग्रहो मन्त्रसद्भावः २४
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं १२
दर्शनास्पर्शनाद्वापि ५६
सकारेण बहिर्याति ५५

---

(२८) मू० पा० यस्य ज्ञेय ... ... ।
मनो न चलते तस्य .. .. ॥

(२९) मू० पा० विषयेषु .. ... स्थितः ।

(३०) मू० पा० सर्वतत्त्वानि ...वर्णा मन्त्राश्च ये स्मृताः ।
... ... भावनयानया ॥

(३१) मू० पा० सुप्रदीप्ते .. .. ।
देहे प्राणस्थितो .. .. ॥

App. V
A Glossary of Saivistic Terms

अकुलम् —: इह खलु अनाख्यपरामर्शात्मा अनुत्तर शिव-शक्त्या प्रतिनियतव्यपदेशासहिष्णुः परप्रकाश एव परं तत्त्वम्, स एव च स्वातन्त्र्यात् विश्व-मवबिभासयिषुः एवात्मनि शिवशक्तिरूपताम-वभासयति, तस्य शिवलक्षणस्य तत्त्वस्य अव्य-भिचरितस्वभावा पूर्णाहन्तात्मा अनुत्तरा कुल-स्वरूपा शक्तिरस्तीति । एवं च अकारलक्षणं कुलं शरीरमस्य इति आद्यवर्णोऽभिहितः ॥

अख्यातिः— गर्भे अख्यातिर्महामाया ।

अग्निः— प्रमाणम् ।

अग्निषोमात्मिका— सृष्टिसंहारकारिणी पराशक्तिः ।

(विशेषस्तु) प्राप्तपरतत्त्वाभेदस्य योगिनो या उन्मिषन्ती पराशक्तिरुक्ता, सा यतः सर्वदेवा-नामनाश्रित सदाशिवेश्वरानन्तरुद्रादीनां, शक्ती-नां वामाज्येष्ठादीनां ब्राह्म्यादीनां च अग्निषो-मात्मिका योनिः, तत एव सोमप्रधाना, यतस्त-स्याः सर्वं प्रवर्तते; अत एव अग्नीषोमात्मप्रकृति-

विश्वम् अग्नीषोममयमिव। तथा च अग्निरपि आह्लादयति हिममपि च दहतीति तत्त्वविदाहुः, इति सृष्टिस्थितिसंहर्तृत्वं शक्तेःप्रदर्शितम्।

अज्ञानम् — मलमिति अज्ञानं तिमिरं पारमेश्वरस्वातन्त्र्यमात्रसमुल्लसितस्वरूपगोपनासतत्त्वम् आत्मानात्मनोरन्यथाभिमानस्वभावमपूर्णज्ञानं तदागतं मलं, संसारेति संसारस्य 'भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं ...' इत्याद्युक्तस्वरूपस्य मायीयस्य मलस्य 'संसारकारणं कर्म संसारांकुर उच्यते' इति नीत्या अंकुरः कारणं कार्ममलं तस्य चाणवं कारणमिति भावः। अज्ञानस्य पौरुषबौद्धात्मकत्वेन द्वैविध्येपि इह पौरुषमेव विवक्षितं नान्यदिति संसाराङ्कुरकारणमिति विशेषणेन सूचितम्।

तथाचाचार्याभिनवगुप्तपादाः

विशेषणेन बुद्धिस्थे संसारोत्तरकालिके।
संभावनां निरस्यैतदभावे मोक्षमब्रवीत्॥

अणुः — जीवः (अणिति श्वसिति, इति अणुः) देहपुर्यष्टकप्राणाद्याश्रयः चित्तमयः प्रमाता)।

अतिशान्तपदम्— तत्त्वोत्तीर्णं परमशिवधाम।

अनाश्रितः— शिवतत्त्वावस्थितकारणपञ्चके प्रथमं कारणं स्वशक्त्यायश्रत्वात् अनाश्रितसंज्ञम्।

अनुत्तरम्— अकारपरामर्शः परमशिवश्च।

अन्तरात्मा— अन्तरात्मा, संकोचभावसतत्त्वः शून्यप्रधानः प्राणप्रधानो वा पुर्यष्टकरूपो देहापेक्षया आन्तरो जीवः ।

अन्तस्थाः— व्याकरणादि-शिक्षोक्तक्रमेण प्रमातृभूमौ नियति कला-विद्या-राग इत्यादिभिः अन्तरवतिष्ठमानत्वात् अन्तःस्थसंज्ञामुपलभमानान् य-र-ल-व इत्यादीन् वर्णान् प्रथमकलैव आभासितवती इति भावः ।

अबुद्धम्— योगिविषयधारणाज्ञानमयी जागरावस्था ।

अभिलाषा— अभिलाषः अपूर्णम्मन्यतात्मा लौलिकारूपः, न तु किंचित् मे स्यात् इति ईदृक्, रागतत्त्वस्य एवमात्मकत्वात् । अत्र तु एतस्मिन् आणवे मले भित्तिभूते अन्यत् मलद्वयमाधेयमस्ति इत्यर्थः ।

अमृतवर्णः— सकारः ।

अम्बा— पारमेश्वरी विशेषशक्तिः (या अप्ररूढभेदतया सामरस्यात्मिका द्वैतप्रथोन्मुखी) ।

अर्धचन्द्रिका— वर्णशरीरोल्लासिका विशिष्टा शक्तिः ।

अशुद्धविद्या – किञ्चिज्ज्ञत्वरूपा विद्या ।

अहंकारः— न ममेदं, ममेदम्—इत्यभिमानसाधनम् ।

आणवमलम्— स्वातन्त्र्येऽपि देहादौ अबोधरूपेण अनात्मन्यात्मना रूपेण च द्विप्रकारमाणवमलम् ।

आणवसमावेशः– उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः ।
यो भवेत्स समावेशः सम्यगाणव उच्यते ॥

आणवोपाय: — आणवोपायो नाम पाशवव्यापार:। यदा तु असौ विकल्प: स्वसंस्कारार्थमुपायान्तरमपेक्षते, तदा बुद्धिप्राणादिकान् परिमितरूपान् उपायत्वेन गृह्णन् अणुत्वं प्राप्त आणवं ज्ञानमाविर्भावयति। तद् हि चित्तविश्रन्त्यात्मकम्, यदुक्तम्-
पूर्वं विसृज्य सकलं कर्तव्यं शून्यतानले।
चित्तविश्रान्तिसञ्ज्ञोऽयमाणव: परिकीर्तित:॥

आत्मतत्त्वम्—: शुद्धविज्ञानकेवल: (यत् समनापदान्तव्याप्तिकम्)।

आत्मव्याप्ति:— पाशावलोकनं त्यक्त्वा स्वरूपालोकनं हि यत्।
आत्मव्याप्तिर्भवत्येषा शिवव्याप्तिस्ततोऽन्यथा॥

आनन्द:— शक्तिविशेष: आ-इति वर्णपरामर्श:।

आनन्दवृन्दम्:— आदिक्षान्तवर्णसमूह:।

आसनम्:— आस्यते, नितनमैकात्म्ये स्थीयते अस्मिन् इति आसनम्॥

इच्छा:— इवर्णपरामर्श:।

इच्छाशक्ति:— शक्तिर्विमर्शात्मिका, समवायिनी परप्रमात्रवियुक्तत्वात् तदात्मभूता, तस्या आद्योच्छलत्तात्मकत्वेन बहिरुल्लिलसिषास्वभाववशात् इच्छात्वप्राप्ति:।

ईशनम्— ई-इत्यक्षरम्।

उद्घात:— नादकलानुभवात्म शब्द:।

उद्भमः— थोऽयं प्रसरद्रूपाया विमर्शमय्याः संविदो झगिति उच्छलनात्मकपरप्रतिभोन्मज्जनरूपः ।

उन्मना— समनोपरि शक्तिरूपा मान्त्रीकला ।

उन्मेषः— उ-इत्यक्षरपरामर्शः ।

एकचिन्ताप्रसक्तस्य यतः स्यादपरोदयः ।
उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुपलक्षयेत् ॥

उन्मेषदशा — उकाररूपा ।

ऊनता— ऊकाररूपा ।

ऊष्माणः— श-ष-स-ह इत्येते ऊष्माक्षराः ।

एकाणवा:— पश्यन्तीरूपा वाक् ।

कञ्चुकम्— कलादि-नियतितत्त्वान्तः तत्त्वनिचयः (पुंसः स्वरूपावरणत्वात् कञ्चुकमिति उच्येत) ।

कन्दः— मूलाधाराख्यः स्थानविशेषः ।

कर्मेन्द्रियाणि— वाक्, पाणी, पादौ, पायुः, उपस्थः, इत्येतानि ।

कला— तत्त्वविशेषः पुरुषस्य किंचित्कर्तृत्वहेतुः । भागः, शक्तिश्च ।

कलाशरीरम्— कलयति स्वस्वरूपावेशेन तत्तद् वस्तु परिच्छिनत्तीति कलाव्यापारः ।

कल्पितप्रमाता- शून्यपुर्यष्टकाद्यभिमानी जीवः ।

कार्ममलम्—

गोपितस्वमहिम्नोऽस्य संमोहाद्विस्मृतात्मनः ।
यः संकोचः स एवास्य आणवोमल उच्यते ॥
ततः षट्कञ्चुकव्याप्ति-विलोपित-निजस्थितेः ।
भूतदेहे स्थितिर्यासौ मायीयो मल उच्यते ॥
यदन्तःकरणाधीनारब्धिकर्मेन्द्रियादिभिः ।
बहिर्व्याप्रियते कार्यं मलमेतस्य तन्मतम् ॥

कालः— तत्त्वविशेषः, (भावानां भासनाभासनात्मनां क्रमावच्छेदको) भूतादिः ।

कालपदम्— दक्षपादाँगुष्ठात्, पुरमिति शरीरम्, आभासः परिमितप्रमेयादिज्ञानम् ।

कालाग्निः— निवृत्तिकलायां कालाग्निभुवनेशो नाम रुद्रविशेषः, यत्प्रकोपक्रमे विश्वं समुपरभ्यते संहारारम्भे ।

कुण्डली— पारमेश्वरी विसर्गशक्तिः (सैवगर्भीकृतनिखिलविश्वनिर्भरत्वात् कुण्डलिनी शब्दव्यपदेश्या) ।

कुम्भकः— प्राणस्य हृदि पूरणम् ।

कुलम्— परसंवित्त्वम्, षट्त्रिंशत्तत्त्वानि च, तानि यथा—

१. शिवः, २. शक्तिः, ३. सदाशिवः, ४. ईश्वरः, ५. शुद्धविद्या, ६. माया, ७. कला, ८. विद्या, ९. रागः, १०. कालः, ११. नियतिः, १२. पुरुषः,

१३. प्रकृतिः, १४. बुद्धिः, १५. अहंकारः, १६. मनः, १७ श्रोत्रम्, १८ त्वक्, १९. चक्षुः, २०. जिह्वा, २१. घ्राणः, २२. वाक्, २३. पाणिः, २४. पादः, २५. पायुः, २६. उपस्थः २७ शब्दः, २८. स्पर्शः, २९. रूपः, ३०. रसः, ३१. गन्धः, ३२. आकाशः, ३३. वायुः, ३४. वह्निः, ३५. सलिलं, ३६. भूमिर् इत्येतानि।

कुलमार्गः— परसंवित्तत्त्वप्राप्त्युपायः।

कुलाचारः— कुलानां देहादभुवनादीनामाचरणम् आचारः सृष्टिसंहाराख्यः तत्र अवहिताः।

क्रियाशक्तिः— निगूहितस्वस्वरूपावष्टम्भमूलं तत्तद्वैचित्र्य-भूमिकाप्रपञ्चं वितन्वतः परमेश्वरस्य असौ पारमेश्वरी स्वातन्त्र्यशक्तिः तत्तत्प्रमातृप्रमेया-द्यनन्ताभासवैचित्र्यकारितया समुच्छलन्ती क्रियाशक्तिरित्युच्यते।

क्षेत्रज्ञाः— पशुरूपाः प्रमातारः (ब्रह्मादि-स्थावरान्ताः)।

क्षेमः— (अप्राप्तस्य प्राप्तिर्नाम योगः) प्राप्तस्य परिरक्षणं नाम क्षेमः।

क्षोभः— क्षोभो देहाद्यहंप्रत्ययरूपः।

खत्रयम्— के शिरसि खत्रयं, शक्तिव्यापिनी-समनारूप-माकाशत्रयं भ्रूबिन्दोः प्रभृति यावत् ब्रह्मरन्ध्रं संस्थितम्। तत्र तत् मनः अवष्टभ्य खत्रयेण ऊर्ध्वगमनाय प्रेरयेदिति।

खेचरीचक्रम्— (खे बोधगगने चरन्तीति खेचर्यः तासां चक्रं

समूहः) प्रमातृभूमिकाश्रितो योगिनीगणः ।

खेचरीमुप्रद्रा— खे बोधगगने चरति इति खेचरीमुद्रा ।

गगनाङ्गनाः— चिच्छक्तिः ।

गर्भः— गर्भः अख्यातिर्महामाया ।

गुरुवक्त्रम्— अनुग्राहिका शक्तिः ।

ग्रन्थि— पाशः ।

घण्टिका— ताल्वधोभागः, तालुमूलं च ।

चन्द्रः— प्रमेयम् अपानाख्यः प्राणश्च ।

चरमकला— शान्त्यतीताख्या कला ।

चित्तम्— आत्मा ।

चैतन्यम्— चेतयते इति चेतनः सर्वज्ञानक्रियास्वतन्त्रः, तस्य भावः चैतन्यं ।

जाग्रत्— सर्वसाधारणार्थविषयं बाह्येन्द्रियजं ज्ञानं लोकस्य जाग्रत् जागरावस्था ।

जीवन्मुक्तः— संकुचितप्रमातृतागुणीकारपूर्वपरसमावेशशाली ।

ज्ञानशक्तिः— एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति सुनिश्चितम् ।
ज्ञापयन्ती जगत्यत्र ज्ञानशक्तिर्निगद्यते ॥

ज्येष्ठाशक्तिः— उकारात्मक-शशाङ्क शकलाकारतारूपः वर्णसंनिवेशः, अनुग्राहिका शक्तिर्वा ।

तत्त्वम्— विशेषरूपाणां वर्गाणामेकीकरण कारणंसामान्यसंवित् ।

तत्त्वत्रयम्— नर-शक्ति-शिवात्मकम्, आत्म-विद्या-शिवाख्यं वा ।

तत्त्वानि— शिवादि भूम्यन्तानि षट्त्रिंशत्। (दृश्यतां 'कुलम्' इति ।)

तन्मात्राणि— शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धरूपाणि ।

तुर्यम्— स्फुरत्तात्मनः सर्वदशानुस्यूतस्य तुर्यस्य य आभोगचमत्कारः तस्य संभवो नित्यमेव तुर्यचमत्कारमयत्वं प्रोक्तमहायोगयुक्तस्य भवतीत्यर्थः ।

त्रिकोणबीजम्— एकारः, स एव योनिबीजमिति ।

त्रिपथ्या— बिन्दुना क्षोभमायाता रेखैवामृतकुण्डली ।
रेखिणी नाम सा ज्ञेया उभौ बिन्दू यदन्तगौ ॥
त्रिपथा सा समाख्याता रौद्री नाम्ना तु गीयते ।
रोधिनी सा समुद्दिष्टा मोक्षमार्गं निरोधनात् ॥

त्रिराणवा— वैखरी वाक् ।

धारणा— य-र-ल-व इति वर्णाः ।
धारणा परमात्मत्वं धार्यते येन सर्वदा ।
धारणा सा विनिर्दिष्टा भवपाशनिवारिणी ॥

ध्रुवः— अनुत्तरधाम । अनुत्तराख्यवर्णपरामर्शश्च ।

नक्षत्रम्— प्रमितिः ।

नववर्गकः— अ-क-च-ट-त-प-य-श-क्ष रूपः ।

नाडीसंहार— नाडीनां प्राणापाणादिवाहिनीनां सुषीणां संहारः ।

नादः— पुंस्त्वाधिष्ठातरि संकुचितरूपत्वादणुशब्दादि व्यपदेश्ये पुंस्येव नदति स्वात्माभेदेन विश्वं

परामृशति इति नादः ।

नासिका— नसते कौटिल्येन वहति इति ।

नियतिः— (ममेदं कर्तव्यं नेदं कर्तव्यमिति नियमहेतुः) तत्त्वविशेषः ।

पतिः— शुद्धाध्वाप्रमाता, मुक्तो वा ।

पदार्थद्वयम्— शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते ।
शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ॥

परशरीरम्— मायादि-नियतितत्त्वान्तकञ्चुकषट्करूपम् ।

परावाक्— अनन्यापेक्षाहंपरामर्शमयी पराशक्तिः ।

पशुः— अविद्यास्मितादिभिः पाशितो जीवः ।

पशुमातरः— माहेश्वर्याद्याः शक्तयः ।

पशुशक्तिः— बन्धशक्तिः, रौद्री नाम्नी शक्तिश्च ।

पाशः— आणवादिमलबन्धः, अविद्यास्मितादयश्च ।

पाश्यः— जीवः, मितप्रमाता ।

पीठेश्वर्यः— ब्राह्म्यादिशक्तयः ।

पुमान्— पुरुषतत्त्वम्, संकुचितप्रमाता ।

पुर्यष्टकम्— तन्मात्र-मनोहंकृद्बुद्धीनां संघातात्मकमष्टकं सूक्ष्मशरीरम् ।

प्रतिभा— नवनवस्वरूपप्रथोल्लेखशालिनी संवित् ।

प्रधानम्— गुणसामान्यरूपं प्रकृतितत्त्वम् ।

प्रबुद्धम्—	योगिविषयसमाधिज्ञानमयी सुषुप्तावस्था ।
प्रलयाकलाः—	मायातत्त्वावस्थिताः शून्यप्रमातरः ।
प्राणबीजम्—	ह्कारः ।
प्रसादः—	नादात्मा मन्त्रविशेषः ।
बन्धः—	संकुचितज्ञानात्मा बन्धः । अज्ञानमूलं ज्ञानमपि बन्ध एव ।
बिन्दुः—	बिन्दुः अविभक्तप्रकाशरूपः । यदुक्तम्— उदितायां क्रियाशक्तौ सोमसूर्याग्निधामनि । अविभागः प्रकाशो यः स बिन्दुः परमो हि नः ॥
बीजम्—	बीजं विश्वकारणं स्फुरत्तात्मा पराशक्तिः ।
बुद्धम्—	योगिगम्यधारणाप्रत्ययप्रवाहमयीस्वप्नावस्था ।
बुद्धिः—	निश्चयकारि विकल्पप्रतिबिम्बधारि अन्तः—साधनम् ।
बुद्धीन्द्रियाणि—	श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-रसना-घ्राणाख्यानि ।
बैन्दवीकला—	स्वातन्त्र्यशक्तिः ।
भावशरीरम्—	यत्तु व्यतिरिक्तं शब्दादिविषयत्वेन परामृशति तत् भावात्मकम् ।
भूतशरीरम्—	द्विविधं शरीरं भूतात्मकं भावात्मकं च, तत्र मायाशक्तिवैभवविस्मारिततात्त्विकस्वभावतया - सामर्थ्योऽयं जीवः अविच्छिन्नाहंकारास्पदतया शिरःपाण्यादिमच्छरीरत्वेन यत् परामृशति तत् अस्य सृष्ट्यादिमयत्वात् भूतात्मकम् ।

भैरवः— परमशिवः।

भैरवसमापत्तिः— परमशिवैक्यम्।

मनः— संकल्पकारि साधनम्।

मन्त्रः— चेत्यते विमृश्यते अनेन परं तत्त्वम् इति चित्तं, पूर्णस्फुरत्तात्मतत्त्वप्रासाद — प्रणवादिविमर्शरूपं संवेदनम्, तदेव मन्त्र्यते गुप्तम्, अन्तर् अभेदेन विमृश्यते परमेश्वररूपम् अनेन, इति कृत्वा मन्त्रः।

मंत्रमहेश्वराः— सदाशिवतत्त्वावस्थितः प्रमातृवर्गः।

मंत्रवीर्यम्— पूर्णाहन्ता।

मंत्राः— शुद्धविद्यातत्त्वावस्थितः प्रमातृवर्गः।

मंत्रेश्वराः— ईश्वरतत्त्वावस्थितः प्रमातृवर्गः।

मन्थानभैरवः— मथ्नाति तत्तद्वेद्यं स्वात्मान्तर्लीनं कृत्वा पिण्डीकृत्य उत्थापयतीति मन्थानाभिधानः स्वच्छन्द भैरवः इत्यर्थः।

मरीचिः— शक्तिः।

मलः— अज्ञानम्। संकोचाभासो वा।

महाह्रदः— पराभट्टारिका संवित् (इच्छाशक्तिप्रमुखं स्थूलमेयपर्यन्तं विश्वं वमन्ती, खेचरीचक्राद्यशेषवाहप्रवर्तकत्व-स्वच्छत्वानावृतत्व-गभीरत्वादिधर्मयोगान्महाह्रदः)।

मातृका— परप्रमात्रवियुक्तत्वात् तदतिरिक्ता अज्ञुष्येव

परा शक्तिः पशुभिः सर्वमंत्रविद्यानां योनित्वेन 'अज्ञाता मातृका' इत्युक्ता । क्षुब्धा तु बीजयोनिषु परस्परसंघट्टात्मलोलीभावात् नादि-कान्तरूपा मालिनी इति संज्ञा, मलते विश्वमन्तर्दर्पणवत् धत्ते इति, विश्वस्वरूपिणी इत्यर्थः ।

मातृकाचक्रम्— योगिनीगणः ।

माया प्रमाता— सकलाख्यः प्रमाता ।

मायाशक्तिः— दुर्घटसंपादनसमर्थ्यः शक्तिविशेषः ।

मायीयमलम्— मायादिविद्यातत्त्वान्तं कञ्चुकरूपम् ।

मालिनी— मलते विश्वमन्तर्दर्पणवतधत्ते इति ।

माहेश्वर्यादयः— वर्गाद्यधिष्ठात्र्यः शक्तयः ।

मुक्तशिवः व्यापकत्वादिधर्मान्तरसाम्येन दर्शनान्तरोपकल्पितशिवीभाव आत्मा । शुद्धप्रमातृवर्गः ।

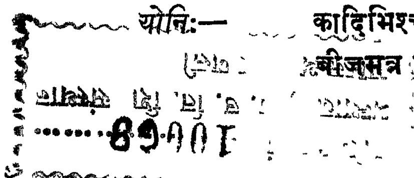
मुक्तिः— अज्ञानग्रंथिभेदात् स्वशक्त्यभिव्यंजनम्, विश्वोत्तीर्णपरमशिवीभावो वा ।

मुद्रावीर्यम्— भेदात्मकमायीयसमस्तक्षोभ प्रशान्त्या चिदात्मस्वरूपोन्मज्जनैकरूपं मंत्रवीर्यं मुद्रावीर्यं च ।

योगः— अप्राप्तस्य प्राप्तिर्नाम योगः ।

योगिन्यः— खेचरी गोचरी दिक्चरी भूचर्यादयः शक्त्यः ।

योनिः— कादिभिश्च स्मृता योनिर्नवधा वर्गभेदतः ।
बीजमत्र शिवः शक्तिर्योनिरित्यभिधीयते ॥

योनिवर्गः— मायामलम्।

रविः— प्रमाणम्, प्राणश्च।

रसः— रसो रसवद्भोग्यवस्तुविरहेऽपि अमृतास्वादो मुखे।

रागः— (षट्त्रिंशत्तत्त्वान्तर्गतं) तत्त्वान्तरम्। (काल्यकलनं वेद्यसंबन्धं विना न युज्यते बोधरूपस्य पुंसः, किंचित् मेस्यादू इति वेद्यसामान्याभिलाषात्मना विशिष्टवस्त्वादिविषयबुद्धिधर्मस्थूलरागविलक्षणेन येन अयं प्रमान् उपरक्तः)।

रुद्राः— प्रमातृप्रमेयमयस्य जगतः सृष्टिस्थिति संहारकारिणो रुद्राः, पतिरूपाः क्षेत्रज्ञाः, पशवो ब्रह्मादयः।

रूपम्— तमसाद्यावरणेऽपि सति तत्तद्दृश्यवस्त्वापकारदर्शनम्।

रेखिणी— वर्णविशेषाधिष्ठाता शक्तिविशेषः।

रोधिनी— रौद्रीनाम शक्तिः (मोक्षमार्गनिरोधित्वात्)।

रौद्री— जगद्ग्रसनकारिणी विशिष्टा शक्तिः।

लयः— भावान्तर्मुखीभावनम्।

लोकः— लोक्यते इति लोकः।

वर्गाः— क च ट तादयः।

वाचकम्— मंत्र-वर्ण-पदाध्वरूपम।

वाच्यम्— कलातत्त्व-भुवनाध्वरूपम्।

वामा— संसारः वमनशीलः शक्तिविशेषः ।

विज्ञानकला— मायोर्ध्वे शुद्धविद्याधस्थितः प्रमातृवर्गः ।

वितर्कः— विश्वात्मा शिव एवास्मि इति यो वितर्को विचारः

विद्या— उन्मनाशक्तिः किंचिज्ज्ञत्वकारणं तत्त्वम् । विद्या पराद्वयप्रथा । शुद्धविद्यातत्त्वम् । आत्मादितत्त्वत्रये अन्यतमं तत्त्वं यत् शुद्धविद्यादिशक्त्यान्ताध्वव्यापकम् ।

विद्याशरीरः— भगवान् शब्दराशिः ।

विनायकाः— तत्तद्दिव्यगण -- दिव्यभोगभूमिकाद्यधिष्ठातारः परसिद्धिविघ्नाद्युक्ताः, ऋतम्भराप्रज्ञावतो ब्राह्मस्य सत्त्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरूपनिमन्त्रयन्ते भो इहास्यतां, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कान्ता, रसायनमिदं जरामृत्यू बाधते, वैहायसमिदं यानं, अमीः कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धामहर्षयः, उत्तमाः अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी, वज्रोपमः कामः, स्वगुणै सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता प्रतिपाद्यतामिदमक्ष्यमजरममरस्थानं देवानां प्रियम्, इति पातञ्जलदर्शनोक्तप्रकारेण सविनयादरपूर्वं दिव्यवस्तुगुणानुकीर्तनतत्प्रदर्शनेन योगिनमनित्यभोगेषु प्रलोभयन्ते । तस्मात् परसिद्धि प्राप्तौ प्रत्यूहभूतत्वात् भोगेभ्यो विरज्येतेति भावः ।

विसर्गभूमिः— कौलिकी शक्तिः । युगपदन्तर्बहिर्विसर्जनमयबिन्दुद्वयात्मानं विसर्गभूमिमुद्धर्शितवती ।

वीरेशः— निःसपत्नस्वात्मसाम्राज्योऽयं परमानन्दपरि-

पूर्णोभवभेदग्रसनप्रवणानां वीराणामिन्द्रियाणामीश्वरः स्वामी ।

वेदकः— प्रमाता ।

वेद्यम्— प्रमेयम् ।

वैसर्गिकी कला— एकः इति-शब्दः स्वरूपपरामर्शकः, अपरः प्रकारे, तेन अनुत्तरात् आनन्दो यथा जातः, एवमिच्छातः ईशित्री, उन्मेषादूनता, यावत् ककारादि सकारान्तो यस्याः एवं विधा हकारात्मिका वैसर्गिकी कला जाता, निखिलमेव वर्णं जातमुदितमित्यर्थः । मकारान्तेति वक्तव्ये ककारादि-इत्यन्तः प्रभृति सकारपर्यन्तं व्यञ्जनरूपत्वं कवर्गस्य अनुत्तरात् जन्मापि द्योतयितुमुक्तम् । 'अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः' इत्यादिरीत्या क वर्गहकारविसर्जनीयानामकारादेव उत्पत्तिः । 'वैसर्गिकी कला' इति सामान्योक्ते परापरो हि विसर्जनीयात्मा विसर्गः कटाक्षितः । एतच्च सर्वं विसर्गादुत्पन्नं, विसर्ग एव तत्तदामर्शात्मना स्फुरित इत्यर्थः । स एव हि परप्रमात्रेकरूपोऽशेषविश्वक्रोडीकारेण अनुत्तरहकारात्मना प्रस्फुरन् अन्तर्बहीरूपतया नर-शक्ति-शिवात्मतामाभासयेत्, अत आह 'पञ्चधा स च' इति । चो हेतौ, यतः स विसर्ग एव बिन्दुः, विदि क्रियायां स्वतन्त्रः प्रमाता बहीरूपतया हृदये नररूपतया बहीरूपत्वेऽपि अन्तारूपतायामेव विश्रान्तेः, गाढे शक्तितया, अन्तारूपतया परमे पदे द्वादशान्ते शिवतया, प्रस्फुरन् पञ्चप्रकारः । अत एव शरीरेऽपि हृदयात् मूर्धान्तं हृत्कंठ-

ललाट-शक्त्यन्तद्वादशान्तेषु व्यवस्थितः। एवं पञ्चधात्वेऽपि अस्य वस्तुतः त्रैरूप्ये एव पर्यवसानमिति न पूर्वापरव्याहतत्वं किंचिदाशङ्कनीयम्। ननु एक एव असौ कथं हृदादौ वर्तते इत्यत आह 'व्यापको हि सः' इति। आ इत्यवर्णेति पद-द्वयस्यार्थो निर्दिष्टः।

शक्तिः— शक्तितत्त्वम्। (विश्वभावबीजभूमिः किंचिदुच्छूनतारूपा संविच्छक्तिः)।

शक्तिचक्रम्— सृष्ट्यादिदेव्यः, विश्वम्, इन्द्रियवर्गः। करणेश्वरीवर्गः। मन्त्रगणः। मुद्रागणः। खेचर्यादि योगिनी गणः। चिदाध्यः शक्तयश्च।

शक्तिपातः— अनुग्राहकशक्ति संपातः (यदनुविद्धहृदयो जनो विवेकोन्मुखतामेति)।

शक्तिमान्— महेश्वरः।

शब्दराशिः— आदि-क्षान्तवर्णसमुदायः।

शाक्तसमावेशः— उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन्।
यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोत्राभिधीयते॥

शाक्तोपायः— विकल्पसंस्करणादिद्वारेण उपरितनसोपानारोहणम्।

शांभवसमावेशः—अकिंचिच्चिन्तकस्यैव गुरुणाप्रतिबोधतः।
जायते यः समावेशः शाम्भवोऽसावुदीरितः॥

शांभवोपायः— विकल्पसंस्कार-उच्चारादिसाधननिरपेक्षं सकृदुपदेशाद्यात्मना मार्गेण शिवधामप्राप्तिः।

शिवः— अनुत्तरवर्णः, शक्तिमत्स्वरूपं प्रथमतत्त्वम्।

शिवव्याप्तिः— सार्वज्ञ्यादिगुणानर्थान् व्यापकान् भावयेद्यदा।
शिवव्याप्तिर्भवत्येषा चैतन्ये हेतुरूपिणी॥

शुद्धतत्त्वम्— परमशिवाख्यम्।

शुद्धविद्या(तत्त्वम्)- मायोपरितनतत्वम् (यत्र अहमहम् इदमिदम् इत्येवंरूपा भगवतः चमत्कृत्यवस्था)।

षडध्वानः— वाचकं मन्त्र-वर्ण-पदात्मस्वरूपं, वाच्यं कला तत्त्व-भुवनात्मस्वरूपम्।

षण्डबीजानि— ऋ ॠ ऌ ॡ इति वर्णाः।

संवाह्यः— संवाह्यते योनेर्योन्यन्तरं नीयते इति।

संवित्— ज्ञानशक्तिः, स्वातन्त्र्यशक्तिः, पूर्णाहंविमर्शात्मिका शक्तिश्च।

सकलः— सदाशिवः, मन्त्रविशेषाः, समनान्तःस्फारः, परिमितप्रमातृवर्गः (देवादिस्थावरान्तः) जीवाश्च।

सत्यप्रमाता— परशिवः।

सदाशिवः— तृतीयं तत्त्वम्। (महाशून्यातिशून्याख्यायां शक्तौ महेशस्य अहमिदमित्यभेदेन पूर्णाहन्ता चमत्कारमय्यवस्थाविशेषः)।

समना— सुसूक्ष्मतमतत्त्वप्रपञ्चमननमात्ररूपा, अशेष तत्त्व-प्रथमासूत्रणरूपा वा शक्तिः।

समाधिः— ग्राह्यग्राहकभेदासंचेतनरूपश्च समाधिः सौषुप्तम्।

समावेशः— मितप्रमातृभावगुणीकारात् स्वतंत्रबोधतादात्म्यम् ।

सुप्रबुद्धम्— तुरीयावस्था ।

सूक्ष्मशरीरम्— (तन्मात्रान्तःकरणरूपं) पुर्यष्टकम् ।

सूर्यः— प्राणः । प्रमाणं च ।

सृष्टिः— भावोन्मुख्यम् ।

सृष्टिमयबीजम्— सृष्टिमयं बीजमिति, मन्त्रवीर्यरूपम् अहमिति बीजम् । मुद्रा, परभैरवीयात्मा ।

स्तोत्रः— प्रत्ययाः देशादिव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुज्ञानानि, स्तोत्रः चित्तत्त्वावरणम् । संधानस्य शुद्धतत्त्ववि-मर्शस्य षोडशांशमपि ऐश्वर्यप्रकटनां नार्हति, यतस्तस्य भूमिका विघ्नसमाक्रान्तत्वम् ।

स्थितिः— भावाभिष्वङ्गः ।

स्थूलभूतानि— आकाशः वायुर् अग्निर् आपः भूमिश्च ।

स्थूलशरीरम्— प्रधानादि-पृथिवीपर्यन्ततत्त्वनिष्पन्नं षड्भावविकार संवलितमताच्चिरकं शरीरम् ।

स्पन्दः— ह्-कला, स्वातन्त्र्यशक्तिः, अचलस्य चलत्ता-भासनचमत्कारश्च ।

स्वप्नः— ये तु मनोमात्रजन्या असाधारणार्थविषयाविक-ल्पाः स एव स्वप्नः (स्वप्नावस्था) ।

स्वाच्छन्द्यम्— (अभेदे भेदनं, भेदिते च पुनरनुसंधानेन अभे-दनं संयोजनवियोजन कर्तृत्वरूपं) स्वातन्त्र्यम् ।

(सत्यपि वेदकत्वे स्वात्मनो वेद्यत्वेनावभासन-रूपं वा)।

स्वातन्त्र्यशक्तिः–विमर्शशक्तिः, सारः, ऐश्वर्यम्। अनन्यापेक्षित्वम् च।

हठपाकः— हठः क्रमातिक्रमरूप सकृदुपदेशात्मबलात्कारः, तेन पाकः चिदग्निसात्कारः, शांभवोपायः।

हृदयम्— विश्वप्रतिष्ठास्थानत्वात् चित्प्रकाशो हृदयम्।

हृद्बिन्दुः— नराख्यो बिन्दुः। (विदि क्रियायां स्वतन्त्र प्रमाता बिन्दुर् इत्युच्यते)।

इति शम्!
